इदं पुस्तकं मोहमय्यां 'निर्णयसागर'-नाम्नि
मुद्रणालये मुद्रितम्.

सूचना.

अस्यां हि शब्दानुक्रमणिकायां यो यः शब्दः समस्तके विधेयैरङ्कयवान् स तत्रैव टीकायां द्रष्टव्यः । यद्यपि शब्दानुक्रमणिका यत्तोपनामकचिन्तामणिशास्त्रिकृताऽऽसीत्तथाऽपि तत्र कोशस्थानां केषांचिच्छब्दानामसमावेशेनापूर्वैस्तेषां शब्दानां समावेशनविधया तत्पूर्तिं कृतवता मया (झळकीकरोपनाम्ना भट्टवामनाचार्येण) संशोधिता पाठान्तरस्थशब्दसंनिवेशेन प्रपञ्चिता चेति बोध्यम् । किं च मूलग्रन्थोऽपि कलियुगस्याष्टनवत्यधिकत्रिचत्वारिंशच्छतीमिते संवत्सरे (४३९८) [क्रिस्त १२९७ वर्षे] हस्तलिखितेन ताडपत्रपुस्तकेन सह, टीकाग्रन्थोऽपि रामाश्रम्यादिटीकाभिः सह संवादित इति द्रष्टव्यम् ॥

हेमचन्द्रश्च रुद्रश्चाप्यमरोऽयं सनातनः।
एते कोशाः समाख्यानाः संख्या विंशतिः स्मृता॥"—इति।

तथापि तत्र 'सनातनः'-इत्यस्य विश्वहेमचन्द्राद्यपेक्षया प्राचीनो ननु व्याडिभागुर्याद्यपेक्षयेत्यर्थः। प्रकृतकोशापेक्षया पूर्वं बहूनां कोशानां विद्यमानत्वात्। "समाहृत्यान्यतन्त्राणि"-इति (१ पृष्ठे) वदताऽमरसिंहेन स्वयं स्पष्टीकृतत्वात्। व्याडेः परमप्राचीनत्वे प्रमाणं तु महार्षिपतञ्जल्यादिप्रणीतं महाभाष्यादिकम्। तथा हि-"संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितम्"-इति महाभाष्यम् (१ अ०, १ पा०, १ आ०)। संग्रह इति। ग्रन्थविशेषे इति कैयटः। ग्रन्थविशेष इति। संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिरिति नागोजीभट्टकृतं विवरणम् (महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः)। किं च, ऋग्वेदप्रातिशाख्ये "व्याडेः सर्वत्राभिधानलोपः" -इति शौनकोक्तिरपि प्रमाणमिति द्रष्टव्यम्।

अथ यान्यमरकोशटीकासु अन्यत्र च कोशानां कोशकाराणां वा नामान्युपलभ्यन्ते तान्यत्र बालप्रतिपत्त्यर्थं वर्णक्रमेण लिख्यन्ते—

अजयः १, अनेकार्थध्वनिमञ्जरी २, अभिधानचिन्तामणिः। (हेमचन्द्रकृतः) ३, अभिधानमाला ४, अमरदत्तः ५, अमरमाला (अमरसिंहकृता) ६, अरुणः ७, इन्दुकोशः ८, उत्पलिनी ९, ऊष्मविवेकः १०, एकाक्षरकोशः (जैनपुरुषोत्तमदेवकृतः) ११, कलिङ्गः १२, कल्पतरुः १३, कल्पद्रुः (केशवकृतः) १४, कात्यः १५, कात्यायनः १६, कोशसारः १७, गङ्गाधरः १८, गोवर्धनकोशः १९, चन्द्रकोशः २०, चरककोशः २१, तारपालः २२, त्रिकाण्डशेषः (जैनपुरुषोत्तमदेवकृतः) २३, त्रिविक्रमः २४, दामोदरकोशः २५, दुर्गकोशः २६, देशिकोशः २७, द्विरूपकोशः २८, धनंजयः २९, धनपालः ३०, धन्वन्तरिः ३१, धरणीकोशः (धरणीदासकृतः) ३२, धर्मदासः ३३, नानार्थध्वनिमञ्जरी ३४, नानार्थरत्नमाला (भास्करकृता) ३५, नामनिधानम् ३६, नाममाला ३७, नामलिङ्गानुशासनम् (अमरसिंहकृतम्) ३८, पदरत्नावली ३९, पालकोशः ४०, पुद्गलकोशः ४१, भट्टमल्लः ४२, भरतमाला ४३, भागुरिकोशः ४४, भुमकोशः ४५, भोगीन्द्रकोशः ४६, मल्लकोशः ४७, महीपकोशः ४८, माधवकोशः ४९, मुकुटः ५०, मुक्तावली (श्रीधरकृता) ५१, मुनिकोशः ५२, मेदिनी ५३, यादवः ५४, रत्नकोशः ५५, रत्नमाला (दण्डाधिनाथोपनामक इरुगप्पकृता) ५६, रत्नमाला (हलायुधकृता) ५७, रन्तिदेवः ५८, रभसः ५९, राजदेवः ६०, राजमुकुटः ६१, रुद्रकोशः ६२, वररुचिः ६३, वाचस्पतिः ६४, विक्रमादित्यः ६५, विश्वकोशः ६६, विश्वप्रकाशः ६७, विश्वरूपः ६८, विश्वलोचनः ६९, वैजयन्ती ७०, वो [बो] पालितः ७१, व्याडिः ७२, शब्दरत्नावली (मथुरेशकृता) ७३, शब्दार्णवः ७४, शब्दार्थचिन्तामणिः ७५, शाश्वतः ७६, शुभाङ्कः ७७, संसारावर्तः ७८, सज्जनकोशः ७९, सर्वधरः ८०, साहसाङ्कः ८१, सुधा ८२, सुभूतिकोशः ८३, सोमनन्दिः ८४, हरकोशः ८५, हारावली (जैनपुरुषोत्तमदेवकृता) ८६,—इति॥

झळकीकरोपनामा
भट्टवामनाचार्यशर्मा.

अथ

सटीकामरकोशस्य

प्रथमं काण्डम्.

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ॥
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥
समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ॥
संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥
प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ॥
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ वन्दे तं परमानन्दं वामार्धेनोमया युतम् ॥ रज्जौ भुजङ्गवद्यत्र विवर्तश्चित्यते जगत् ॥ इह खलु श्रीमदमरसिंहश्चिकीर्षितस्य नामलिङ्गानुशासनस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृतं मङ्गलं ग्रन्थादौ शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति । यस्येति । भो धीराः अगाधस्यातिगम्भीरस्य ज्ञानकरुणयोः समुद्रस्य यस्य अनघा निर्मला गुणाः क्षान्त्यादयः सन्ति सोऽक्षयः श्रियै संपत्त्यै अमृताय मोक्षार्थं च भवद्भिः सेव्यतामाराध्यताम् ॥ १ ॥ चिकीर्षितं प्रतिजानीते । समाहृत्येति । अन्येषां तन्त्राणि शास्त्रान्तराणि "नामलिङ्गानुशासनानि" समाहृत्य एकत्र कृत्वा संक्षिप्तैः अल्पविस्तरवद्भिः प्रतिसंस्कृतैः प्रतिपदं प्रकृतिप्रत्ययविचारेण कृतसंस्कारैः वर्गैः सजातीयसमूहैः संपूर्णं साङ्गोपाङ्गं नाम्नां स्वर्गादीनां लिङ्गानां च स्त्रीपुंनपुंसकाख्यानां अनुशासने व्युत्पादके शास्त्रमुच्यते । मयेति शेषः ॥ २ ॥ अथ वक्ष्यमाणशास्त्रस्य तावत्परिभाषामाह त्रिभिः श्लोकैः । प्रायश इति । अत्र प्रायशः बाहुल्येन रूपभेदेन आकारविशेषेण स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा "लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा" । "पिनाकोऽजगवं धनुः" । तथा कुत्रचित्साहचर्यात्सन्निधानान्तरादिप्रयोगाद्वा ज्ञेयम् । यथा । "अश्वयुगश्विनी" । "आत्मभूः सुरज्येष्ठः" । "वियद्विष्णुपदम्" । अत्र सांनिध्यानि अश्वयुग्भात्मवियन्ति अश्विन्यात्मभूविष्णुपदसाहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानि । तथा

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ॥
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥
त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ॥
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ॥
सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

[illegible] [illegible]विधिः लिङ्गविशेषोक्तिः । यथा । "भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्" । "क्लीबे त्रिविष्टपम्" ॥ ३ ॥ भेदेति । अत्रास्मिन् ग्रन्थेऽनुक्तानामव्युत्पादितानां भिन्नलिङ्गानामसमानलिङ्गानां नाम्नां भेदाख्यानाय लिङ्गभेदं समाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा "कुलिशं भिदुरं पविः" । न तु "कुलिशभिदुरपवयः" इति । अत एकशेषोऽपि न कृतः । क्रियमाणे लिङ्गभेदाप्रतीतिः । यथा । "नभः खं [illegible] नभाः" । न तु "[illegible] तु नभसी" इति (१) तथा क्रमादृते क्रमं विना संकरोऽपि भिन्नलिङ्गानां मिश्रीभावोऽपि न कृतः । [illegible] लिङ्गनि[illegible] । किं तु स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि । यथा । "स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः" । न तु "स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः" इति । अथ प्रायशो [illegible] येषां लिङ्गं व्युत्पादितं तेषां तु भिन्नलिङ्गानामपि [illegible] द्वन्द्वादयः कृताः । यथा "[illegible]" । "[illegible]" ॥ ४ ॥ त्रिलिङ्ग्यामिति । त्रिलिङ्ग्यां लिङ्गत्रयसमाहारे त्रिष्विति [illegible] । यथा "[illegible]" । [illegible] लिङ्गत्रयेऽपि [illegible] । यथा मिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वयोः इति पदम् । यथा "[illegible]" । तथा निषिद्धलिङ्गं शेषार्थम् । यत्र लिङ्गं निषिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा "[illegible]" इत्यत्र स्त्रीलिङ्गं निषिद्धं [illegible] । [illegible] । [illegible] । इदं इति पूर्वभाक् न भवति पूर्वेण न [illegible] । यथा "[illegible]" इत्यत्र [illegible] न भव[illegible] । यथा "[illegible]" इत्यत्रापि तद् न पूर्वभाक् । किं तु [illegible] ॥ ५ ॥ स्वरिति । [illegible] न इ [illegible] न [illegible] वर्तते । न [illegible]

[illegible]

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ॥
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ॥
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ॥
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥ ९ ॥
आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ॥
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

यामलोपो न । त्रिदिवः त्रिदशालयः सुरलोकः द्यौः द्यौः त्रिविष्टपम् इति नव नामानि स्वर्गस्य । तत्र स्वरित्यव्ययं "स्वरादिनिपातमव्ययम्" इति सूत्रात् । लिङ्गसंख्याकारकाभाववदित्यर्थः । द्योदिवौ द्वे स्त्रीलिङ्गे । द्यौर्गोवदाद्यः । द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्यामित्यादिरपरः । त्रिविष्टपं क्लीबे नपुंसके एव । त्रिदशालयादयः सुरसदनादिशब्दोपलक्षकाः । एवमुत्तरत्रापि अर्थसाम्येन पर्यायान्तराणि स्वयमूह्यानि । स्त्रियां क्लीबे इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥ अमराः निर्जराः देवाः त्रिदशाः विबुधाः सुराः सुपर्वाणः सुमनसः त्रिदिवेशाः दिवौकसः "दिवोकसः" ॥ ७ ॥ आदितेयाः दिविषदः लेखाः अदितिनन्दनाः आदित्याः ऋभवः अस्वप्नाः अमर्त्याः अमृतान्धसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखाः । बर्हिरग्निः मुखं येषाम् । क्रतुभुजः गीर्वाणाः "गीर्वाणाः" दानवारयः वृन्दारकाः दैवतानि देवताः इति षड्विंशतिर्नामानि देवानाम् । व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः । विकल्पेन दैवतशब्दः पुंसि । यथा दैवतमिदं दैवतोऽयमिति । देव एव देवता स्वार्थे तल् ॥ ९ ॥ अथ गणदेवा आह । आदित्येति । "आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः" ॥ १ ॥ "आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा" ॥२॥ "साध्या द्वादश विख्याता रुद्रा एकादश स्मृताः" ॥ आदित्या द्वादश । विश्वेदेवा दश । वसवोऽष्टौ । तुषिताः षट्त्रिंशत् । आभास्वराः चतुःषष्टिः । अनिला एकोनपञ्चाशत् । महाराजिकाः विंशत्यधिकशतद्वयम् । साध्या द्वादश । रुद्रा एकादश । एता गणदेवताः । अत्र तुषिताद्या गणा योगपातञ्जलादौ द्रष्टव्याः ॥ १० ॥ देवयोनीनाह । विद्येति । विद्याधरा जीमूतवाहनादयः । अप्सरसो देवाङ्गनाः । यक्षाः कुबेरादयः । रक्षांसि माया-

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ॥
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ॥
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ॥
वृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥ ९ ॥
आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ॥
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

पापलोपो न । त्रिदिवः त्रिदशालयः सुरलोकः द्यौः द्यौः त्रिविष्टपम् इति नव नामानि स्वर्गस्य । तत्र स्वरित्यव्ययं "स्वरादिनिपातमव्ययम्" इति सूत्रात् । लिङ्गसंख्याकारकाभाववदित्यर्थः । द्योदिवौ द्वे स्त्रीलिङ्गे । द्योर्गोशब्दवत् । द्यौः दिवौ दिवः पुम्यामित्यादिरूपः । त्रिविष्टपं क्लीबे नपुंसके एव । त्रिदशालयादयः स्वर्गसदनादिशब्दोपलक्षणाः । एवमुत्तरत्रापि अर्थगाम्भीर्येण पर्यायान्तराणि ल्यमूह्यानि । त्रिदिवं क्लीबे इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥ अमराः निर्जराः देवाः त्रिदशाः विबुधाः सुराः सुपर्वाणः सुमनसः त्रिदिवेशाः दिवौकसः "दिवोकसः" ॥ ७ ॥ आदितेयाः दिविषदः लेखाः अदितिनन्दनाः आदित्याः ऋभवः अस्वप्नाः अमर्त्याः अमृतान्धसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखाः । बर्हिरग्निः मुखं येषाम् । क्रतुभुजः गीर्वाणाः "गीर्वाणाः" दानवारयः वृन्दारकाः देवतानि देवताः इति षड्विंशतिर्नामानि देवानाम् । [illegible] । देवत्वेन देवतशब्दः पुंसि । यथा देवतमिदं देवतोऽयमिति । देव एव देवता स्वार्थे तल् ॥ ९ ॥ अथ गणदेवता आह । आदित्येति । "आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वे देवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः" ॥ १ ॥ "आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा" ॥ २ ॥ "साध्या द्वादश विख्याता रुद्रा एकादश स्मृताः" । आदित्या द्वादश । विश्वेदेवा दश । वसवोऽष्टौ । तुषिताः षट्त्रिंशत् । आभास्वराः चतुःषष्टिः । अनिलाः एकोनपञ्चाशत् । महाराजिकाः विंशत्यधिकद्विशतम् । साध्या द्वादश । रुद्रा एकादश । एता गणदेवताः । अत्र [illegible] [illegible] इत्यन्वयः ॥ १० ॥ देवयोनीनाह । [illegible] । विद्याधराः [illegible] । अप्सरसो देवाङ्गनाः । यक्षाः कुबेरानुचराः । रक्षांसि [illegible]

विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ॥
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥
असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ॥
शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥
सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ॥
समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥
षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ॥
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १
स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ॥
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

विनो लङ्कादिवासिनः । गन्धर्वास्तुम्बुरुप्रभृतयो देवगायनाः । किन्नरा अश्
मुखा नराकृतयः । पिशाचाः पिशिताशा भूतविशेषाः । गुह्यकाः मणिभद्रा
" निधिं रक्षन्ति ये रक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः " । सिद्धाः विश्वावसुप्रभृत
भूताः बालग्रहादयो रुद्रानुचरा वा । जातावेकवचनानि । एते देवयो
ज्ञका इत्यर्थः । विद्याधरोऽप्सर इत्यपि पाठः । भिन्नलिङ्गत्वादत्रेऽनभि
द्वसमास इति रामाश्रम्याम् ॥ ११ ॥ असुराः "आसुराः" दैत्याः दै
दनुजाः इन्द्रारयः दानवाः शुक्रशिष्याः दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विपः
दश नामान्यसुराणाम् ॥ १२ ॥ सर्वज्ञः सुगतः बुद्धः धर्मराजः तथागतः ।
सत्यं गतं ज्ञातं यस्य । समन्तभद्रः भगवान् मारजित् लोकजित् जिनः ॥
षडभिज्ञः दशबलः अद्वयवादी विनायकः मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः
द्वादश बुद्धस्य । शाक्यमुनिः ॥ १४ ॥ शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धो
गौतमः । गोतमस्य शिष्यः गौतमः । "तस्येदम्" इत्यण् । अर्कबन्धुः मा
वीसुतः इति सप्त नामानि बुद्धावान्तरभेदस्य शाक्यमुनेः । षडभिज्ञ
अभिनः ज्ञायमानानि यस्य । दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं परचित्तज्ञानं पूर्व
मानुस्मृतिः आत्मज्ञानं वियद्गमनं कायव्यूहादिसिद्धिश्चेति इमानि
ज्ञायमानानि । दश बलानि यस्य दशबलः । "दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्या
ज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि च" इति ॥ १५ ॥
आत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः हिरण्यगर्भः लोकेशः स्वयंभूः चतुरा

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ॥
हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥
धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ॥
स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिः ॥ १७ ॥
("नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ॥
सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः" ॥ १ ॥) (१)
विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ॥
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ॥
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ॥
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

॥ १६ ॥ धाता अब्जयोनिः द्रुहिणः "द्रुघणः" विरिञ्चिः "विरिञ्चः" कमलासनः स्रष्टा प्रजापतिः वेधाः विधाता विश्वसृट् विधिः इति विंशतिर्ब्रह्मणः ॥ १७ ॥ विष्णुः नारायणः "नरायणः" कृष्णः वैकुण्ठः विष्टरश्रवाः दामोदरः । दाम उदरे यस्य । हृषीकेशः । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः । केशवः माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षः गोविन्दः गरुडध्वजः पीताम्बरः अच्युतः शार्ङ्गी । शृङ्गस्य विकारो धनुः यस्यास्ति सः । विष्वक्सेनः "विश्वक्सेनः" जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेन्द्रः इन्द्रावरजः चक्रपाणिः चतुर्भुजः पद्मनाभः मधुरिपुः वासुदेवः त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देवकीनन्दनः शौरिः "सौरिः" श्रीपतिः पुरुषोत्तमः वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिः अधोक्षजः ॥ २१ ॥ विश्वम्भरः कैटभजित् विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सः केशावर्तविशेषः लाञ्छनं चिह्नं यस्य । उक्तं च

१ अयं श्लोकस्तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥
(पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ॥ २२ ॥
जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः ॥) (
वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २३
बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ॥
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २४
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ॥
संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥
मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ॥
कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥
शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ॥
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २७

हरिवंशे । श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् रोमजातेन राजता । शुशुभे म
पुराणपुरुषः यज्ञपुरुषः नरकान्तकः ॥ २२ ॥ जलशायी वि
मुरमर्दनः । इति षट्चत्वारिंशद्विष्णोः । अस्य कृष्णस्य जनक
देवः । वसुदेव एव आनकदुन्दुभिः द्वे कृष्णपितुः ॥ २३ ॥ बल
बलदेवः अच्युताग्रजः रेवतीरमणः रामः कामपालः हलायुधः
नीलाम्बरः रौहिणेयः तालाङ्कः मुसली "मुषली" हली संकर्ष
कालिन्दीभेदनः बलः । इति सप्तदश बलरामस्य ॥ २५ ॥ म
मारः प्रद्युम्नः मीनकेतनः कन्दर्पः दर्पकः अनङ्गः कामः प
॥ २६ ॥ शम्बरारिः "सम्बरारिः" मनसिजः कुसुमेषुः अ
धन्वा रतिपतिः मकरध्वजः आत्मभूः । इत्येकोनविंशतिर्मदन
॥ २७ ॥ "अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ॥ नीलो
पञ्चबाणस्य सायकाः" ॥ १ ॥ "उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्त
संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः" ॥ २ ॥ मकर
"झषकेतुः रिपुकेतुः शम्बकेतुः" इत्यपि पाठान्तरम् । अनिरु

ब्रह्मसूर्ऋष्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ॥
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २८ ॥
इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ॥
("भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका") ॥ (१)
शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ २९ ॥
कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥
(चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् ॥ ३० ॥
"अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः ॥
सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः" ॥ १ ॥ (२)
गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ॥
नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ ३१ ॥
शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ॥
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३२ ॥

इति चत्वारि प्रद्युम्नसूनोः । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीः हरिप्रिया ॥२८॥ इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया । "क्षीराब्धितनया" इत्यपि पाठः । रमा । इत्येकादश लक्ष्म्याः । लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शङ्खः पाञ्चजन्यः । तस्य चक्रं सुदर्शननामकम् । "सुदर्शनः" ॥ २९ ॥ तस्य गदा कौमोदकी । कुमोदक इति श्रीविष्णोर्नाम तस्येयं कौमोदकी "तस्येदम्" इत्यण् ङीप् दुर्गसिंमतोऽप्ययमर्थः । "कौमोदकी" । तस्य खड्गः नन्दकः । तस्य मणिः कौस्तुभः । तस्य चापः शार्ङ्गम् । अस्योरःस्थलाञ्छनं श्रीवत्सः ॥ ३० ॥ अस्य अश्वाश्च शैब्य-सुग्रीव-मेघपुष्प-बलाहकाश्चत्वारः । दारुकः सारथिः । मन्त्री उद्धवः । अनुजः गदः । तदुक्तम् "गदो भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा" । एकैकम् ॥ १ ॥ गरुत्मान् गरुडः तार्क्ष्यः वैनतेयः खगेश्वरः नागान्तकः विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः इति नव नामानि गरुडस्य ॥ ३१ ॥ शंभुः ईशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्वः "सर्वः" ईशानः शंकरः चन्द्रशेखरः ॥ ३२ ॥ भूतेशः खण्डपरशुः गिरीशः गिरिः कैलासस्य ईशः ।

---

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ अयं सार्धोऽपि श्लोकस्तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ॥
मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥
उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ॥
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ॥
हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३५ ॥
गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ॥
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३६ ॥
("अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ॥") (१)
कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ॥
प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३७ ॥
विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥
उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३८ ॥

गिरिशः । गिरिर्निवासोऽस्य अथवा गिरौ शेते । मृडः मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥ उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् वामदेवः महादेवः विरूपाक्षः त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥ कृशानुरेताः सर्वज्ञः धूर्जटिः नीललोहितः हरः "हीरः" स्मरहरः भर्गः "भर्म्यः" त्र्यम्बकः त्रिपुरान्तकः ॥ ३५ ॥ गङ्गाधरः अन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः व्योमकेशः भवः भीमः स्थाणुः रुद्रः उमापतिः इत्यष्टचत्वारिंशन्नामानि शिवस्य । ईशितुं शीलमस्येश्वरः ईष्टे [illegible] ईशानः ॥ ३६ ॥ अस्य शंभोः जटाजूटः कपर्दनामा । अस्य धनुः अजगवम् । "अजकावम्" तदेव पिनाकः इत्यपि । अस्य पारिषदाः पा[illegible] मातरः "पारिषद्याः" प्रमथाः । ब्राह्मीत्याद्याः "ब्रह्माण्याद्याः" कथ्यन्ते । यदाहुः । "ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः" इति ॥ ३७ ॥ विभूतिः भूतिः ऐश्वर्यं इति त्रीणि ऐश्वर्यस्य । तत्तु अणिमा महिमेत्यादिभेदादष्टविधम् [illegible] यथा "अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्ति

१ इदमर्धं [illegible] नास्ति ॥

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ॥
अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३९ ॥
(आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ॥) (१)
विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ॥ ४० ॥
अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥
कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ॥
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥
(शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः ॥ ४३ ॥
"कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका ॥") (२)
इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ॥
वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४४ ॥

प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥ अणोर्भावः । महतो भावः, येन ब्रह्माण्डे न माति । गुरोर्भावः । लघोर्भावः । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण चन्द्रादेः । प्रकामस्य भाव इच्छानभिघातः । ईशिनो भावः प्रभुत्वं येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिणः । वशिनो भावः येन भूमावपि उन्मज्जननिमज्जने । " उमा कात्यायनी गौरी काली "काला" हैमवती ईश्वरी "ईश्वरा" ॥ ३८ ॥ शिवा "शिवी" भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिका अम्बिका॥३९॥ आर्या दाक्षायणी गिरिजा मेनकात्मजा इत्येकविंशतिः पार्वत्याः ॥ विनायकः विघ्नराजः द्वैमातुरः गणाधिपः ॥४०॥ एकदन्तः हेरम्बः लम्बोदरः गजाननः इत्यष्टौ गणेशस्य । कार्तिकेयः महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥४१॥ पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः अग्निभूः गुहः बाहुलेयः तारकजित् विशाखः शिखिवाहनः॥४२॥ षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः " क्रौञ्चदारणः " इति सप्तदश स्कन्दस्य । शृङ्गी भृङ्गी रिटिः तुण्डी नन्दिकः नन्दिकेश्वरः इति षण्नामानि नन्दिनः। शृङ्गी भृङ्गीत्यर्धं क्षेपकमिति केचित् ॥४३॥ इन्द्रः मरुत्वान् मघवा "मघवान्"

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥ २ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ॥
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ॥
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ॥
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४७ ॥
पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ॥
हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४८ ॥
स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः ॥
ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४९ ॥
ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ॥
शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ५० ॥

विडौजाः पाकशासनः वृद्धश्रवाः शुनासीरः "द्वितालव्यः द्विदन्त्यश्च" पुरुहूतः पुरन्दरः ॥४४॥ जिष्णुः लेखर्षभः शक्रः शतमन्युः । शतं मन्यवो यज्ञाः यस्य 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इति विश्वः । दिवस्पतिः सुत्रामा "सूत्रामा" गोत्रभित् वज्री वासवः वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥ वास्तोष्पतिः सुरपतिः बलारातिः शचीपतिः जम्भभेदी हरिहयः स्वाराट् नमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥ संक्रन्दनः दुश्च्यवनः तुराषाट् मेघवाहनः । आखण्डलः सहस्राक्षः ऋभुक्षाः इति पञ्चत्रिंशदिन्द्रस्य । तत्र स्वाराट् जकारान्तः । तुराषाट् हान्तः । ऋभुक्षा नान्तः पथिवत् । तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलोमजेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥४७॥ पुलोमजा शची "दन्त्यादिरपि" इन्द्राणी । इति त्रयमिन्द्रप्रियायाः । इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती । तस्य अश्व उच्चैःश्रवाः । तस्य सारथिर्मातलिः । तस्योपवनं नन्दनम् ॥ ४८॥ इन्द्रस्य प्रासादो गृहविशेषः वैजयन्तनामा । जयन्तः पाकशासनिः द्वे इन्द्रपुत्रस्य । ऐरावतः अभ्रमातङ्गः ऐरावणः अभ्रमुवल्लभः इति चत्वारि ऐरावतस्य ॥ ४९ ॥ ह्रादिनी वज्रं कुलिशं भिदुरं "भिदिरं" पविः शतकोटिः स्वरुः "सन्तोऽपि" शम्बः "सम्बः । शम्बः । तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बशूकरपांसव इत्यूष्मविवेकः" दम्भोलिः अशनिः इति दशकं वज्रस्य । तत्र ह्रादिनी स्त्री वज्रमस्त्री पुन्नपुंसकलिङ्गम् । पव्यादयः पुंसि ।

व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ॥
स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ५१ ॥
मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ॥
मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ५२ ॥
पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ॥
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५३ ॥
सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ ॥
नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५४ ॥
स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ॥
हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५५ ॥

अशनिर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥५०॥ व्योमयानं विमानः द्वे विमानस्य । तत्र विमानः पुंसि क्लीबे च । नारददेवलाद्याः सुरर्षयः एकम् । सुधर्मा देवसभा इति द्वे देवसभायाः । पीयूषं "पेयूषं" अमृतं सुधा त्रीण्यमृतस्य ॥ ५१ ॥ मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका चत्वारि मन्दाकिन्याः । मेरुः सुमेरुः हेमाद्रिः रत्नसानुः सुरालयः पञ्चकं कनकाचलस्य ॥५२ ॥ मन्दारः पारिजातकः सन्तानः कल्पवृक्षः हरिचन्दनं पञ्चैते देवतरवः । तत्र हरिचन्दनं क्लीबपुंसोः ॥ ५३ ॥ सनत्कुमारः "सनात्कुमारः" वैधात्रः द्वे सनकादेः । स्वर्वैद्यौ अश्विनीसुतौ नासत्यौ अश्विनौ दस्रौ आश्विनेयौ इति षट् अश्विनीकुमारयोः । तावुभौ यमलौ अत एव द्विवचनम् ॥५४॥ उर्वशीमुखाः उर्वशीमेनकारम्भेत्याद्याः अप्सरसः स्वर्वेश्या इति चोच्यन्ते द्वे । "घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः" ॥ अत्र अप्सरःशब्द एकस्यामपि व्यक्तौ बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । अप्सरा इत्यपि प्रयोगदर्शनात्प्रायशो बहुत्वम् । हाहाः हूहूः एवमाद्या येषां ते तथा दिवौकसां देवानां गन्धर्वाः गायना एकम् । आद्यशब्दात्तुम्बुरुविश्वावसुचित्ररथप्रभृतयः । हाहाशब्दस्य रूपं तु हाहाः हाहौ हाहाः हाहां हाहौ हाहान् हाहा हाहाभ्यामित्यादि "हाहाः सान्तोऽपि, गन्धर्वो हाहसि प्रोक्त इति रत्नकोशात्" हूहूशब्दस्य द्वितीयैकवचनं हूहूमित्यादि द्रष्टव्यम् । "हहा इत्यादिहस्वः हुहुरप्युभयह्रस्वश्च । गीतमाधुर्यमेषकौ विख्यातौ च हहाहुहू इति व्यासोक्तेः" ॥ ५५ ॥

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ॥
कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५६ ॥
बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपर्बुधः ॥
आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५७ ॥
रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ॥
हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥
शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५९ ॥
वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ॥
त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ६० ॥

अग्निः वैश्वानरः वह्निः वीतिहोत्रः । वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादि हूयतेऽस्मिन् (धनञ्जयः कृपीटयोनिः । कृपीटस्य जलस्य योनिः, कृपीटमुदरे जले इति रत्न कोशात्, कृपीटं योनिरस्येति वा । ज्वलनः जातवेदाः तनूनपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केशः उपर्बुधः आश्रयाशः "आशयाशः" बृहद्भानुः कृशानुः पावकः अनलः ॥ ५७ ॥ रोहिताश्वः "लादिरपि" वायुसखः शिखावान् आशुशुक्षणिः । आशु शीघ्रं आशु शीघ्रं वा शु क्षणोति क्षणु हिंसायाम् इ इति पूजार्थमव्ययम् । हिरण्यरेताः हुतभुक् दहनः हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥ सप्तार्चिः "काली कराली मनोजवा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वरुचीत्याः सप्त यस्यार्चिषः" । दमुनाः "दमूनाः" शुक्रः चित्रभानुः विभावसुः । विभा प्रभा वसु धनं यस्य सः । शुचिः अप्पित्तं इति चतुस्त्रिंशदग्निनामानि । बर्हिः शुष्मेति सान्तो निगृहीत च नाम । 'शुक्रो वैश्वानरो बर्हिर्बर्हिःशुष्मा तनूनपात् इति शब्दार्णवात्" । बर्हति वर्धते इति बर्हिः । "इदन्तः सान्तोऽपि" शुष्यत्यनेन शुष्मा "नान्तः अदन्तोऽपि" । और्वः "ऊर्वः ऋष्यर्थे ऊर्वाः" । वाडवः वडवानलः द्वौ वाडवाग्नेः ॥ ५९ ॥ ज्वालः कीलः अर्चिः "इदन्तोऽपि" हेतिः शिखा पञ्च वह्नेर्ज्वालेति । तत्र ज्वालकीलौ पुंस्त्रियोः । अर्चिः स्त्रीनपुंसकयोः । हेतिशिखे स्त्रियाम् । स्फुलिङ्गः अग्निकणः द्वे अग्नेः कणिकायाः त्रिषु लिङ्गेषु । संतापः संज्वरः द्वे अग्नेः संतापे ॥ ६० ॥ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् कृतान्तः

("उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी ॥
क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः ॥ १ ॥") (१)
धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ॥
कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ॥ ६१ ॥
कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ॥
राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः ॥ ६२ ॥
रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ॥
यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६३ ॥
प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ॥
श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६४ ॥
पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ॥
समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६५ ॥
नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ॥
(प्रकम्पनो महावातो झञ्झावातः सवृष्टिकः ॥ ६६ ॥ (२)

मुनाभ्राता शमनः यमराट् यमः ॥६१॥ कालः दण्डधरः श्राद्धदेवः । श्राद्धस्य
वः पितृपतित्वात् । वैवस्वतः अन्तकः इति चतुर्दश नामानि यमस्य । राक्षसः
णपः "कौणपः" क्रव्यात् । क्रव्यं मांसं अत्ति इति क्रव्यात् । क्रव्यादः अस्रपः
स्रं रक्तं पिबति "अश्रपः" आशरः आ शृणाति हिनस्तीत्याशरः "आशिरः"
६२ ॥ रात्रिंचरः रात्रिचरः कर्बुरः "कर्वरः" निकषात्मजः यातुधानः
"जातुधानः" पुण्यजनः नैर्ऋतः यातु रक्षः पञ्चदश राक्षसस्य । तत्र यातुरक्षसी
पुंसके ॥६३॥ प्रचेताः वरुणः "वरणः" पाशी यादसांपतिः । षष्ठ्या अलुक् ।
प्पतिः पञ्चकं वरुणस्य । श्वसनः स्पर्शनः वायुः मातरिश्वा । मातरि अन्तरिक्षे
यति मञ्चगति श्वन्नुक्षन्निति निपातनात् सप्तम्या अलुक् । सदागतिः ॥ ६४ ॥
पृषदश्वः । पृषन्मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य । गन्धवहः । गन्धवाहः अनिलः आशुगः
समीरः मारुतः मरुत् जगत्प्राणः "जगत् प्राण इति पदद्वयमपि" समीरणः ॥६५॥
नभस्वान् वातः "वातिः" पवनः पवमानः प्रभञ्जनः विंशतिर्नामानि वायोः ।

१ इदं पद्यं ताडपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमर्धं ताडपत्रपुस्तके नास्ति ॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥
शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ॥ ६७ ॥
जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥
सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ॥ ६८ ॥
सतते ऽनारताश्रान्तसंततविरतानिशम् ॥
नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः ॥ ६९ ॥
अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥
तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च ॥ ७० ॥
क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥
कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड्गुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥

प्रकम्पनः महावातः द्वयं महावायोः । स एव सवृष्टिकः झञ्झावात इत्युच्यते ॥६६॥
प्राणः अपानः समानः उदानः व्यानः इमे पञ्च शरीरस्था वायुभेदाः । तथ
चोक्तम् । 'हृदि प्राणो गुदे ऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदे
स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः' इति ॥ अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नादिपाचनम् । भाषण
दिनिमेषाश्च तद्व्यापाराः क्रमादमी' इत्यपि ॥ एकैकम् । रंहः तरः रयः स्यद
॥६७॥ जवः पञ्चकं वेगस्य । शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रं अरं द्रुतं सत्वरं चपलं तूर्ण
अविलम्बितम् आशु एकादश त्वरितस्य । "[रंह आदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रा
दयस्तु धर्मवचना एव । अत एव शीघ्रं पचतीति प्रयोगो न तु जवं पचतीति
वस्तुतस्तु वेगाख्यगुणपरा रंहःप्रभृतयः शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपरा इति]
॥ ६८ ॥ सततं अनारतं अश्रान्तं संततं अविरतं अनिशं नित्यं अनवरतं अजस
इति नवकं नित्यस्य । "सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम् अतिशयस्तु पौनःपुन्यं इ
भेदः" अतिशयः भरः ॥ ६९ ॥ अतिवेलं भृशं अत्यर्थं अतिमात्रं उद्गाढं निर्भ
तीव्रं एकान्तं नितान्तं गाढं बाढं दृढं इति चतुर्दश अतिशयस्य ॥७०॥ शीघ्रादि
शीघ्रं त्वरितमित्यारभ्य दृढशब्दपर्यन्तं क्लीबे नपुंसकलिङ्गे यदुक्तं तत्तु असत्
द्रव्यवृत्तित्वाभावे एव ज्ञेयम् । यथा शीघ्रं कृतवान् । भृशं मूर्खः । भृशं याति
एषां शीघ्रादीनां मध्ये यत्सत्वगामि द्रव्यवृत्ति तत् त्रिषु तस्य द्रव्यस्य यल्लि
तदेवास्येत्यर्थः ॥ यथा शीघ्रा धेनुः । शीघ्रो वृषः शीघ्रं गमनम् । भरातिशययो
सत्वगामित्वं नास्ति । नित्यं पुंस्त्वम् । "क्वचित् भेद्यगामीति पाठस्तस्य विशे
ष्यगामीत्यर्थः" । कुबेरः त्र्यम्बकसखः यक्षराट् गुह्यकेश्वरः ॥७१॥ मनुष्यधर्मा

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥
किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ॥ ७२ ॥
यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥
अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ॥ ७३ ॥
कैलासः स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् ॥
स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ॥ ७४ ॥
निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ (१)

इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ॥
नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ॥
(विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ॥ २ ॥
"तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम्" ॥) (२)

इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥

नुष्यस्येव धर्म आचारः श्मश्रुलोमादिर्यस्य । धनदः राजराजः धनाधिपः किन्नरेशः वैश्रवणः पौलस्त्यः नरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षः एकपिङ्गः ऐलविलः "ऐडविलः ऐडविडः" श्रीदः पुण्यजनेश्वरः सप्तदश कुबेरस्य । अस्यैव [illegible] [illegible]ते । अस्य कुबेरस्योद्यानं चैत्ररथम् । अस्य पुत्रो नलकूबरः ॥ ७३ ॥ अस्य [illegible]ने कैलासः । अस्य पूर्नगरी अलका । अस्य विमानं पुष्पकं "पुष्पकः" [illegible] पुंस्त्वम् । किन्नरः किंपुरुषः तुरङ्गवदनः मयुः चत्वारि किन्नरजातेः ॥ ७४ ॥ [illegible]धिः शेवधिः द्वे सामान्यनिधेः । ना पुंलिङ्गः । [illegible] [illegible]ः शङ्खः इत्यादयो निधिभेदाः । आदिशब्दात् [illegible] । "[illegible] [illegible] शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥" इत्यमरः ॥ [illegible]ते स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥ द्यौः द्यौः अभ्रं व्योम पुष्करं अम्बरं नभः अन्तरिक्षं "अन्तरीक्षं" गगनं अनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥ वियत् विष्णुपदं आकाशं विहायः विहायसः नाकः द्युः इत्येकोनविंशतिराकाशस्य । तत्र द्योदिवौ स्त्रीलिङ्गे ॥

[illegible]

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥
प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥
उत्तरा दिगुदीची स्याद्दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥
("अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ॥
प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु ॥ १ ॥") [1]
इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैरृतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥
("रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ॥
बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥ १ ॥") [2]
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥
करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ॥
क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥

आकाशविहायसी क्लीबपुंसोः । विहायसनाकौ पुंसि । द्युरव्ययं अलि मित्यर्थः । शेषं क्लीबे ॥ इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥ दिशः ककुभः काष्ठ आशाः हरितः पञ्चकं दिशाम् । ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः क्रमेण प्राच्यवाची प्रतीच्यः स्युः । यथा पूर्वा दिक् प्राची । दक्षिणा दिगवाची (अपाची) पश्चिमा दिक् प्रतीची एकैकम् ॥ १ ॥ या उत्तरा दिक् सोदीची एकम् । दिश मित्येकं दिग्भवे । 'दिगादिभ्यो' इति यत्प्रत्ययः, तत्त्रिषु वाच्यलिङ्गम् । य दिश्यो हस्ती । दिश्या हस्तिनीत्यादि । इन्द्रादयोऽष्टौ क्रमात्पूर्वादीनां दि पतयः एकैकम् ॥ २ ॥ ऐरावत इत्यष्टौ क्रमाद्दिग्गजाः पूर्वादिदिशां धार गजा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभ्रमुः कपिला पिङ्गला अनुपमा ॥ ४ ॥ ताम्रक शुभ्रदन्ती "शुभदन्ती" अङ्गना (अञ्जना) अञ्जनावती एता अष्टौ करिण्यः क्रम दिग्गजानां प्रिया इत्यर्थः । एकैकम् । अपदिशं विदिक् इति द्वयं दिशोर्म दिग्द्वयमध्यमार्गे । तथाऽपदिशं क्लीबमव्ययं नपुंसकं अव्ययं चेत्यर्थः । विदि

१ इदं पद्यं बालबोधपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदं पद्यं बालबोधपुस्तकेऽपि नास्ति

अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ॥
अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ॥ ६ ॥
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ॥
घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥
कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥
स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ॥ ८ ॥
शम्पाशतह्रदाह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥
तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥
स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरंमदः ॥
इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् ॥ १० ॥
वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥
धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

दिशाम्। "अन्याभ्यामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः" इत्यमरमालायाम् ॥५॥ अभ्यन्तरं अन्तरालं द्वे अन्तरावकाशस्य। चक्रवालं मण्डलं द्वे मण्डलस्य। अभ्रं मेघः वारिवाहः स्तनयित्नुः बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरः जलधरः तडित्वान् वारिदः अम्बुभृत् घनः जीमूतः मुदिरः। "मुदिरः कामुकाभ्रयोः" इति विश्वमेदिन्यौ। जलमुक् धूमयोनिः इति पञ्चदश मेघस्य ॥ ७ ॥ कादम्बिनी मेघमाला द्वे मेघवृन्दस्य। अभ्रियमित्येकं मेघभवे त्रिषु। यथा अभ्रिया आपः। अभ्रिय आसारः। अभ्रियं जलम्। स्तनितं गर्जितं रसितं आदिशब्दात् ध्वनितादि त्रयं मेघनिर्घोषे ॥ ८ ॥ शम्पा शतह्रदा ह्रादिनी ऐरावती क्षणप्रभा तडित् सौदामनी। सुदाम्नाऽद्रिणा एकदिक्। अथवा सुदाम्नि मेघे वा भवा। अण् प्रत्ययः। "सुदामा तु पुमान्वारिधरपर्वतभेदयोः" इत्युक्तत्वात्। "सौदामिनी" विद्युत् चञ्चला चपला दशकं विद्युल्लतायाः। चपलापि चेति पाठः ॥९॥ स्फूर्जथुः वज्रनिर्घोषः "वज्रनिष्पेषः" द्वयमशनिनिर्घोषस्य। मेघज्योतिः इरंमदः द्वे मेघज्योतिषः "वीज इति प्रसिद्धस्य"। इन्द्रायुधं शक्रधनुः ऋजुरोहितम्। ऋजु च तत् रोहितं च इति त्रीणि मेघप्रतिफलिता रविरश्मयो धनुराकारेण भान्ति तस्य धनुषः ॥ १० ॥ वृष्टिः वर्षं द्वयं मेघवर्षणस्य। अवग्राहः अवग्रहः। "अवे ग्रहो०" इति वा घञ्। पक्षे अप्। द्वयं

किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः ॥
भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥
स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ॥
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३
कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ॥
तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५

॥ इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥

कालो दिष्टो ऽप्यनेहाऽपि समयोऽप्यथ पक्षतिः ॥
प्रतिपद्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

कारतेजोविशेषस्य । परिवेषसाहचर्यात्परिधिः पुंसि ज्ञेयः । "मण्डलं परिधिश्चोपसूर्यकम्" इति भागुरिः ॥ ३२ ॥ किरणः उस्रः मयूखः अंशुः घृणिः । जिघर्ति इति घृणिः । "घृ क्षरणदीप्त्योः" "घृ सेचने" वा । रश्मिः घृष्णिः पृश्निः] भानुः करः मरीचिः दीधितिः एकादश किरणस्य । स्त्रीपुंसयोः । "द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुस्रः करः पदम्" इति शब्दार्णवः चिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्" इति मेदिनी च । दीधितिः स्त्रियाम् मित्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरश्लोकेऽप्यन्वयः ॥ ३३ ॥ प्रभा रु त्विट् भा भाः छविः द्युतिः दीप्तिः रोचिः शोचिः इत्येकादश प्रभामात्रस्य दीप्त्यन्तानि स्त्रियां स्युः । रोचिः शोचिः सान्ते क्लीबे । द्विवचनं तु शोचिषी । भाः सान्तः । प्रकाशः द्योतः आतपः इति त्रयं सूर्यप्रभायाः । त्रस्येत्येके ॥३४॥ कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं चतुष्टयमीषदुष्णे । इदं

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे-दिवसवासरौ ॥
प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥
("व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते" ॥) (१)
प्रभातं च दिनान्ते तु सायं सन्ध्या पितृप्रसूः ॥
प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसन्ध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥
निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ॥
विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ॥
आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

तिथिशब्दः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । तथा च प्रयोगः । "सकलो निशि पूर्णिमातिथीननुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः" इति ॥ १ ॥ घस्रः दिनं अहः दिवसः वासरः पञ्चकं दिवसस्य । तत्र दिवसवासरौ क्लीबपुंसोः । प्रत्यूषः अहर्मुखं कल्यं (काल्यं) उषः (उषः उषा) "उषा प्रभाते गोसर्गः" इति त्रिकाण्डशेषः । प्रत्युषः (प्रत्यूषः) "उषः प्रत्युषसि क्लीबे पितृप्रस्वां च योषिति" प्रभातं षट् प्रभातस्य । तत्राद्यः प्रत्यूषोऽदन्तः पुंसि क्लीबे च । "प्रत्यूषोऽहर्मुखे वसौ" इति मेदिनी । कल्यं तालव्यान्तम् ॥२॥ दिनान्तः सायं "सायः" सन्ध्या "सन्धा"। "सन्ध्या पितृप्रसूः सन्धा" इति शब्दार्णवः । सम्यक् ध्यायन्त्यस्यामिति सन्ध्या । पितृप्रसूः चत्वारि दिनान्ते । तत्र सायमित्यव्ययं नपुंसकलिङ्गं वा । "सायः काण्डे दिनान्ते च" इति मेदिन्यादिषु साय इत्युक्तत्वात्सायमिति मान्ताव्ययस्याव्ययवर्गे वक्ष्यमाणत्वादत्र सायोऽदन्तः पुंस्येव । प्राह्णादयः समाहृताः त्रिसन्ध्यं त्रयम् । "आबन्तो वेति पाक्षिकी स्त्रीयता । पक्षे त्रिसन्ध्यी" एकम् । तत्र प्राह्णः पूर्वाह्णः । शर्वरी (शार्वरी) ॥ ३ ॥ निशा निशीथिनी रात्रिः (रात्री) "रात्री रात्रिस्तमस्विनी" इति शब्दार्णवः । त्रियामा क्षणदा क्षणमुत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति । क्षपा विभावरी तमस्विनी रजनी (रजनिरपि) यामिनी तमी "तमा तमिः" द्वादश निशायाः ॥ ४ ॥ या तामसी तमोयुक्ता रात्रिः सा तमिस्रा एकम् । या चन्द्रिकया चन्द्रप्रकाशेन अन्विता युक्ता रात्रिः सा ज्यौत्स्नी एकम् ।"ज्यौत्स्नी ज्योत्स्नवती रात्रिर्ज्योत्स्ना चन्द्रमसः प्रभा" इति शाश्वतः । पूर्वापरदिनाभ्यां युक्तायां

१ इदमर्धं मूलपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

गणरात्रं निशा बह्व्यः प्रदोषो रजनीमुखम् ॥
अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥
स पर्वसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ॥
पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥
कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ॥
अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥
सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः ॥
उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

गर्तौ पक्षिणीति नामकम् । पक्षाविव पक्षौ पूर्वोत्तरदिवसौ यस्याः सा [illegible] "पक्षिणी पक्षतुल्याभ्यामहोभ्यां वेष्टिता निशा" इति स्मरणात् ॥५॥ [illegible] स्यात् । एकं रात्रिसमुदायस्य । प्रदोषः [illegible] द्वे [illegible] ॥६॥ [illegible] निशीथ इति द्वे रात्रिमध्यभागस्य । यामः [illegible]

[illegible]

सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ॥
एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥
अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ॥
तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥
ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ॥
पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥
द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ॥
अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥

द्गीर्मंग्रमिति । राहुणा चन्द्रे सूर्ये च ग्रस्ते सति तस्य ग्रासस्योपरागः ग्रह इति नामद्वयम् ॥ ९ ॥ सोपप्लवःउपरक्तः इति द्वे राहुग्रस्तस्येन्दोः सूर्यस्य वा । अग्न्युत्पातः उपाहितः इति द्वे वह्निकृतोपसर्गस्य । ग्रहणे सति कदाचिदग्निवमण्डलादुत्पन्नो भवति तस्येत्येके । धूमकेत्वाद्यस्योत्पातस्येत्यपरे । एकयोक्त्याऽपृथग्वचनेन पुष्पवन्तावित्युक्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ज्ञेयौ एकम् । एकयोक्त्येति वचनात्पुष्पवन्त इति पुष्पवानिति वा सूर्यः चन्द्रो वा न वक्तव्यः । यथा रोदसी इत्येकयोक्त्या द्यावापृथिव्यौ उच्येते । पुष्पवन्तशब्दो मतुबन्तोऽकारान्तश्च । "धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्" इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ १० ॥ निमेषोऽक्षिस्पन्दकालः । "अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः" इत्युक्तम् । अष्टादश निमेषा मिलित्वा एका काष्ठा भवति । त्रिंशत्काष्ठाः मिलित्वा एका कला । ताः कलास्त्रिंशन्मिलित्वा एकः क्षणः । ते क्षणाः द्वादश मिलित्वा एको मुहूर्तः क्लीबपुंसोः ॥ ११ ॥ ते त्रिंशन्मुहूर्ता एकोऽहोरात्रः । अह्ना सहिता रात्रिरहोरात्रः । अत्र अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहार इति विग्रहः साधुः । अन्यथा अन्नभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद्द्वन्द्व एवाच्विधानात् । तेऽहोरात्राः पञ्चदशसंख्याका एकः पक्षः । पक्षो द्विविधः शुक्लः कृष्णश्चेति । तत्र मासस्य पूर्वः शुक्लः कृष्णस्त्वपरः । यतः शुक्लादिक्रमेण प्रायशो मासप्रवृत्तिः । तावुभौ पक्षावेको मासः । चान्द्रेण मानेनेदमुक्तम् ॥ १२ ॥ मार्गादी द्वौ द्वौ मासौ ऋतुरेकः स च हेमन्तादिसंज्ञः । माघादीत्यपि पाठः । माघाद्युपक्रमस्तु अयनारम्भवशाज्ज्ञेयः । तैरृतुभिस्त्रिभिरेकमयनम् । तद्द्विधा सूर्यगतिभेदात् । अर्कस्योदग्गतिः उत्तरायणम् अयते गच्छति अर्कः अनेन । अथ गतीन्दुद्,"

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥
निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ॥
स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥
षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ॥
संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥
मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ॥
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥
मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥

समयः सुरभिः त्रीणि वसन्तस्य । ग्रीष्मः ऊष्मकः (उष्मकः) ॥१८॥ निदाघः
...गो दसन्तेऽत्र । "दह भस्मीकरणे" । "हलश्च" इति घञ् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् ।
उष्णोपगमः उष्णः ऊष्मागमः "उष्मागमः" तपः इति सप्तकं ग्रीष्मस्य । सर्वोऽकारान्तः
पुंसि । प्रावृट् वर्षणं वृट् प्रकृष्टा वृट् यत्र "वृषु सेचने" "नहिवृति" इति दीर्घः ।
...ः द्वे वर्षर्तोः । तत्र प्रावृट्शब्दः षान्तः स्त्रियाम् । वर्षाशब्दस्तु स्त्रीलिङ्गो भूम्नि
...त्वे बहुवचनान्त इत्यर्थः । शरदित्येक ऋतुः स स्त्रीलिङ्गो दकारान्तः ॥१९॥ अमी
वसन्तादयः षडपि ऋतवः ऋतुसंज्ञकाः । ऋतुशब्दः पुंलिङ्गः । ते च हेमन्तादयः
मार्गशीर्षादिमासानां यद्द्विपुंस्त्रैः क्रमाद्भवन्ति । उक्तं च । "आदाय मार्गशीर्षाद् द्वौ
। मासावृतुर्मतः" इति । संवत्सरः वत्सरः अब्दः हायनः शरद् समाः षट् वर्षस्य ।
तत्र हायनः अस्त्रियाम् । समाः स्त्रियां बहुत्वे च । सर्वा समा स्त्रियामेव इत्ये-
केऽपि दृश्यते ॥ २० ॥ मानुषेण मासेन एकः पैत्रोऽहोरात्रः । तत्र कृष्णा-
ष्टम्या उत्तरार्धे दिनारम्भः शुक्लाष्टम्या उत्तरार्धे रात्र्यारम्भः । तथा मानुषेण वर्षेण
दैवतः देवानामहोरात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः । कृतत्रेता-
द्वापरादि युगचतुष्टये दैवं युगं प्रत्यम् । एवं दैवे द्वे युगसहस्रे ब्राह्मोऽहोरात्रः ।
अयमर्थः—उक्तानां दैवाहोरात्राणां षष्ट्यधिकशतत्रयेण दिव्यं वर्षम् । दिव्यैः
द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगं तच्च देवानामेकं युगं तत्सहस्रे ब्रह्मणो दिनं तत्तु
भूतानां स्थितिकालस्तावन्त्येव रात्रिर्भूतानां प्रलयकाल इति । अत उक्तं ते कल्प-
इति । ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ नृणां कल्पौ स्थितिप्रलयकालावित्यर्थः ॥ २१ ॥
दिव्यानां युगानां या एकसप्ततिरेकाधिका सप्ततिः तन्मन्वन्तरम् । मनूनां स्वाय-
म्भुवादीनामन्यतमस्य कालोऽवधिर्वा । चतुर्दश मन्वन्तराणि ब्रह्मणो दिने भवन्ति ।

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥
अस्त्री पङ्कः पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ॥
कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥
स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ॥
मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च ॥
श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ॥
शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥
मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्तः पञ्च प्रलयस्य ॥ २२ ॥ पङ्कः पाप्मा पापं किल्बिषं कल्मषं कलुषं वृजिनं एनः अघं अंहः "अन्धः" दुरितं दुष्कृतं द्वादश पापस्य । तत्र पङ्कः स्त्रीपुंलिङ्गः । पाप्मा नकारान्तः पुंसि । शेषं क्लीबे ॥२३॥ धर्मः पुण्यं श्रेयः सुकृतं वृषः पञ्चकं सुकृतस्य । तत्र धर्मः स्त्रीपुंलिङ्गः । वृषः पुंसि । मुत् प्रीतिः प्रमदः हर्षः प्रमोदः आमोदः संमदः ॥२४॥ आनन्दथुः "टुनदि समृद्धौ" [illegible] । आनन्दः शर्म शातं "दुन्त्यादिषी" सुखं द्वादश हर्षस्य । तत्र प्रीति [illegible] स्त्रियां ह्रस्वान्तः । श्वःश्रेयसम् । श्वः आगामि श्रेयो यत्र । [illegible] इत्यत्र । शिवम् । शिवं न [illegible] क्षेमं च महादेवे पुंसि [illegible] इति [illegible] । भद्रं । [illegible] इति [illegible] । कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥२५॥ भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेमं शस्तं इत्यष्ट कल्याणमात्रस्य । तत्र क्षेमं शस्तं च पुंनपुंसकयोः । [illegible] । पापपुण्यशब्दौ तथा सुखादिशब्दाः श्वःश्रेयसादि [illegible] द्रव्ये त्रिलिङ्गे [illegible] । यथा पापा [illegible] सुकन्या । [illegible] ॥ २६ ॥ मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डं [illegible] इति [illegible] । [illegible]

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥
दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ॥
हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥
क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ॥
विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥
जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥
प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥
(जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥) (१)
चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

॥ इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

तरेण सामानाधिकरण्येऽपि स्वलिङ्गं न जहति। "प्रशंसावचनैश्च" इति कृष्णसर्पवा- ग्भादिवत् नित्यसमासः। यथा प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमतल्लिका। प्रशस्ता गौर्गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डम्। ब्राह्मणोद्धः। कुमारीतल्लजः। अयः एत्यनेन ...रम्। "इण् गतौ" घप्रत्ययः। शुभावहो विधिः शुभोत्पादकं दैवं सोऽय उच्यते

...त्री। विधिः पुंसि। हेतुः कारणं बीजं त्रयं हेतुमात्रस्य। हेतुः पुंसि। यदादिकारणं ...निदानं एकमुपादानकारणस्य ॥२८॥ क्षेत्रज्ञः क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरं तज्जानाति। "ज्ञा अवबोधने" "आतो नुप" इति कः। "आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसो- ...पि। धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि" ॥ १ ॥ पुरुषः त्रयं शरीराधिदैव- ...स्य। प्रधानं प्रकृतिः द्वे सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थायाः। यः कालिको विशेषः कालकृतो देहादेर्विशेषः यौवनादिरवस्थोच्यते एकम्। सत्त्वं रजः तमः एते गुणाः प्रकृतेर्धर्माः एकैकम्। रजस्तमसी सान्ते ॥ २९ ॥ जनुः जननं जन्म जनिः उत्पत्तिः उद्भवः षड् जन्मनः। जनुः सान्तम्। जनिः स्त्री। प्राणी चेतनः जन्मी जन्तुः जन्युः शरीरी षट् प्राणिनः ॥३०॥ जातिरित्यादि पद्यं केचिदत्र पठन्ति इति टीकाकारेण लिखितं परंतु मूले एवैतत्पद्यं दृश्यते। जातिः जातं सामान्यं त्रयं घटत्वादिजातेः। व्यक्तिः व्यज्यतेऽनया व्यक्तिः। "अञ्जू व्यक्त्यादौ"

१ इदमर्धं छाठपत्रपुस्तके नास्ति ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ॥
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥
धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ॥
("अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च ॥") (१)
चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥
("विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते ॥") (२)
अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ॥
संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥
मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ॥
समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ ४ ॥

.चित्तम् । पृथगात्मता द्वे घटादिव्यक्तेः । चित्तं चेतः हृदयं स्वान्तं हृत् मानसं मनः सप्तकं चित्तस्य । हृत् दकारान्तः ॥२१॥ इति कालवर्गः ॥४॥ बुद्धिः मनीषा मनस ईषा । ईष गत्यादिषु, शकन्ध्वादिः । धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी शेः मोहस्तं मुष्णाति "मुष स्तेये" । शीङो विच् । "मूलविभुज" इति मुषेः कः । मतिः प्रेक्षा उपलब्धिः चित् संवित् प्रतिपत् ज्ञप्तिः चेतना चतुर्दश बुद्धेः । तत्र चित् तान्तः । संवित् प्रतिपत् च दान्तः ॥१॥ या धारणावती धीः सा मेधा एकम् । यन्मानसं कर्म मनोव्यापारः स संकल्पः एकम् । अवधानादि त्रयं समाधानस्य । चित्ताभोगः मनस्कारः द्वे मनसः सुखादौ तत्परतायाः । चर्चा संख्या विचारणा त्रयं प्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ २ ॥ विमर्शादित्रयं पूर्वानुभूताविस्मरणस्य । अध्याहारः तर्कः ऊहः त्रयं तर्कस्य । अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कः । विचिकित्सा विपूर्वात् कितेः सन्नन्तादकारः । संशयः संदेहः द्वापरः द्वौ परौ प्रकारौ यस्य पृषोदरादित्वात्साधुः । चत्वारि संशयज्ञानस्य । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः । निर्णयः निश्चयः द्वे निश्चयज्ञानस्य ॥३॥ मिथ्यादृष्टिः नास्तिकता द्वे परलोकाभाववादिज्ञानस्य । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य तस्य भावो नास्तिकता । व्यापादः द्रोहचिन्तनम् द्वे परद्रोहचिन्तनस्य । सिद्धान्तः राद्धान्तः द्वे सिद्धान्तस्य । सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्य स सिद्धान्तः । भ्रान्तिः मिथ्यामतिः भ्रमः त्रयमयथार्थज्ञानस्य । स्थाणौ पुरुषोऽयमिति ज्ञानं भ्रान्तिः । स्थाणुर्वा पुरुषो वायमिति

१ इदमर्धं मूलपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमर्धं मूलपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ॥
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥
मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ॥
मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ॥
रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ॥
कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

नैककोटिकं ज्ञानं संशयः । स्थाणुर्वा स्थाणुरिति ज्ञानं निश्चयः ॥ ४ ॥
संविद् आगूः प्रतिज्ञानं नियमः आश्रवः संश्रव अङ्गीकारः अभ्युपगमः
प्रतिश्रवः समाधिः दशकं अङ्गीकारस्य । तत्र संविद् आगूश्च स्त्रियाम् ।
आगूर्वेष्टवत् । आगूर्वा आगू इत्यादि । पक्षे पुंस्त्वं आगुरौ आगुर इत्यादि
॥ ५ ॥ मोक्षविषये या धीर्बुद्धिः तद् ज्ञानं एकम् । मोक्षज्ञानादन्यत्र ज्ञानं
यत्र चित्रादौ च धीर्विज्ञानमुच्यते । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानम् ।
शिल्पनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति वा । "विज्ञानं कर्मणि ज्ञाने"
इति हैमः । एकम् । मुक्तिः जन्ममरणाभ्यां मोचनं "मुच्लृ मोक्षणे" क्तिन् ।
"मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः" इति हैमः । कैवल्यं निर्वाणं श्रेयः । अतिशयेन प्रशस्यं
श्रेयः "प्रशस्यस्य" इति श्रादेशः । निःश्रेयसम् । "अचतुर" इति निपातनादच् ।
अमृतम् ॥ ६ ॥ मोक्षः अपवर्गः अष्टकं मोक्षस्य । अज्ञानं अविद्या अहंमतिः ।
अहं प्रधाना मतिः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं अहंकारार्थकम् । त्रयं
अज्ञानस्य । रूपं शब्दः गन्धः रसः स्पर्शः एते पञ्च विषया इति गोचरा इति
इन्द्रियार्था इति चोच्यन्ते त्रयम् ॥ ७ ॥ हृषीकं विषयि इन्द्रियं इत्यप्यमरो
क्तम् । त्रयं चक्षुरादेरिन्द्रियस्य । विषयि नान्तम् । पाय्वादि कर्मेन्द्रिय
मुच्यते । आदिना पाण्यादि । तद्यथा । "पायूपस्थं पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रिय
संग्रहः । उत्सर्गानन्दादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया" इति । मनोनेत्रादि
धीन्द्रियमुच्यते । आदिना श्रोत्रादि । "मनः कर्णस्तथा नेत्रं रसना च त्वचा
सह ॥ नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते" एकम् ॥ ८ ॥ कष-
भेदानाह । तुवरः "दीर्घादिरपि तुवरोऽपि" कषायः इ मधुरश्च इत्यु-
भयत्रापि इति स्वामी । मधुरादयः षट् एषां हेतुः । एते गुण-

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ॥
तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥
विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ॥
आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥
समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ॥
इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥
पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं स्यादामगन्धि यत् ॥
शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

राद्याः षडपि रसा उच्यन्ते । तत्र तुवरो हरीतक्यादौ प्रसिद्धः । मधुरो जला प्रसिद्धः । लवणः सैन्धवादौ प्रसिद्धः । कटुर्मरीचादौ प्रसिद्धः । एवं तिक्त निम्बादौ । अम्लस्तिन्तिड्यादौ "अर्म्भे" । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति"स्ता" कर्मणि घञ् । अमी तुवराद्याः षडपि रसमात्रे वर्तमानाः पुंसि । त रसवत्सु वर्तमानास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । "तुवरकषायौ नपुंसका अस्त्रीत्युक्तत्वात्" ॥ ९ ॥ विमर्दोत्थे संघर्षणादिनोत्पन्ने जनमनोहरे ग परिमल इत्येकम् । विमर्दग्रहणेन जातिपद्मादेर्निरासः । योऽतिनिर्हारी अ न्तसमाकर्षी स गन्ध आमोद उच्यते । "कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखव सनः । बकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा" इति शब्दार्णवः । एकम् । इ परं आगुणाद्गुणाः शुक्लादय इति वक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राक् वाच्यलिङ्ग अभिधेयानुसारेण त्रिलिङ्गत्वम् ॥ १० ॥ समाकर्षी निर्हारी द्वे दूरनिपाति गन्धद्रव्यस्य । निर्हरत्यवश्यं मनो निर्हारी । सुरभिः घ्राणतर्पणः इष्टगन्धः सुगन्धि चत्वारि शोभनगन्धयुक्तस्य । शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः । आमोदी मुखव सनः इति द्वे यन्मुखं वासयति तस्य ताम्बूलादेः ॥ ११ ॥ पूतिगन्धिः दुर्गन्ध द्वे अनिष्टगन्धयुक्तस्य । पूतिर्दुष्टः गन्धो यस्य सः । यदामगन्धि तद्विस्रं एक अपक्वमांसादिगन्धस्य । आमोऽपक्वमलमस्येव गन्धो यस्य तत् । "उपमानाच्च' इतीत् । शुक्लः शुभ्रः शुचिः श्वेतः विशदः श्येतः पाण्डरः ॥ १२ ॥ अवदातः सितः गौरः अवलक्षः "वलक्षोऽपि" "धवलोऽर्जुनः" इत्यनेनाक्षेपपक्षे । धवलः अर्जुनः हरिणः पाण्डुरः । "नगपांसुपाण्डुभ्यश्च" इति रः । पाण्डुः षोडश नामानि शुक्लस्य । तत्रार्जुनान्तानि त्रयोदश नामानि शुक्लस्य । हरिणादीनि त्रीणि पीत-

अवदातः सितो गौरोऽवलक्षो धवलोऽर्जुनः ॥
हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥
कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ॥
पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥
लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ॥
अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ॥
कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

मिश्रशुभ्रस्येति विभागः साधुः । शब्दार्णवे तु "श्वेतस्तु समर्पितोऽसौ रक्तेतररूपारुचिः । धवलस्तु सितः शावः कदलीकुसुमोपमः" ॥ "अर्जुनस्तु सितः कृष्णधानात् कुमुदच्छविः । पाण्डुरस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः" इत्युक्तम् । वर्णः पाण्डुरागद्रौ" इति हेमः । ईषत्पाण्डुः धूसरः । "धूसरस्तु सितः पीतलेशेन बकुलच्छविः" इति शब्दार्णवः । द्वे ईषद्धवलस्य ॥ १३ ॥ कृष्णः नीलः असितः श्यामः कालः श्यामलः मेचकः । "मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः" इति शब्दार्णवः । सप्तकं नील्यादिरागवर्णस्य । पीतः गौरः हरिद्राभः त्रयं पीतस्य । पालाशः "पलाशोऽपि" हरितः हरित् त्रयं शिरीषादिपत्रसवर्णस्य । हरिदन्ताः ॥ १४ ॥ लोहितः रोहितः रक्तः त्रयं रक्तस्य । यः कोकनदच्छविः रक्तोत्पलाभः स शोण इत्येकम् । योऽव्यक्तरागः ईषद्रक्तः सोऽरुणः । "अरुणः कृष्णलोहितः" इत्यमरमाला एकम् । यः श्वेतमिश्रो रक्तः स पाटल इत्येकम् ॥ १५ ॥ श्यावः कपिशः द्वे धूम्रारुणवर्णस्य । कपिर्मर्कटः तद्वर्णोऽस्त्यस्य कपिशः । धूम्रः धूमलः कृष्णलोहितः त्रयं कृष्णमिश्रलोहितवर्णस्य । कडारः कपिलः पिङ्गः पिशङ्गः कद्रुः पिङ्गलः षट् पिङ्गलवर्णस्य । अयमत्यन्तबालकस्य केशेषु प्रसिद्धः । "पिङ्गा गोरोचना पाण्डुः" इति कात्यः । शब्दार्णवे तु "सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवह्निवत् । अयं तद्वत्पीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः । हरितांशेऽधिकेऽसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वासितावेशान्पिङ्गो दीपशिखादिषु । पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुकाङ्गरण्डवत्" इत्युक्तम् ॥ १६ ॥ चित्रे किर्मीरः "कर्मीरः" कल्माषः शबलः एतः कर्बुरः षट् कर्बुरस्य विचित्रवर्णस्येत्यर्थः । शुक्लादयः गुणे गुणमात्रे वर्तमानाः पुंसि । चित्रं तु रूप-

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ॥
गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

इति धीवर्गः ॥ ५ ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ॥
व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥
अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः
तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥
श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ॥

भेदान्नपुंसकम् । यथास्य पटस्य शुक्लं रूपम् । तद्वति गुणवति वस्तुनि वर्तमाना गुणिलिङ्गाः अभिधेयलिङ्गाः । "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्" इति गुणिनि वर्तमानत्वम् । तत्प्रत्याख्याने "गुणगुणिनोरभेदान्निर्वाहः" इति महाभाष्ये । यथा शु[...] शाटी शुक्लः पटः शुक्लं वस्त्रम् । रोहितादीनां स्त्रीत्वे तु "वर्णादनुदात्तात्तोपधा[...] नः" इति ङीप्वा तकारस्य नकारश्च । यथा श्येनी श्येता । रोहिणी रोहि[...] लोहिनी लोहितेत्यादि ॥१७॥ इति धीवर्गः ॥५॥ ब्राह्मी ब्रह्मण इयम् । "ब्रा[...] ऽजातौ" इति टिलोपः ङीप् । भारती भाषा गीः गिरापि । "ब्रह्माणी वचनं वा[...] जल्पितं गदितं गिरा" इति शब्दार्णवः । "गीर्भणितिर्गिरा" इति त्रिकाण्डशेषः । त[...] गिरा वाणीति पाठः । वाक् वाणी सरस्वती व्याहारः उक्तिः लपितं भाषि[...] वचनं वचः त्रयोदश नामानि वचनस्य । तत्रापि सरस्वत्यन्तानि वचनाधि[...] ष्ठात्र्या देवताया अपि । व्याहारादीनि त्वधिष्ठेयस्यैव । गीः रेफान्तः ॥ १ [...] अपभ्रष्टः शब्दः गावीगोणीत्यादिः अपशब्दः सोऽपभ्रंश इत्युच्यते एकम् [...] शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः स शब्द इत्युच्यते एकम् । यथा ओतप्रोततन्तून[...] वाचकः पट इति । तिङ्सुबन्तचयः तिङन्तसुबन्तपदसमूहो वाक्यम् । वचेर्ण्यत् "वचोऽशब्दसंज्ञायाम्" इति कुत्वम् । तिङन्तचयो यथा पचति भवति पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तचयो यथा । "प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्" कारकान्विता कारकैः संबद्धा क्रिया वाक्यमुच्यते । यथा देवदत्त गामभिरक्ष शुक्लदण्डेन । अत्रान्वितत्वं आकांक्षायोग्यतासंनिधिवशाज्ज्ञेयम् ॥ २ ॥ श्रुतिः वेदः आम्नायः त्रयी चत्वारि वेदस्य । अत्र लिङ्गसंकरो न दोषाय स्त्रीति विशेषविधानात् त्रय्या व्याख्यायमानत्वाच्च । तद्विधिः वैदिको विधियागादिः धर्म इत्युच्यते । वेदम्-

स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥
शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोंकारप्रणवौ समौ ॥
इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥
आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ॥
आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥ (१)
प्रबन्धकल्पना कथा प्रवह्लिका प्रहेलिका ॥

त्त्वात्स्मृत्युक्तोऽपि विधिर्धर्म एव। यदाह गौतमः। "श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः" इति। केचित्तु लिङ्गसंकरो मा भूदिति त्रयीधर्म इति समस्तं पदमाहुः। "विद्यानमृग्यजुः साम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः" ॥ त्रयीशब्दं विशेषं दर्शयन्वेदभेदानभिधत्ते। ऋक् ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया। "ऋच स्तुतौ" संपदादित्वात् क्विप्। साम यजुः इति त्रयो वेदा मिलितास्त्रयी ज्ञेया। तत्र ऋक् शब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥३॥ । कल्पो व्याकरणमित्यादि वेदस्याङ्गं ज्ञेयम्। "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः॥ छन्दोविचितिरित्येष षडङ्गो वेद उच्यते" ॥ प्रसङ्गादिदं निरुच्यते। वेदानामष्टौ विकृतयः। "जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः॥ अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः" ॥ षट् शास्त्राण्याह। "गौतमस्य कणादस्य कपिलस्य पतञ्जलेः। व्यासस्य जैमिनेश्चापि दर्शनानि षडेव हि" ॥ चतुर्दश विद्याः। "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश" ॥ कल्पः कल्पसूत्रम्। ओंकारः प्रणवः द्वे। इतिहासः इतिहेति पारंपर्योपदेशेऽव्ययं तदास्तेऽस्मिन्। "आस उपवेशने" अधिकरणे घञ्। पुरावृत्तं द्वे पूर्वचरितस्य महाभारतादेः। उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः इति त्रयः स्वरा उच्यन्ते एकम् ॥ "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। चतुर्थः प्रचितो ज्ञेयो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः" ॥ ४ ॥ आन्वीक्षिकीत्येकं तर्कविद्यायां गौतमादिप्रणीतायाम्। दंडनीतिरित्येकं अर्थशास्त्रे बृहस्पत्यादिप्रणीते। अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम्। आख्यायिका उपलब्धार्था द्वे अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य वासवदत्तादेः। पञ्चलक्षणं तत्पुराणमुच्यते। "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च॥ वंश्यानुचरितं यत्र पुराणं पञ्चलक्षणम्" ॥५॥ प्रबन्धस्य वाक्यविस्तरस्य या कल्पना रचना सा कथा एकं नाटकाभाषणादेः। प्रवह्लिका "प्रव-

१ सर्गश्चेति टीकायां पद्यं वाल्पप्रपुस्तके मूले पतन्ति ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥
समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥
वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥
आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ॥
हूतिराकारणाह्वानं संहूतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥
विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ॥
उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

लिका" प्रहेलिका द्वयं यथार्थः संदिह्यते तादृशगुप्ताभिधानस्य। यथा। "पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने॥ यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहमिति"। यदुक्तम्। "व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपना। यत्र बाह्यार्थसंबद्धं कथ्यते सा प्रहेलिकेति"। या मन्वादिभिः प्रणीता धर्मसंहिता धर्मार्थं रचिता संहिता सा स्मृतिः। वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिरित्यपि। स्मृतेः क्तिन् एकम्। समाहृतिः संग्रहः। "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः। निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः" द्वयं संग्रहग्रन्थस्य। या समासार्था पूरणीयार्था कविशक्तिपरीक्षणार्थमपूर्णतयैव पठ्यमानार्था या सा समस्या। "यथा शतचन्द्रं नभस्तलम्"। तत्पूरणं यथा। "दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा। दृष्टं चाणूरमल्लेन" इति। समस्या त्वसमासार्थेति पाठे तु अपरिपूर्णोऽर्थः। किं वदन्ती "किंवदन्तिः" जनश्रुतिः जनेभ्यः श्रूयते। कर्मणि क्तिन्। द्वे चतुरक्षरे नाम्नी लोकप्रवादस्य। वार्ता प्रवृत्तिः वृत्तान्तः उदन्तः चत्वारि यथास्थितलोकवृत्तकथनस्य। आह्वयः ॥ ७ ॥ आख्या आह्वा अभिधानं नामधेयम्। भागरूपेति नामशब्दात् धेयप्रत्ययः। नाम षट् नाम्नः। हूतिः आकारणा आह्वानं त्रयं आह्वानस्य। या बहुभिः कृता हूतिः सा संहूतिः एकम् ॥ ८ ॥ विरुद्धो वादः विवादः व्यवहारः। "वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते। नानासंदेहहरणाद्व्यवहारः प्रकीर्तितः" इति कात्यायनः। द्वे ऋणदानादिनिमित्तविविधवादस्य। उपन्यासः वाङ्मुखं वाचोमुखमिव मुखमारम्भः द्वे वचनारम्भस्य। उपोद्घातः उदाहारः द्वे प्रकृतसिद्ध्यर्थचिन्तनस्य। तदुक्तम्। "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते" इति। उपोद्घातादि द्वे वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनसंनिधा। शपनं शपथः द्वयम् ॥ ९ ॥ प्रश्नः अनुयोगः पृच्छा त्रयं प्रश्नस्य। प्रतिवाक्यं उत्त

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ॥
मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥
अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ॥
यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥
आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ॥
काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥
अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ॥
उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥
पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः ॥
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

...तिवचनस्य । मिथ्याभियोगः अभ्याख्यानं द्वे "शतं मे धारयसि" इत्याद्यसत्या-...स्य । मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥ अभिशापः द्वे सुरापानादिमिथ्यापापोद्भाव-... । अनुरागजः गुणानुरागोत्थः शब्दः प्रणाद इत्युच्यते एकम् । यशः कीर्तिः । ...कीर्तिः प्रमादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च" इति हैमः। समज्ञा "समज्या समाज्ञा ...त पाठान्तरम्" अयं कीर्तेः । स्तवः स्तोत्रं स्तुतिः नुतिः चत्वारि स्तुतेः ॥ ११ ॥ ...वारं त्रिवारं चोक्तं आम्रेडितमुच्यते । यथा "सर्पः सर्प इति" एकम् । उच्चै-...ष्टं घोषणा द्वे उच्चैर्घोषस्य । शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्यो विकारः सा काकुः ...कम् ॥ १२ ॥ अवर्णः "वर्णः प्रशंसा तद्विरुद्धोऽवर्णः" आक्षेपः निर्वादः । ...रिवादः "परिवादः" अपवादः उपक्रोशः जुगुप्सा कुत्सा निन्दा गर्हणं दश निन्दायाः । अपवादवदिति वत्प्रत्ययेन अवर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलिङ्गत्वं ...पितम् । उपक्रोशान्ता अवर्णादयः पुंसीति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥ पारुष्यं परुषो निष्ठुरभाषणं परुष एव पारुष्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अतिवादः द्वे निष्ठुरभाषणस्य । अपकारगीः अपकारार्थकं भाषणं "चौरोऽसि त्वां घातयिष्यामि" इत्यादि तद्भ-र्त्सनमुच्यते एकम् । कस्यांचित् व्यक्तौ क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनमुपालम्भः यः सनिन्दः निन्दायुक्तः उपालम्भस्तत्र परिभाषणमित्येकम् । उपालम्भो द्वेधा । गुणा-विष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । आद्यो यथा । महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम् । द्वितीयस्तु बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदमिति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम्

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ॥
स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥
अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥
विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १...
सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नवः ॥
("चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा ॥
अस्त्रीचाटुचटुश्लाघा प्रेम्णामिथ्याविकत्थनम् ॥१॥")(
संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥
रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ॥
अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

॥ १४ ॥ मैथुनं प्रति परस्त्रीपुरुषसंयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र आ
[illegible]कम् । आक्षारणमिति क्लीबमपि । आभाषणं आलापः द्वे अन्योन्य
[illegible]भाषणस्य । यदनर्थकं वचः स प्रलापः इत्येकम् ॥ १५ ॥ अनुलापः
भाषा द्वे बहुशो भाषणस्य । विलापः परिदेवनं द्वे खेदपूर्वकभाषणस्य ।
[illegible]लापः विरोधोक्तिः द्वे अन्योन्यविरुद्धभाषणस्य । मिथः परस्परं उक्तिप्रत्यु
[illegible] स संलापः । आलापस्तु एकेनापि क्रियते ॥ १६ ॥ सुप्रल
सुवचनं द्वे सुभाषितस्य । अपलापः निह्नवः द्वे गोपनकारिवचनम् । यथा मां
[illegible] प्रतिवादिनि निह्नवः । चोद्यादित्रयम[illegible] । शापादित्रयं शा
वचनम् । चाटूनि त्रयं प्रेम्णा मिथ्याभाषणस्य । संदेशवाक् वाचिकं द्वे [illegible]
[illegible] संदिश्यमानवचनम् । उत्तरे अतः परं वक्ष्यमाणाः वाग्भेदाः रुशत्य
[illegible] त्रिलिङ्गाः ॥ १७ ॥ यथा रुशन् शब्दः रुशद्वचनम् । या अक
[illegible] सा रुशती [illegible] सान्त्वम् । या शुभात्मिका वाक् सा कल्या "कल्यापि"
[illegible] । यदतिशयेन मधुरं तत्सान्त्वमेकम् । संगतं हृदयंगमं द्वे संग
[illegible] ॥ १८ ॥ निष्ठुरं परुषं द्वे कठोरवचनम् । ग्राम्यं अश्लीलं द्वे [illegible]
[illegible] ग्राम्यजनवत्कारणम् [illegible] । [illegible] यत्वं वचनमत्र [illegible]
[illegible] । मधुरं वचनं । "मधुरं मधुरैः [illegible] वचनानि" । [illegible]

५ इदं क्वचित् पुस्तके [illegible] अस्ति ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ॥
कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥
("नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ॥
स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥१॥") (१)
समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु वल्लकी ॥
विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥
ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् ॥
वंश्यादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

...ध्यमे क्रौञ्चाः । धैवतमश्वाः । पञ्चमे कोकिलाः । तदुक्तं नारदेन । "षड्जं रौति ...यूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकौ तु गान्धारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम् ॥ १ ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति ...दं रौति कुञ्जरः" इति ॥२॥ सूक्ष्मे कले काकलीत्येकं स्त्रीलिङ्गम् । ईषत् कलः ...ली । "ईषदर्थे च" इति कोः कादेशः । गौरादिः । "काकलिरपि" कलेरिन् । ...धूदितं काकलिभिः कुलीनैः" इति प्रयोगः । मधुरः श्रुतिसुखः । स चासौ ...स्फुटोऽव्यक्ताक्षरः एतादृशे ध्वनौ कल इत्येकम् । गम्भीरे ध्वनौ मन्द्र इत्ये... । अत्युच्चैर्ध्वनौ तार इत्येकम् । त्रयः कलमन्द्रतारास्त्रिषु ॥ २ ॥ यः सम...तलयः सम्यगन्वितोऽनुगतो लयो गीतादिसाम्यं यत्र स एकताल उच्यते । ...एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः" एकम् । वीणा वल्लकी विपञ्ची त्रयं ...णायाः । सा वीणा तु सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवादिनी । "सुप्यजा... ...तौ" इति णिनिः । परिवादिन्येकम् ॥ ३ ॥ यद्वीणादिकं वाद्यं तत्ततमुच्यते । ...दिना सैरन्ध्रीकारणहस्तकिन्नर्यादि । हेमचन्द्रकोशेऽपि । "शिवस्य वीणा ...लम्बी सरस्वत्यास्तु कच्छपी । नारदस्याथ महती गणानां तु प्रभावती । ...श्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती" इत्यादि । यन्मुरजादिकं मृदङ्गादिकं ...दिना पटहादि । आनद्धे मुखे चर्मणा बद्धं तदानद्धमुच्यते । वंश्या... "वंशी वेणुर्मेन वंश्यादिकमित्येव (२) ।" आदिना शङ्खादि । तत्सुषिरं ...म् ॥ सुषिरशब्दो दन्त्यादिः । प्राचीनास्तु तालव्यादिरित्याहुः । ...कांस्यतालादिकं आदिना घण्टाखड्गर्यादि तद्घनं स्मृतं एकैकम् ॥ ४ ॥

---

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ अतएव 'वंशीरवः'—इति 'वंशीकलेन मधुराः । ...न'—इति च प्रयोगः । वंशादिकमिति पाठस्तु रामाश्रमीसम्मतः ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥
मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥
स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ॥
आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥
वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ॥
कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥
वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः ॥

इदं ततादिकं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् । वादित्रं आतोद्यं यस्य तत् । यदाह भरतः "ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च । च[illegible] तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम्" इति । मृदङ्गाः मुरजाः "मुरजो द्वे मृदङ्गस्य । बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । अङ्क्यः आलिङ्ग्यः ऊर्ध्वकः । "[illegible]कारमपि" एते त्रयः मृदङ्गस्य भेदाः । अङ्क एव निधाय [illegible] आलिङ्ग्य वादनादालिङ्ग्यः । ऊर्ध्वीकृतेन मुखेन वादनादूर्ध्वकः । "हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव [illegible] परिकीर्तितः" इति ॥ ५ ॥ यशार्थं य आदौ पटहो वाद्यते स यशःपटहः एव ढक्केत्युच्यते । द्वे ढक्कायाः । भेरी "भेरिः" दुन्दुभिः । दुन्दु इति भाति । द्वे दुन्दुभेः । "भेर्यामानकदुन्दुभी" इत्यपि पाठः । आनकः पटहः पटहस्य । अस्त्रीति पुंक्लीबयोः । "पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्" मेदिनी । वीणादि वाद्यते येन तदङ्गुल्याकृति काष्ठं कोण उच्यते । वाद्यभेदे शार्ङ्गादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामस्त्रे च [illegible] च" इति मेदिनी ॥ ६ ॥ वीणाया दण्डः प्रवालः एकम् । ककुभः प्रसेवकः वीणादण्डाग्रे दारुमयं भाण्डं शब्दगाम्भीर्यार्थं यच्चर्मणाच्छाद्यते तस्य [illegible] [illegible] । अस्याः वीणायाः कायः [illegible] [illegible] कोलम्बक इत्युच्यते एकम् । यत्र वीणायास्तन्त्र्यो निबध्यन्ते तत्र निबन्धनं उपनाह इत्युच्यते एकम् ॥ ७ ॥ डमरुप्रभृतयो वाद्य[illegible] [illegible] भेदाः । तत्र डमरुः कापालिकादीनां वाद्यम् । स एव [illegible] मड्डुः । डिण्डिमः [illegible] इति प्रसिद्धः । झर्झरः [illegible] इति प्रसिद्धः । मर्दलो मृदङ्ग[illegible] [illegible] । पणवोऽल्पपटहः । अन्ये च हुडुक्कादयः सन्ति । तत्र[illegible]

मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥
तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ॥
यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

कुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तकः ॥
स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥

भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ॥
जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

र्त्तकिका । "धात्पलिङ्गत्वात् नर्तको लासकः समाविति पुंस्त्वनिर्देशे लास्यैं स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ङीष्टापोर्विवेकार्थः" द्वे नर्तक्याः ॥ ८ ॥ कर- भिर्यद्विलम्बितं नृत्यादिकं तत्तत्त्वमित्युच्यते एकम् । यत् द्रुतं शीघ्रं ः तत् ओघ इत्युच्यते एकम् । यन्मध्यं न विलम्बितं नापि द्रुतं नमित्युच्यते एकम् । कालक्रिययोर्मानं नियमहेतुत्वात्ताल इत्युच्यते एकम् । तवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लय इत्युच्यते एकम् ॥ ९ ॥ ण्डवं तण्डुना प्रोक्तम् । अण् "ओर्गुणः" । नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं "नृत्त" र्तनं षट्कं नृत्यस्य । तत्र ताण्डवं स्त्रीपुंसोः । नृत्यगीतवाद्यमितीदं त्रयं मिलित्वा र्यत्रिकमिति नाट्यमिति चोच्यते । "तूर्यं मुरजादि तत्र भवं तौर्यम् । र्यौपलक्षितं त्रिकमिति विग्रहः" द्वे ॥ १० ॥ यः स्त्रीवेषधारी नर्तकः पुरुषः तत्र भ्रकुंसः भ्रुकुंसः भ्रूकुंसः भ्रुवोर्भुवा वा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य इति त्रयमित्यर्थः । नाट्योक्तौ नाट्यप्रकरणे । अधिकारोऽयम् । गद्गहारात् । अज्जुकादिसंज्ञायाः नाट्यादन्यत्र प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । या गणिका सा अज्जुका एकम् ॥ ११ ॥ भगिन्याः पतिः आवुत्त इत्युच्यते "आवृत्तोऽपि" एकम् । यो विद्वान्स भाव इत्युच्यते । भाव- यतीति भाव इति योगव्युत्पत्त्या नाट्यादन्यत्राप्येतादृशानां प्रयोगे न दोषः । एकम् । जनकस्तु आवुक इत्युच्यते । एकम् । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदा- रकः द्वयम् ॥ १२ ॥ राजा । भट्टारकः देवः द्वयं राज्ञः । तस्य राज्ञः सुता

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ॥
निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥
[illegible] ॥
[illegible] रुज्ज्वलः ॥ १७ ॥
उत्साहवर्द्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ॥
कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥
हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ॥
विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥
दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ॥

नें" अङ्गहारः "अङ्गुल्यादिविन्यासः" अङ्गविक्षेपः द्वे नृत्यविशेषस्य । ञ्जकः अभिनयः द्वे हस्तादिभिर्मनोगतार्थप्रकाशनस्य । अङ्गेन निर्वृत्ते निष्पन्ने र्वेण आङ्गिकम् । "भ्रूविक्षेपादि" । सत्त्वेन अन्तःकरणेन निर्वृत्तं सात्त्विकम् । "निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः" इत्यनेन आङ्गिकसात्त्विकशब्दौ ठगन्तौ । तद्यथा म्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ त्त्विका गणाः" । इमे द्वे अपि त्रिषु ॥ १६ ॥ नाटके हि रसाः अष्टावेतान्नामान्याह । शृङ्गारः । "शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गं नागर्ये" इति हैमः । वीरः करुणः अद्भुतः हास्यः भयानकः बीभत्सः रौद्रः एते रसा ज्ञेयाः । रसन्ते इति रसाः । "रस आस्वादने" । चकाराच्छान्तोऽपि मः । वात्सल्यं दशमः । शृङ्गारः शुचिः उज्ज्वलः त्रयं शृङ्गारस्य ॥ १७ ॥ साहवर्द्धनः । उत्साहेन वर्धते उत्साहं वर्धयति वा सन्न्यादिः । वीरः द्वे वीर- । कारुण्यं करुणा घृणा । "घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्" इति हैमः । पा दया अनुकम्पा अनुक्रोशः सप्तकं करुणस्य । हसः ॥ १८ ॥ हासः हास्यं हासस्य । बीभत्सं विकृतम् । "विकृतोऽपि" । "विकृतोऽप्यावहारवच्चावद्ग- वणम्" इति शब्दार्णवः । द्वे बीभत्सस्य । इदं द्वयं रसे पुंसि वाच्ये त्रिषु । स्मयः अद्भुतम् । इदमव्ययम् । आश्चर्यं चित्रं चत्वारि अद्भुतस्य । भैरवम् १९ ॥ दारुणं भीषणं भीष्मम् । "भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरे" ते हैमः । घोरं भीमं भयानकं भयंकरं प्रतिभयं नवकं भयानकस्य । रौद्रं उग्रं रौद्रस्य । अमी अद्भुतादय उग्रान्ताश्चतुर्दश शब्दाः रसे पुंसि । शृङ्गारवीरेत्या-

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२॥
व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ॥
घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥
अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ॥
स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ॥३४॥
मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ॥
क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिपु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

…भाषणव्याजाद्विहृते दर्शितेङ्गितम् ।" द्रवः केलिः 'उपसर्गस्य घञि" इति बहुलं दीर्घः । क्रीडा लीला …नर्म" नामषट्कं क्रीडामात्रस्य । केलिः पुंसि । स्त्रिय- ॥ ३२ ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थमर्थान्तरानुष्ठाने व्याजः । … । तत्र व्याजः अपदेशः लक्ष्यमिति त्रयं स्वरूपाच्छा- … "लक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्" इत्युक्तम् । … ना लक्षं क्लीबे व्याजशरव्ययोरिति मूर्धन्यान्ते रभसः । …र्दनं त्रयं बाललीलायाः । घर्मः निदाघः नितरां दह्यतेऽने- …दः त्रयं स्वेदस्य । प्रलयः नष्टचेष्टता द्वे परिस्पन्दनाशस्य ॥३३॥ आकारगुप्तिः द्वे शोकादिजनितमुखग्लान्यादेः आकारगोप- … संवेगः संभ्रमः द्वे हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य । सोत्प्रासः साभिप्रायो …। उत्प्रासेनाधिक्येन क्षपणेन वा सहित इति वा । आच्छुरितक- …ति एकं "परमस्यामर्षजनकमशब्दहासस्य ।" स हासो मनाक् ईषत् चेत्स्मि- …च्यते । " ईषद्विकसितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितम् । अवेक्षितद्विजद्वारमुत्त- …नां स्मितं भवेत् " ॥ ३४ ॥ स हासो मध्यमश्चेदनल्पाधिकश्चेद्धि विहसितं …त् । " आकुञ्चितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानुराग- …हुर्विहसितं बुधाः" ॥ एकम् । रोमाञ्चः रोमहर्षणम् । पुलककण्टकगो- …विक्रियारोमोद्गमाश्चापि । द्वे रोमोद्गमस्य । क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं त्रीणि …दितस्य । जृम्भः जृम्भणं द्वे जृम्भिकायाः । जांभई इति ख्यातायाः । तत्र …म्भस्त्रिपु ॥ ३५ ॥ विप्रलम्भः विसंवादः द्वे वञ्चनायुक्तभाषणस्य । अङ्गी- …कारार्थसंपादनस्येति वा । स्खलनं "स्खलनं" स्खलनं द्वे स्वधर्मादेश्चलनस्य ।

विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समे ॥
स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥
तन्द्री प्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम् ॥
अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥
स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥
कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

अधोभुवनपातालं वलिसद्म रसातलम् ॥
नागलोकोऽथ कुहरं सुषिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥
छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः ॥ न

पालानां हस्तपादगमनमेत्यन्ये । राङ्गणं इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धं । निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेशः पञ्चकं निद्रायाः ॥ ३६ ॥ तन्द्री "[illegible] तन्द्रा" प्रमीला द्वे निद्राया आदौ अन्ते च यदालस्यं तस्य । अत्यन्त[illegible] दिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्येति वा । भ्रकुटिः भ्रुकुटिः भ्रूकुटिः [illegible] कुटिः कौटिल्यम् । पृषोदरादित्वाद्धकारे भृकुटीत्यपि । त्रयं क्रोध[illegible] जनितभ्रूवक्रतायाः । भ्रकुंसवत् त्रैरूप्यम् । असौम्येऽक्षिण सरोषे च अदृष्टिरित्येकम् । असौम्ये असुन्दरे वा विरुद्धा दृष्टिरदृष्टिः क्रूरदृष्टि[illegible] संसिद्धिः प्रकृतिः ॥ ३७ ॥ स्वरूपं स्वभावः निसर्गः पञ्च स्वभावस्य इति द्वयोः नान्यबोधनार्थमुपादानम् । वेपथुः कम्पः द्वे कम्पस्य । क्षणः । " कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे मदे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्य[illegible] इति हैमः । उद्धर्षः महः उद्धवः उत्सवः पञ्च उत्सवस्य । महोऽ[illegible] ॥ ३८ ॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥ अधोभुवनं अधश्च तद्भुवनं च । पातालं [illegible] सद्म स्यात्तद् नागलोकः पञ्च पातालस्य । कुहरं सुषिरं तालव्यादिरपि विवरं विलम् ॥ १ ॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं [illegible] वपा उप्यते यत्र । भिदादित्वादङ् । स्त्रियाम् । सुषिः " सुषिः " एक[illegible] छिद्रमात्रस्य । सुषिः स्त्री । श्वभ्रि यत् श्वभ्रं यत्र गर्तोऽस्ति इति द्वयम् । "[illegible]

गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे सुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥
अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ॥
ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ॥ ३ ॥
विष्वक् संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ॥
शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥ ४ ॥
तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ॥
अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥
मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ॥
सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

ः कुकुन्दरे" इति हैमः। गर्तेत्यपि। "शठकसरगर्तशुंगाः" इति स्त्रीपुंसप्रकरणे
सात्। अवटिरितीदन्तोऽपि। सुषिरमित्येकं सरन्ध्रे रन्ध्रयुक्ते वस्तुनि।
स्त्रेऽपि" तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम् ॥ २ ॥ अन्धकारः ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं
पञ्चकमन्धकारस्य। तत्रान्धकारः क्लीबपुंसोः। गाढे ध्वान्ते सातिशये
से अन्धतमसमित्येकम्। क्षीणे ध्वान्तेऽवतमसमित्येकम् ॥ ३ ॥ विष्वक् तमः
पापि ध्वान्तं संतमसमुच्यते। अन्धतमसावतमससंतमसशब्दा अकारान्ताः।
समन्धेभ्यः" इत्यनेन समासान्तोऽच्। एकम्। नागाः काद्रवेयाः द्वे नागानाम्।
श्वरः नागानामीशः शेषोऽनन्त इति चोच्यते द्वयम्। वासुकिः सर्पराजः
नागराजस्य। गोनसः "गोनासगोनसौ" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ४ ॥
त्सः द्वे पाणस इति प्रसिद्धस्य। अजगरः शयुः वाहसः इति त्रयं अज-
प आर इति ख्यातस्य। अलगर्दः "अलगर्द्धः" जलव्यालः द्वे जलस-
स। पाणसर्प, विरोळे इत्यादिप्रसिद्धस्य। राजिलः "राजीलः"
डुभः तवर्गतृतीयादिरपि द्वे निर्विषस्य द्विमुखसर्पस्य मालुण्ट मही-
ळ दुतोंडे इति ख्यातस्य। "निर्मुक्तो निर्विषः सर्पो राजिलः परिकी-
र्तितः" इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥ मालुधानः मातुलाहिः द्वे रुद्राकारविषसर्पस्य
घोळें दिवड इति ख्यातस्य। निर्मुक्तः "निर्मुक्तस्त्यक्तसर्वः स्यान्मु-
क्तकञ्चुकभोगिनि" इति कोशान्तरेऽपि। मुक्तकञ्चुकः द्वे त्यक्तकञ्चुकस्य।
स कञ्चुकस्त्वक्। सर्पः पृदाकुः भुजगः। भुजेन कौटिल्येन गच्छति।
अङ्गः अहिः भुजङ्गमः ॥ ६ ॥ आशीविषः "आशीर्विषोऽपि" आशीस्यानु-

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ॥
कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दंदशूको बिलेशयः ॥
उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥ ८ ॥
(" लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ॥
कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ॥ १ ॥
अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका ॥ १ ॥" (१
त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ॥
समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥
पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥
सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥
दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥

गता दंष्ट्रा यया विद्धो न जीवति । तत्र विषमस्येति विषधरः ।
व्यालः । "व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः" इति विश्वमेदिन्यौ
" व्याडोपि " सरीसृपः कुण्डली गूढपात् चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ।
दर्वीकरः दीर्घपृष्ठः दंदशूकः बिलेशयः उरगः पन्नगः भोगी जिह्मगः
पवनाशनः पञ्चविंशतिः सर्पस्य ॥ ८ ॥ लेलिहानादयः सर्पमात्रस्य । [illegible]
इति सार्धश्लोकम् । आशीरित्यादि द्वे सर्पदंष्ट्रायाः । [illegible]
[illegible] तत्र आहेयमुच्यते एकम् । त्रिषु आहेयी । स्फटा "फटे"
फणा द्वे फणायाः । द्वे अपि स्त्रीपुंसयोः । कञ्चुकः निर्मोकः । नि[illegible]
[illegible] इति द्वे सर्पत्वचः । क्ष्वेडः गरलं विषं पुंलिङ्गमपि पुंसि क्ली[illegible]
[illegible] विषाणि [illegible] ॥ ९ ॥ काकोल[illegible]
कालकूटः हलाहलः सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयः ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥
दारदः वत्सनाभः अमी काकोलाद्या नव स्थावरविषभेदाः । तत्र काको[illegible]
[illegible] द्वे स्त्रीपुंसयोः । काकोलः कालमेचकः । कालकूटः पृथुमान्[illegible]
[illegible] । [illegible] । हालाहलं हलाहलं [illegible]

१ इदं सार्धं पद्यं [illegible] ॥

विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालग्राह्यहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ॥
तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥
संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ॥
प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

र्यायाः। "हालाहले हालहलं यदन्त्यपि हलाहलम्" इति द्विरूपकोशः। "गोनास-
गोनसौ हालाहलं हालहलं विषम्" इति त्रिकाण्डशेषः। सुराष्ट्रदेशे भवः सौरा-
ष्ट्रिकः। "सारोष्ट्रिक इत्यपि"। शुल्किकायां भवः शौल्किकेयः सोमल
इति प्रसिद्धः। ब्रह्मणः पुत्रः ब्रह्मपुत्रः। यथाह याज्ञवल्क्यः। "त्वं विष ब्रह्मणः
पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः" इति। प्रदीपयति जठरमिति प्रदीपनः। दरदि देशे
भवो दारदः वत्सनाभः "बचनाग इति प्रसिद्धः"। विषवैद्यः जाङ्गुलिकः द्वे
विषवैद्यस्य। जाङ्गुलीं विषविद्यामधीते वेद वा। उक्तं च। "परीक्षित
मन्त्रविद्याजाङ्गुलीभिर्भिषग्वरैः" इति। व्यालग्राही अहितुण्डिकः अहेस्तुण्डे मुखे
दीव्यति" इति ठक्। इति द्वे सर्पग्राहिणः "गारुडीति प्रसिद्धस्य"।
"व्यालग्राह्याहितुण्डिकः" इति पाठः। तत्र आहितुण्डिक इति ॥११॥ इति पाता-
लभोगिवर्गः ॥ ८ ॥ नारकः नरकः निरयः दुर्गतिः चत्वारि नरकस्य। नर-
कभेदानाह। तपनः अवीचिः न विद्यते "वीचिः सुखं यत्र। "वीचिः स्वल्पतरङ्गे
ऽन्तकाले सुखेऽपि च" इति विश्वः। महारौरवः रौरवः ॥ १ ॥ संघातः
(संघात इत्यपि पाठः) कालसूत्रं इत्याद्यास्तपनादिनरकभेदाः। आद्यशब्दा-
दसिपत्रकुम्भीपाकादयः। तप्यते अनेन तपनः। ज्वलन् भासमानोऽप्यदमस्पृष्ठ-
पिण्डवच्चाग्र वीचयो यत्र सोऽवीचिः। रुरवो नाम क्रव्यादा अतिक्रूरास्तत्सं-
बन्धी महानरको महारौरवः। रुरवः सर्पेभ्योऽतिहिंस्रा जन्तुविशेषास्तत्सं-
बन्धी रौरवः। सम्यग् हन्यते यत्र संघातः। कालरूपाणि सूत्राणि यत्र तत्का-
लसूत्रं एककम्। नारकाः नरके भवाः सत्त्वाः प्राणिनः प्रेता उच्यन्ते एकम्।
नारकी सिन्धुर्नदी वैतरणी ज्ञेया। विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा। विगता तर-
णिर्नौर्यत्र वा एकम्। नारकयलक्ष्मीरशोभा निर्ऋतिः उच्यते। निर्गता
ऋतिर्घृणा यस्याः। "ऋतिर्गतौ घृणायां च श्रद्धायां च शुभेऽपि च" इति रभसः।

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ॥
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥
कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ॥
अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥ ४ ॥
मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ॥
भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥
महत्सूल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ॥
पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ॥
कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ॥
द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ॥
निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ९ ॥

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ॥

नपुंसकम्" । पुटभेदाः भ्रमाः जलनिर्गमाः चत्वारि यानि चक्राकारेण जलान्
यान्ति तेषाम् । "चक्रादिद्वयं चक्राकारेण जलानामधो यानस्य । भ्रमादि
जलनिःसरणजालकस्य । नद्यादौ अधःस्थजलस्योर्ध्वनिःसरणस्येति" मु
कूलं रोधः तीरं प्रतीरं तटं पञ्च तीरस्य । रोधः सान्तम् । अदन्तोऽपि ।
स्रोतसश्च रोधसि" इति संसारावर्तः । तटं त्रिलिङ्गम् ॥७॥ परं च अर्वाक् च पर
तीरे क्रमेण पारावारे उच्येते । नद्याः परतीरं पारं अर्वाक्तीरं आवारमित्
एकैकम् । तयोः पारावारयोः अन्तरं मध्यं पात्रमुच्यते । "पात्रं तु कूलयो
पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि" इति हेमः । म
वारिणोऽन्तर्मध्ये यत्तटं तत् द्वीप इति अन्तरीपमिति चोच्यते । अस्त्रियामि
भ्याम् संबध्यते । द्वे । द्विर्गता आपोऽत्र स द्वीपः । अपां अन्तर्गतं अन्तरी
द्वीपान्तरीपशब्दयोः समासान्तोऽच् । उभयत्रापि "ऋन्तरुप" इतीकारः । (से
प्रसिद्धम्) ॥ ८ ॥ तोयोत्थितं तोयक्रमेणोत्थं तत्पुलिनमुच्यते एकम् । स
सिकतामये द्वे वालुकाप्रचुरस्थानस्य । निषद्वरः जम्बालः पङ्कः शादः क
पञ्च कर्दमस्य । तत्र पङ्कः पुन्नपुंसकयोः ॥ ९ ॥ जलोच्छ्वासाः परीव
"परिवाहाः" । द्वयं निर्गममार्गः प्रवृद्धं जलं परिवहति तेषाम् । तथ
प्रयोगः । "उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागोदरसंस्थ
परीवाह इवाम्भसाम्" इति । जलप्रवृद्धिरेव परीवाह इत्येके । कूपका विदार
द्वे शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गर्ताः क्रियन्ते तेषाम् । स्रोतोद्विधाकारिणः शि
टपः कूपका इत्येके । नौतार्यं नावा तारितुमर्हं जलादौ नाव्यम् । एक
सत् त्रिषु । नौः तरणिः तरिः त्रयं नौकायाः । तरीरित्यपि लक्ष्मीध

ाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥
डुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ॥
ातरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥
सांयात्रिकः पोतवणिक्कर्णधारस्तु नाविकः ॥
नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥
नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ॥
अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥ (१)

द्कारात्" इति ङीपि तरणी तरी इत्यपि। "तरणी तरी" इति हेमः ॥१०॥ प्लवः कोलः अथमल्पनौकायाः "होडी पडांव" इति ख्यातायाः। यदम्बुसरणं जलगमनं तत्स्रोत उच्यते। सान्तमेकम्। "तालव्यादिरपि।" ः तरपण्यं द्वे नद्यादितरणे देयमूल्यस्य। काष्ठाम्बुवाहिनी काष्ठमयी ।गान्न सा द्रोणी उच्यते। "द्रुणिः द्रोणिः" काष्ठमुपलक्षणं पाषाणादेः। "ढोणी" इति ख्यातस्य ॥ ११ ॥ सांयात्रिकः। समुदितानां गमनं द्वीपा- गमनं वा संयात्रा सा प्रयोजनमस्यास्तीति। प्रयोजने ठञ् इकादेशः। वणिक् पोतेनोपलक्षितो वणिक्। मध्यमपदलोपी समासः। द्वे नौकया ज्यकारिणः। कर्णधारः नाविकः द्वे अरित्रं धृत्वा यस्तारयति तस्य। मकाः पोतवाहाः द्वे पोतमध्यस्थितकाष्ठाग्रे दुष्टजन्त्वादिज्ञानाय स्थित्वा नयन्तु शरतामिपाम्। कूपकः गुणवृक्षकः गुणानां रज्जूनां वृक्षः द्वे ..." इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥ ... द्वे नौकावाहकदण्डस्य "वल्हें" ... निपातो यस्य। "हलदन्त" इति याः अलुक्। द्वे कर्णस्य "सुकाणू" इति ख्यातस्य। अभ्रिः "अभ्री-" काष्ठकुद्दालः "काष्ठकुद्दालः" द्वे पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठकुद्दालस्य डती" इति ख्यातस्य। सेकपात्रं सेचनं द्वे चर्मादिरचितस्य जलोत्स- ात्रस्य "बाल्दी" डोल इति ख्यातस्य। "यानपात्रं तु पोतोऽब्धिभवं त्रिषु द्रियम्। सामुद्रिको मनुष्योऽब्धिजाता सामुद्रिका च नौः" इति क्वचित् ॥१३॥ ोऽर्धं अर्धनावमित्येकम्। तत्क्लीबे। "नावो द्विगोः" "अर्धाच्च" इति टच्।

१ टीकास्थं यानपात्रं त्विति पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽप्येव (मूल एव) अस्ति ॥

क्लीबेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीतनौकेऽतितु त्रिषु ॥
त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥
निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ॥
अगाधमतलस्पर्शे कैवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥
आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ॥
मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्बडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥
पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ॥
विसारः शकुली चाथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥
सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ॥
नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

अतीतनौके नौकामतीत्य वर्तमाने मनुष्यादौ अतितु। अतीता नावेन सर। सः। एकम्। त्रिलिङ्गम्। अतः परं अगाधात् अगाधशब्दमभिव्याप्य त्रिषु लिङ्गा इत्यर्थः। प्रसन्नः अच्छः द्वे निर्मलस्य। कलुषः अनच्छः आ यं मलमिश्रस्य ॥ १४॥ निम्नं गभीरं गम्भीरं त्रीणि गम्भीरस्य "खोल ख्यातस्य। तद्विपर्यये गम्भीरादितरस्मिन् उत्तानमित्येकम्। उद्गतस विस्तारो यस्मात्। अगाधं अतलस्पर्शं द्वे अत्यन्तगम्भीरस्य। कैवर्तः द "दासः" धीवरः त्रयं कैवर्तस्य ॥ १५ ॥ आनायः। आनीयन्ते मत अनेन। "जालमानाय" इति निपातनात् घञ्। जालं द्वे जालस्य। शण पवित्रकं द्वे शणसूत्रजालस्य। मत्स्याधानी कुवेणी द्वे मत्स्यबन्धनकरण्डिकायं बडिशं "बडिशा बडिशी। त्रयोऽपि तमध्या वा"। मत्स्यवेधनं द्वे मत वेधनस्य "गळ" इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ पृथुरोमा झषः मत्स्यः मीनः वै रिणः अण्डजः विसारः शकुली अष्टौ मत्स्यस्य। गडकः "गण्डकः" इ लार्भकः द्वे मत्स्यविशेषस्य। "गर" इति प्रसिद्धस्य ॥१७॥ सहस्रदंष्ट्रः पाठ द्वे बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यविशेषस्य। उलूपी शिशुकः द्वे शिशुमाराकारमत्स्यस्य नलमीनः "डलयोरभेदान्नडमीनोऽपि"। चिलिचिमः "चिलिचिमिः" "नलमीनश्चिलिचिमिः" इति पालितः द्वे जलतृणचारिमत्स्यविशेष "वेगसा" इति प्रसिद्धस्य। प्रोष्ठी शफरी द्वे "सफरी" इति ख्यातस्य शुभ्रमत्

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः ॥
रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
तिमिंगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ॥
तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ॥ २० ॥
स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ॥
ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ॥ २१ ॥
गण्डूपदः किञ्चुलको निहाका गोधिका समे ॥

ोपस्य । पुंसि तु प्रोष्ठः शफरः ॥ १८ ॥ क्षुद्राश्च ते अण्डमत्स्याश्च तेषां संघातः
ाधानमुच्यते एकम् । अथो झषा मत्स्यविशेषा वक्ष्यन्ते न तु पर्यायाः ।
हेतः "रोही" इति प्रसिद्धस्य । मद्गुरः "मङ्गुर" इति प्रसिद्धः । शालः
मूलोऽपि" चक्राङ्कितो मत्स्यः । राजीवः "राया" इति प्रसिद्धः । शकुलः
...गान् "सौरा" इति प्रसिद्धः" । तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिंगिलः ।
...दार्घसंघायत्तादयोऽन्ये । एकैकम् । यादांसि जलजन्तवः द्वे जलचरमा-
...तद्भेदाः जलजन्तूनां विशेषाः । शिशुमारः "शिंस" इति ख्यातः ।
..." इति विश्वमेदिन्यौ । उद्रः "ऊद"
...द्रः । मकरो "मगर" इति प्रसिद्धः ।
...शब्दाज्जलहस्त्यादयः ॥ २० ॥ कुलीरः "कुलिरः" कर्कटकः कर्कटः
...: कर्कटः । "कर्कटः कुलिरे" इति हैमः द्वे "कुल्लें रेंकडा" इति
...स्य । कूर्मः कमठः कच्छपः "अन्यत्र कच्छपीत्यपि पाठः" । "कच्छपी
...मिदं कूर्मे क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि निध्यन्तरे कूर्मे मल्लबन्धान्तरेऽपि च" इति
...मेदिन्यौ । त्रीणि "कांसव" इति प्रसिद्धस्य । ग्राहः अवहारः द्वे गोह
...डिमावज" इति ख्यातस्य । अवह्रियतेऽनेनेति । "अवहारभावग्राहा-
...पसर्गव्याख्यानम्" इति पञ्च । कर्तरि णो वा । अत्र अवग्राह इति पर्यायान्तरं
...यते तत् अवपूर्वकाद्ग्रह स्वाग इत्यस्माद् घञि बोध्यम् । "अवहारस्तु चुक्का-
...विधान्तो ग्राहचोरयोः" इति हैमः । नक्रः कुम्भीरः द्वे नक्रस्य ग्राहविशेषस्य
...सुसर" इति ख्यातस्य । कुम्भी हस्ती मर्वीरयति कुम्भीरः । महीलता ॥ २१ ॥
...डूपदः किञ्चुलकः "किंचिलिकः किंचुलुकः" त्रीणि जलचरभेदस्य "केंचु
...आ, दानवार, गांडोळ" इति ख्यातस्य । गण्डून् ग्रन्थयः पदान्यस्य गण्डू-

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥
मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः [illegible]
क्षुद्रशंखाः शंखनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३
भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ॥
शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ॥ २४
मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ॥
जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥
आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥

पदः निहाका गोधिका द्वे जलगोधिकायाः "पाण्यांतील घोरपड" ख्यातायाः । रक्तपा जलौका जलौकसः त्रीणि "जळू" इति ख्यातस्य जलौकसः स्त्रीत्वे बहुत्वे च नित्यम् । "ओक उचः के" इति निपातितो ओकशब्दः । "जलौका तु जलौकाः स्याज्जलूका च जलौकसि" इति [illegible] बहुवचने प्रायिकम् । "जलौकापि जलौकाः स्याज्जलूका जलजन्तुः" [illegible] ॥ २२ ॥ मुक्तास्फोटः मुक्ताः मौक्तिकानि स्फुटन्ति "स्फुट विकसने" । शुक्तिः शुक्तिकायाः । शंखः कम्बुः द्वे शंखस्य [illegible] । क्षुद्रशंखाः शंखनखाः "शंखनकाः" द्वे [illegible] [illegible] जलशुक्तयः शम्बूका [illegible] । "शम्बुकः शाम्बुकः [illegible] [illegible] शम्बूकः [illegible] । "शम्बूकः शम्बुकः [illegible]" । "शम्बूका न नपुंसके" [illegible] [illegible] ॥ २३ ॥ भेकः मण्डूकः वर्षाभूः शालूरः [illegible] [illegible] ।" प्लवः दर्दुरः [illegible] । शिली गण्डूपदी द्वे [illegible] । भेकी वर्षाभ्वी "वर्षाभू" [illegible] । कमठी डुलिः द्वे [illegible] ॥ २४ ॥ मद्गुरस्य मत्स्य [illegible] [illegible] । दुर्नामा "दुर्नाम्नी" दीर्घ[illegible] द्वे [illegible] । जलाशयाः जलाधाराः द्वे [illegible] [illegible] । अगाधजलो [illegible] [illegible] ह्रदः [illegible] ॥ २५ ॥ [illegible] [illegible]

पुंस्येवाऽन्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥
नेमिस्त्रिकाऽस्य वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ॥
पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥
पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ॥
वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥
खेयं तु परिखाधारस्त्वंभसां यत्र धारणम् ॥
स्यादालवालमावालमावापोऽथनदी सरित् ॥ २९ ॥

पिबन्ति तत्र आहावः निपानं इति द्वे । अन्धुः प्रहिः कूपः उदपानं
रि "पिर्हीर" इति ख्यातस्य । तत्रोदपानं पुंसि वा ॥२६॥ अस्य कूपस्य
अन्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दारुयन्त्रं सा त्रिका । "त्रिका कूपस्य नेमौ
के पृष्ठघेऽस्त्रियाम्" इति विश्वमेदिन्यौ । एकं "हातराहाट" इति
। अस्य कूपस्य पाषाणादिभिर्यन्मुखनिबन्धनं "नन्दीपट्ट" इति ख्यातं
हि उच्यते । "विनाहः" एकम् । पुष्करिणी खातं द्वे पुष्करिण्याः ।
देवखातकं "अखातो देवखातकः" इति पुंस्काण्डेऽस्मादचात्पुंस्य-
अकृत्रिमखातस्य । देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥ २७ ॥ पद्माकरः
कासारः सरसी सरः पञ्च तडागस्य । तत्र तडागे तटाक इति पाठः ।
पुंसकयोः । "तटाकतडागावपि" । अत्र पद्मादि द्वे सपद्मागाधजला-
य । कासारादित्रयं कृत्रिमपद्माकरस्येत्यपि मतम् । सरसी स्त्री । सरः
म् । वेशन्तः पल्वलं "पल्वलः" । "वेशन्तः पल्वलोऽस्त्री" इति वाचस्पतिः ।
सरः त्रीणि स्वल्पसरसः । वापी "वापिः" । "वाप्यां वापिरपि स्मृता" इति
पकोशः । दीर्घिका द्वे "दीर्घा" इति ख्यातायाः अवरोहणवापिकायाः
८ ॥ खेयं परिखा द्वे दुर्गाद्बहिर्यत्परितः खातं क्रियते तस्य "चर" इति
तस्य (खेदक इत्यपि प्रसिद्धिः) । यत्र अम्भसां धारणं क्षेत्रादिसेकार्थं
नां संग्रहणं स आधार उच्यते एकम् "धरण बांद" इति ख्यातस्य ।
तम् । "अपां धारणमाधारस्तदल्पं चालवालकम्" इति । आलवालं "अल-
:" आवालं आवापः त्रीणि वृक्षादिमूले समन्ततोऽम्भसो धारणार्थं यद्-
तस्य "अळें" इति ख्यातस्य । नदी सरित् ॥ २९ ॥ तरङ्गिणी शैव-
ी तटिनी ह्रादिनी "ह्रदिनी" धुनी स्रोतस्विनी

अमरकोशप्रथमकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गाङ्काः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः
	आदौ परिभाषाया श्लोकाः .	५	०
१	स्वर्गवर्गस्य	६०॥	३॥
२	व्योमवर्गस्य	७	॥
३	दिग्वर्गस्य	३०	४॥
४	कालवर्गस्य	३१	१॥
५	धीवर्गस्य	११	२॥
६	शब्दादिवर्गस्य	२५	२
७	नाट्यवर्गस्य	३८	१॥
८	पातालभोगिवर्गस्य	११	१॥
९	नरकवर्गस्य	३॥	०
१०	वारिवर्गस्य	४३	०॥
-	अनुक्रमश्लोकौ	२	०

अथ

सटीकामरकोशस्य

द्वितीयं काण्डम्.

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ॥
नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥
भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ॥
धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ॥
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥
("... गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा ॥
... रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ॥ १ ॥") (१)

...य नमः ॥ वर्गा इति । इह वक्ष्यमाणेऽस्मिन्काण्डे ...रत्नाग-...स्पाङ्गैर्मृत्स्नावेशादिभिः सहितैः पृथ्वीपुरादिशब्दैर्वर्गा उदिताः । ...र्थ्या इत्यर्थः । तत्र क्ष्माभृच्छैलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देन पक्षिणां । "यद्वा मृगानत्ति पुनः पुनः स मृगादो सिंहः । अभिधर्मे शार्दूलान्वे...ः" ॥ १ ॥ भूः भूमिः अचला न चलतीत्यचला । अथवा अचलाः ...ः सन्ति अस्याम् । अर्शआद्यच् । अनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा धरा ... धरणिः क्षोणिः "क्षोणी क्षोणिः क्षौणी" ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥ ...सहा वसुमती वसुधा उर्वी वसुंधरा गोत्रा कुः पृथिवी । "पृथवी" । "पृथवी ...वी पृथ्वी" इति शब्दार्णवः । पृथ्वी क्ष्मा अवनिः "अवनी" मेदिनी । "महिः" इति सप्तविंशतिर्नामानि भूमेः । अत्र भूमी-धरणीत्यादयो ...न्ता अपि । "कृदिकारादक्तिनः" इति गणसूत्रात् ॥ ३ ॥ विपुलेत्येकादश ...मेव ॥ १ ॥ मृत् मृत्तिका । "मृदस्तिकन्" । द्वे मृदः । मृत्स्ना मृत्स्ना ।

---

१ इदं पद्यं शब्दरत्नाकरेऽपि वर्तते ।

मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ॥
उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ॥
समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ॥
लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ॥
नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि ॥
कुमुद्वान्कुमुदप्राये वेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥

शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ॥
जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

ान्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्" इति । मध्य-
ः मध्यमः द्वे । एतत्परिमाणं तु । "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।
गेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः" इति ॥ विनशनं तीर्थभेदः । "कुरु-
म्" ॥ ७ ॥ आर्यावर्तः पुण्यभूमिः द्वे विन्ध्यहिमाचलयोरन्तरस्य । उक्तं
"आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ॥ तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं
...ाः" इति । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । हिमेनाल्यते हिमालः । अल
...ा घञ् । हिमागयोरित्यपि पाठः । नीवृत् जनपदः द्वे जनैर्वास्य-
...स्य मगधादेः । नीवृत्पुंसि साहचर्यात् नियतं वर्ततेऽस्मिन्नीवृत् ।
...ते" इति दीर्घः । जनः पदं वस्तु यत्र । "जानपदोऽपि" । "भवेज्जनपदो
...ऽपि जनदेशयोः" इति विश्वमेदिन्यौ" । देशः विषयः उपवर्तनं त्रीणि
...मुदायलक्षणस्य देशमात्रस्य ॥ ८ ॥ अथ गोष्ठशब्दमभिव्याप्य वक्ष्य-
ः त्रिषु । त्रिषु लिङ्गेषु इत्यर्थः । नड्वान् नड्वलः द्वे नडप्राये नडबहुले
कुमुद्वानित्येकं कुमुदप्राये । वेतस्वानित्येकं बहुवेतसे । बहवो वेतसा
...रा यत्र तस्मिन् देशे । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे "कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्" ॥ ९ ॥
...लतृणैर्हरिते देशे शाद्वल इत्येकम् । शादाः सन्त्यस्मिन् शाद्वलः । एतौ
...टवर्गीयौ । "वैडूर्यमणिशाड्वलौ" इति द्विरूपकोशात् । शाड्वल इत्यपि
ः । सजम्बाले कर्दमयुक्ते देशे पङ्किल इत्येकम् । जलप्रायं अनूपं द्वे जल-
लदेशस्य । अनुगता आपोऽत्र अनूपम् । अनूपदेशलक्षणम् । "नानाद्रुमल-
...लमिश्रैरप्रान्तशीतलैः ॥ वनैर्व्याप्तमनूपं तत् सस्यैर्व्रीहियवादिभिः" ॥ तथा-
कु अनूपसदृशः कश्चिन्नद्यादेरुपान्तदेशः कच्छ इत्युच्यते । एकम् । कच्छ-
दस्य पुंसीति विशेषस्त्रिष्विति पूर्वोक्तस्य बाधनार्थः । कच्छ इत्यनूपस्येव

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ॥
देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ॥
स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ॥
गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ॥
वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् ॥ १४ ॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ॥

पर्याय इति केचित् । कच्छम् । "कच्छमनूप" इति बोपालितः ॥
शर्करा शर्करिलः द्वे वालुकायुक्तदेशे । तत्र शर्करा स्त्री । शार्करः
वान् द्वे वालुकायुक्तस्य देशादेः । आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव
स्त्रुरिलङ्गौ च" इति नियमात् । एवं सिकतावत्पुन्नेया ऊहनीयाः ।
सिकताः सिकतिलः इति द्वे सिकतायुक्तस्य देशस्य । सैकतः सिक
द्वे वालुकायुक्तस्य देशादेः । तत्र सिकताः नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च
शर्करासिकताशब्दौ द्वावपि बहुवचनान्ताविति केचित्" ॥ ११ ॥ देश
नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च संपन्नव्रीहिभिः पालितो देशः क्रमेण नदीमातृ
मातृकश्च स्यात् । नद्यम्बुजातसस्यर्द्धितो नदीमातृकः । वृष्ट्यम्बुजातस
देवमातृक इत्यर्थः । "देवो मेघे सुरे राज्ञि" इति विश्वः । एकैकम् ॥ १२
शोभनः शोभनो राजा यत्र स सुराजा तस्मिन्देशे राजन्वान् एकम् ।
न्वत्सौराज्ये" इति निपातितो राजन्वान्शब्दः । ततोऽन्यत्र राजम
देशे राजवान् एकम् । गोष्ठं गोस्थानकं द्वे गवां स्थानस्य । तत् गो
पूर्वकं चेत् गौष्ठीनमित्युच्यते । पूर्वं यत्र गाव आसन् तत्स्थाने गौष्ठीनमि
"गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे" इति खञ् । एकम् ॥ १३ ॥ पर्यन्तभूः परिसरः द्वे
[illegible] । सेतुः आलिः "आली" द्वे सेतोः "पुम
[illegible] । "आलिः स्त्रियामाली सेतुः पुमानित्यन्वयः । वामलूरः
वल्मीकं [illegible] वल्मीकस्य ॥ १४ ॥ अयनम् । अयतेऽनेन । "अय

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ॥
व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ॥
प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ॥
घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

नै पथि [illegible] इति हैमः । [illegible] पद्या [illegible] "पाद्ये पदश्च मार्गेषु" इति विश्वप्रकाशः । पद्धती "पद्धतिः" [illegible] । "पद्धतिः पथि पङ्क्तौ" इति [illegible] । [illegible] । पद्धतिः "पद्धती" यथा [illegible] यथा । "वर्त्म [illegible]" [illegible] । वर्तनी वर्तनिः वर्त्मनिः । "वर्त्मनिर्वर्त्मनी पथि" इति हैमः । [illegible] मार्गस्य ॥ १५ ॥ अतिपन्थाः सुपन्थाः सत्पथः इति अर्चिते [illegible] शोभने मार्गे । व्यध्वः दुरध्वः विपथः कदध्वा कापथः "कुपथो- [illegible] पथ दुर्मार्गस्य । तत्र कदध्वा नान्तः ॥ १६ ॥ अपन्थाः अपथं द्वे [illegible] । शृङ्गाटकं चतुष्पथं द्वे चत्वरम् इति ख्यातस्य । शृङ्गाणां [illegible] । छायाजलादिवर्जितो दूरशून्योऽध्वा मार्गः प्रान्तरमित्युच्यते । [illegible] । चतुर्दिक् [illegible] वर्त्म मार्गः कान्तारमित्युच्यते । द्वौ नि [illegible] । "कान्तारोऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि" इति मेदिनी । क्रोश [illegible] । क्रोशयुगं गव्यूतिरित्युच्यते । "क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे चतुःक्रोशं तु योजनम् । [illegible] धनुःसहस्रमानं गव्यूतिः पुंसि [illegible]" इति [illegible] । [illegible] तु गव्यूतम् । "धनुःसहस्रे तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु [illegible] गव्यूतिर्योजनं च [illegible]" इति वाचस्पतिः । किष्कूनां हस्तानां चतुःशतं चतुःशती वा" नल्व इत्युच्यते । [illegible] । घण्टापथः संसरणं द्वे [illegible] । घण्टोपलक्षितगजादीनां पन्था घण्टापथः । "दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः" इति चाणक्यः । संसरणं पुरस्य नगरस्य [illegible] । [illegible] संसरणं [illegible]

("द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी ॥
दिवस्पृथिव्यौ गञ्जा तु रुमा स्याल्लवणाकरः ॥१॥")[1]

इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ॥
स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ॥
आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

दीनामसंकुलम् । पुरस्योपस्करं चोक्तमिति भुवः ॥ १८ ॥ "द्यावेत्यादीनि
द्विवचननामानि द्यावाभूम्योः । गञ्जेत्यादि द्वयं क्षारसमुद्रस्य । "गञ्जा
सुरागृहे । रुमा सुग्रीवदारेषु विशिष्टलवणाकरे" इति मेदिनी । "ग
स्त्रियाम् ।" ॥ १ ॥ अङ्गोपाङ्गापेक्षया भूमिरेवात्र प्रधानमिति भूमिवर्ग
व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि मन्तव्यम् ॥ इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥ पूः पुरि
नगरी पत्तनं "पट्टनं" पुटभेदनं स्थानीयं निगमः सप्तकं नगरस्य । पूः
पुरीनगर्यौ वा स्त्रियौ । पक्षे पुरं नगरम् । केचिदत्र भेदं चक्रुर्यथा । यत्र
शिल्पिनोऽनेकवणिगादिव्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञम् । यत्र राजा तदनु
सन्ति तत्पुरं पत्तनादिसंज्ञम् । यत्प्राकारादिवेष्टितं विस्तीर्णं पुरं तत्
थादिनामकमिति । यन्मूलनगरादन्यत्पुरं तच्छाखानगरमित्यन्वयः । ए
मूलनगरं राजधानी ॥ १ ॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो निवेशस्थानं वेश
च्यते । द्वे वेश्यानिवासस्य । तालव्यान्तम् । "नेपथ्ये गृहमात्रे च
वेश्यागृहेऽपि च" इति तालव्यान्ते रभसः । "गृहमात्रे गणिकायाः सद्मनि
भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो मूर्द्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः" इत
विवेकः । आपणः निषद्या द्वे क्रय्यवस्तुशालायाः । हट्टवणिक्पथपण्या
दिकमपि । विपणिः "विपणी" पण्यवीथिका द्वे क्रय्यवस्तुशालप
चत्वार्यपि हट्टस्येत्यन्ये । विपणिः स्त्री । "आपणादि द्वयं हट्टस्य वा
इति प्रसिद्धस्य । विपणीति द्वयं हट्टशून्यविक्रयस्थानस्येत्यपि मतम्" ॥
रथ्या । रथं वहतीति "तद्वहति रथयुग" इति यत् । प्रतोली विशिखा श्रे

[1] इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ।

रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ॥
प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रांततो वृतिः ॥ ३ ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ॥
गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ॥
गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ॥
चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

ग्न्तरमार्गस्य । चयः वप्रं द्वे परिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य । प्राकाराधारस्य ।
...रः वरणः सालः "शालः" । "तालव्यौ नृपझषयोः शालौ वृक्षे
... च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्" इत्यूष्मविवेकः ।
...वरणार्जयोः" इति रभसः । अयं यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य ।
...प्रान्तभागे या वृतिः वेष्टनं वेणुकण्टकादीनां तत्प्राचीनमित्युच्यते ।
...मित्यपि" । एकम् ॥ ३ ॥ भित्तिः कुड्यं द्वे भित्तेः । तत्कुड्यं अन्त-
...कर्म चेदेडूकसंज्ञम् । एडूकं एडोकम् । "भवेदेडोकमेडूकम्" इति द्विरू-
...। एकम् । अन्तर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि दार्ढ्यार्थं यत्र तत् ।
...त्काटेनद्रव्यसोपलक्षणम् । गृहं गेहं उदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम्
... निशान्तं पस्त्यं वस्त्यं यमेस्तिः "तत्र साधुः" इति यत् । सदनं "साद-
... "सदनं सादनं समम्" इति द्विरूपकोशः । भवनं अगारम् आगारम् ।
...दगारमागारमपगामापगामपि" इति द्विरूपकोशः । मन्दिरं गृहाः निकाय्यः
... आलयः षोडश गृहस्य । तत्र गृहशब्दः बहुत्वे नित्यं पुंसि च ।
...ऽपि ।" ॥ ५ ॥ वासः कुटी शाला सभा चत्वारि सभागृहस्य ।
...टी द्वयोः स्त्रियां तु कुटी कुटिश्च । "कुटः कोटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपुं-
...हे" इति मेदिनी । गृहादिसभान्तानि विंशतिर्नामानि गृहस्येत्यन्ये ।
... चतुःशालम् । चतसृणां शालानां समाहारः । द्वे अन्योन्याभिमुखशाला-
...स "चौसोपी, चौपट, चौक इति प्रसिद्धस्य" । पर्णशाला उटजः
...गृहस्य । "उटजस्तृणपर्णादिः" इति हैमिकोशः ॥ ६ ॥ चैत्यं आय-

चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ॥
आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥(")
मठश्छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥
गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
("कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृह
वातायनं गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ॥
हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥
सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ॥
स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥

नं द्वे यज्ञायतनभेदस्य । वाजिशाला मन्दुरा द्वे अश्वशालायाः "पागा
ख्यातायाः । आवेशनं शिल्पिशाला शिल्पशालेत्यपि पाठः ।
शेल्पस्य शालेति । द्वे स्वर्णकारादीनां शालायाः । प्रपा पानीयश
द्वे जलशालायाः "पाणपोई इति प्रसिद्धायाः" ॥ ७ ॥ छात्रादि
शिष्यादीनां गृहं मठ इत्युच्यते । "छात्रोऽन्तेवासादिर्येषां परिव्रा नि
कादीनां तेषां निलय इति वा" । आदिना कापालादिसंग्रहः । गञ्
मद्यस्थानस्य । गर्भागारं वासगृहं द्वे गृहमध्यभागस्य माजघर इति प्र
अरिष्टं सूतिकागृहम् । "सूतकादीनामत्यन्निकल्पात्सूतकागृहम्" । द्वे
स्थानस्य । चत्वारोऽपि पर्याया इत्यन्ये । पाषाणादिनिबद्धा भूः
इत्येकम् । फरसबंदी, भूमिगृह, तळघर इति प्रसिद्धस्य । चन्द्रादिद्युपे
रितनगृहस्य उपरमाडी, अटाळी, गची इत्यादिप्रसिद्धस्य ॥ ८ ॥ व
गवाक्षः द्वे गवाक्षस्य झरोका इति प्रसिद्धस्य । मण्डपः जनाश्रयः द्वे
पस्य । तत्र मण्डपः क्लीबपुंसोः । धनिनां धनवतां वासः गृहं तत् हर्म
आदिना स्वस्तिकाट्टालिकादेर्ग्रहः । देवानां राज्ञां च गृहे प्रासाद इ
॥ ९ ॥ सौधः । सुधया लिप्तः । सुधा तु भित्त्यादिरञ्जनार्थं यत् श्वेतद्र
राजसदनं उपकार्या उपकारिका चत्वारि राजगृहस्य । स्वस्तिकाद
ग्मवनां राजगृहाणां प्रभेदाः स्युः । तत्र चतुर्द्वारतोरणः स्वस्तिकः ।
परिगृहं सर्वतोभद्रः । वर्तुलाकृतिर्नन्द्यावर्तः ॥ १० ॥ विस्तीर्णः सुन्दरो

१ इदमर्धं बालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

...्यच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ॥
...प्राकारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
...भित्तिः तश्चावरोधश्च स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम् ॥
...गृहं ...प्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
...ग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वराजिरे ॥
अधस्ताद्दारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकम् ॥
वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

...कः । "विच्छर्दकः" आदिना रुचकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां राज्ञां ...गारं स्त्रीगृहं यत् अन्तःपुरं अवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धान्तः अवरोधः ...रे । अट्टः क्षौमं "क्षौमं" द्वे हर्म्यादिपृष्ठस्य "उपरिगृहस्य माटी इत्या-...ख्यातस्य" । गृहविशेषस्येत्येके । प्रघाणः प्रघणः । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः ...हन्यते स प्रघणः प्रघाणश्च । हन्धातुः । अलिन्दः आलिन्दः । ...इति आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा "इत्यमरमाला । त्रीणि द्वारबहिर्देशः ...स्थ यत्र ओटा इति प्रसिद्धस्य । "द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्भागप्रवर्तिचतुष्क-...के पाहिरी इति ख्यातस्य" ॥ १२ ॥ गृहावग्रहणी देहली द्वे गृहद्वार-...पिण्ड उंबरा इति प्रसिद्धस्य । "देहं गोमयाद्युपलेपं लातीति निरुक्ती-...द्वारधोभागस्य उंबरओटा उंबरटा इति ख्यातस्य ।" अङ्गणं अङ्ग-...'अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता" इति नान्तवर्गे विश्वः । चत्वरं ...त्रीणि प्राङ्गणस्य । शिलेत्येके द्वारस्तम्भाधःस्थितकाष्ठस्य । "शिला" । ...द्वार शिल्पपोऽपि नाम्ना दारूर्ध्वमस्य यत्" इति कोशान्तरात् । नासे-...न्ती "दन्तान्तम्" द्वारस्तम्भोपरि स्थितस्य दारुणः "मस्तकपट्टी गवेदरपट्टी ...प्रसिद्धस्य" ॥ १३ ॥ प्रच्छन्नं अन्तर्द्वारं द्वे गुप्तद्वारस्य निरङ्कानेर्द्धस्य । ...रं पक्षकं द्वे पार्श्वद्वारस्य । मागिलदार इति लोकप्रसिद्धिः । "प्रच्छ-...न्नद्वारे स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते" इति कात्यात् पक्षद्वारं पूर्वान्वयाल्लन्धे । ...कम् । "वलीकः पटलं प्रान्तः" इति कोशान्तरात्पुंस्त्वमपि । नीध्रं द्वे पट-...लान्ते गृहच्छादनस्य "भित्तिबहिर्भागोपरि वल्लधम पडवी इति ख्यातस्य" । ...म छदिः द्वे छादनस्य "छापर इति ख्यातस्य" । छदिः स्त्री स्त्रियाम् ।

गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि ॥
कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्नपुंसकम् ॥ १५ ॥
स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ॥
तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥
कूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिपु ॥
कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥
आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥
संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

पौ ॥ १४ ॥ गोपानसी वलभी "वलभिः" । वडभीति मूर्ध ...
द्वान्ते वडभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनि" इति रभसः । "ओको गृहं पिटं
भी चन्द्रशालिका" इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे छादनार्थं यद्वक्रदारु तत्र ।
भूतवक्रकाष्ठ इत्यर्थः । पटलाधारवंशपञ्जरस्य ओमण कडणी
प्रसिद्धस्य । सज्जा इत्यपि मतम् । कपोतपालिका विटङ्कं द्वे
ग्रादिरचितपक्षिगृहस्य ॥ १५ ॥ द्वाः द्वारं प्रतीहारः "...
स्य । तत्र द्वाः स्त्रियां रेफान्तः । वितर्दिः "वितर्दी" वेदिका द्वे
ङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्येति वा ।" वितर्दिः स्त्री । तोर...
द्वे तोरणस्य "द्वारबाह्यभागस्य ।" पुरद्वारं गोपुरं द्वे नगरद्वारस्य ।
रि नगरद्वारे सुखेनावतारणार्थं "क्रमनिम्नं" यन्मृत्कूटं क्रियते तन्
इत्येकम् । कपाटं "कवाटम्" । "कवाटश्च कपाटश्च त्रिपु स्या...
" इति वाचस्पतिः । "कवाटश्चाररम्" इति त्रिकाण्डशेषः । अररं द्वे कवा...
तस्य । ते त्रिपु । तत्र स्त्रियां कपाटी अररी । तद्विष्कम्भः तस्य क...
वष्टम्भकं यन्मुसलं तदर्गलमित्युच्यते । अडसर इति लौकिकप्रसि...
क्लीनपुंसकयोः । स्त्रियां त्वर्गला । "तद्विष्कम्भ्यर्गलमिति पाठः" ॥ १...
रोहणं सोपानं द्वे सोपानस्य । पायरी इति ख्यातस्य । ...
निश्रेणी इत्यपि । नियता श्रेणिः पङ्क्तिरत्रेति निश्रेणिः ।" अधिरो...
। निसणी "शिडी" इति ख्यातस्य । संमार्जनी शोधनी द्वे "सार...
सुणी इति ख्यातस्य । संमार्जन्या निक्षिप्ते निरस्ते केर इति ख्याते संक...
संकर इति पाठे कर्मणि घम्" । अवकरः इति द्वयम् ॥ १८ ॥ मुखं नि...

क्षिते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणम् ॥
समौ संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ॥
घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः ॥ २ ॥

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ॥
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ॥
अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

गृहादेर्मुखभूतस्य द्वारप्रदेशस्य "उगदार, पुटीलदार इति ख्यातस्य
...न निःसरणम्" संनिवेशः निकर्षणं द्वे समीपस्थितस्थानस्य
...स्य, गृहादिरचनापरिच्छिन्नप्रदेशस्येत्यर्थः । संवसथः ग्रामः द्वे ग्रामस्य
...भूमिः वास्तुरित्युच्यते द्वे "गृहरचनापरिच्छिन्नभूमेः" ॥ १९
॥ ग्रामस्य समीपप्रदेशे उपशल्यमित्येकम् । ग्रामान्तमुपशल्यमित्ये
..."तत्र ग्रामस्यान्ते समीपम्" सीमा सीमा द्वे ग्रामादेर्मर्यादायाम्
सीमन्तिलादि निपातनात् पूर्वो नकारान्तः । "उभे द्वे स्त्रियाम्" । घो
पल्ली "आभीरपल्लिः" द्वे गोपालग्रामस्य तद्गृहस्य वा । "कुटीयुग्म
पल्लिः" इति शाश्वतः । शबरस्यालयः पक्कण इत्युच्यते द्वे भिल्लग्रामस्य
...चण्डालः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः ॥ २ ॥ महीध्रः शिख...
...न् अहार्यः धरः पर्वतः अद्रिः गोत्रः गिरिः ग्रावा अचलः शैलः
...च्चयः चतुर्दश पर्वतसामान्यस्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । लोकालोकौ
...न्धकारावत्र सः । "लोकृ दर्शने" । चक्रवालः "चक्रवाटः" द्वे महती-
...भूमेः प्राकारभूते गिरौ । त्रिकूटः त्रिककुद् द्वे त्रिकूटाचलस्य । "त्रिकूट
लवणे त्रिकूटः पर्वतान्तरे" इति हैमः । दान्तः त्रिककुद् । अस्तः चरमक्ष्मा-
... अस्ताचलस्य । "अस्तं क्षिपेऽप्यस्तगिरौ त्रिषु ना पश्चिमाचले" इति विश्व-
ः । उदयः पूर्वपर्वतः द्वे उदयाचलस्य ॥ २ ॥ हिमवानित्यादयः सप्त

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रिकः ॥
गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥
पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ॥
कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥
कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ॥
उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥
दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ॥

पर्वतविशेषाः । आदिना मलयचित्रकूटमन्दरादयः । "रजताद्रिस्तु कैलासः
लस्तु मन्दरः । अपि किष्किन्धकिष्किन्ध्यौ वानराणां गिरी द्वयम्" इत्यादि
॥ १ ॥ एकैकम् । पारियात्रिकः । ठक् । "पारियात्रक इत्यपि पाठः
गन्धमादन इति पुंलिङ्गोऽप्यन्यत्र । "स्याद्गन्धमादनो भृङ्गे गन्धके वानरा
स्त्री सुरायां नगे न स्त्री" इति मेदिनी ॥ ३ ॥ पाषाणः प्रस्तरः ग्रावा
अश्मा शिला दृषत् सप्त पाषाणस्य । शिलादृषदौ स्त्रियाम् । कूटः
शृङ्गं त्रयमपि पुन्नपुंसकलिङ्गं पर्वताग्रस्य । अस्त्रीति पूर्वोत्तराभ्यां स
शिखरवाची शृङ्गशब्दः क्लीब एव दृश्यते । प्रपातः अतटः भृगुः त्र
तारपतनस्थानस्य । प्रपतत्यस्मिन्प्रपातः । न विद्यते तटोऽत्रेत्यतटः
तस्तु तटो भृगुरित्यपि पाठः । तत्र प्रपत्यते यतस्तटात् स तटो
॥ ४ ॥ अद्रेर्नितम्बो मध्यभागः कटक इत्युच्यते एकम् । स्नुः प्रस्थः
त्रीणि पुन्नपुंसकलिङ्गानि समभूभागे पर्वतकदेशे । तत्र स्नुः पुमानेव
धरः । स्नौति प्रस्रवत्यम्भः स्नुः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्प्रस्थः । सनोति ददाति
सानुः । "सानुरस्त्रियाँ इत्यपि पाठान्तरम्" । उत्सः प्रस्रवणं द्वे यत्र
निपत्य महूर्तीभवति तस्य स्थानस्य । प्रस्रवत्यस्मिन्प्रस्रवणम् । वारि
निर्झरः झरः "शृगो देवादिकात् पिन्यादचि झरा" । "अत्र इः झरिः" ।
झरी च" त्रीणि झरा इति ख्यातस्य । पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥ ५ ॥
कन्दरः द्वे पर्वतस्य गृहाकारकृत्रिमविवरस्य । पक्षे कन्दरा । गुहा
देवखाते अकृत्रिमं बिलं बिलविशेषे । केचिद्देवखातादि पर्यायचतुष्टयमा
मन्वानाः । "देवखाते बिलं गुहा" इति । "गह्वरं बिलदम्भयोः" इति च ।

गह्वरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥
("दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः ॥") (१)
खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ॥
उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥
धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः ॥
निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ॥
महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

मस्थूलभेदेन द्वाभ्यां द्वाभ्यां भेदमाहुः । गिरेः पकाशाच्युताः पतिता ये स्थूलपाषाणास्ते गण्डशैला इत्युच्यन्ते । गिरेस्तिर्यक्प्रदेशाद्बहिर्निर्गताः स्थूलपाषाणास्ते दन्तका इत्येकम् ॥ ६ ॥ खनिः खानी खानिः । "खनिखानिः" इति द्विरूपकोशः । आकरः द्वे रत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य खाण इख्यातस्य । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः द्वे पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम् । अद्रेः संनिहिता भूमिरुपत्यकेत्युच्यते एकम् । अद्रेरूर्ध्वा या भूमिः साऽधित्यकम् । "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" इति पाणिनिसूत्रेण सिद्धावेतौ ॥ ७ ॥ अद्रेर्यन्मनःशिलादि स धातुरित्युच्यते । आदिना हरितालादिग्रहः । तदुक्तम् । "सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । अञ्जनकासीसलोहवङ्गाः साहिङ्गुलाः । गन्धकोऽभ्रक इत्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः" इति । गैरिकं विशेषतो धातुः विशेषेण धातुरित्येव प्रसिद्धः । एकं गेरू "काव" इति ख्यातस्य । निकुञ्जः कुञ्जः द्वे लतादिपिहितोदरे लतादिभिराच्छादितगर्भे स्थाने । "विकल्पेन द्वे क्लीबे अपि" । आदिना तृणादिग्रहः ॥ ८ ॥ इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥ अटवी अरण्यं विपिनं गहनं काननं वनं षट् अरण्यस्य । तत्राटवी स्त्रियाम् । "कृदिकारात्" इति ङीषि । तेनान्यथाटविरित्यपि । महारण्यं अरण्यानी । "हिमारण्ययोर्महत्त्वे" आनुगागमः ङीष् च । द्वे महतो वनस्य । अरण्यानी स्त्रियाम् । गृहारामाः

---

१ इदमर्धं क्षीरस्वाम्युक्तेऽपि नास्ति ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ॥
अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥
पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ॥
स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तः पुरोचितम् ॥ ३ ॥
वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ॥
वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥
वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ॥
अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ॥ ५ ॥
वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ॥

निष्कुटाः द्वे गृहसमीपकृत्रिमवनेषु । "कुटाद्गृहान्निष्क्रान्ता निष्कुटाः" ॥ यत्कृत्रिमं कृत्वा निर्वृत्तं वनं तत्र आरामः उपवनं इति द्वे । वृक्षवाटिकम् अमात्यानां वेश्यानां च यद्गृहोपवनं तत्र ॥ २ ॥ यद्राज्ञः साधारणं दासिभिरन्यैर्वा सह क्रीडाद्यर्थं वनं तत्र आक्रीडः उद्यानमिति द्वे । "आक्रीडमुद्यानम्" इत्यमरमालायामाक्रीडस्यापि क्लीबत्वमुक्तम् । अत उ अन्तःपुरोचितं राज्ञीनामेव क्रीडायामुचितं चेत्प्रमदवनं स्यात् । "ह्रस्व सैशाच्छन्दसोः" इति । ह्रस्वः । एकम् ॥ ३ ॥ वीथी "ङीपो विकल्पाद् वीथिरित्यपि ।" आलिः आवलिः पङ्क्तिः श्रेणी पञ्चकं पङ्क्तेः । " दिर्घाणि ङीपि दीर्घान्तान्यपि । श्रेणी ह्रस्वान्तोऽपि ।" लेखाः राजयः द्वे लेखानाम् । "सान्तरा पङ्क्तिः । निरन्तरा लेखा । यथा ति मस्लेखा" । वनानां समूहे वन्येत्येकम् । अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे इत्येकम् । अङ्कुरः । "अङ्कुरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः" इति हलायुधः ॥ ४ ॥ महीरुहः शाखी विटपी पादपः तरुः अनोकहः कुटः शालः सा "शालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि" इति । सालः पादपमात्रे स्यात्प्रा इति मेदिनीविश्वकोशौ । पलाशी द्रुः द्रुमः अगमः त्रयोदश वृक्षस्य ॥ पुष्पाज्जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वानस्पत्यः । एकं आम्रादेः । अपुष्पा विना जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वनस्पतिः एकं पनसोदुम्बरादेः । मात्रेऽपि वनस्पतिः । "वनस्पतिस्तु द्रुमात्रे विना पुष्पं फलद्रुमे" इति नीकोशात् । फलपाकान्ता यासां ताः ओषध्यः स्युः । एकं धान्यादिपाके "ओषधिः फलपाकान्ता स्यात्" इति वा पाठः । ङीपि ओषधी । अथ

ओषध्यः फलपाकान्ताः स्युरवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥
वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली ॥
प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ॥
स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥
अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ॥
लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥
नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ॥

"वन्ध्यः" फलेग्रहिः फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः। "फलेग्रहिरात्मंभरिश्च" सूत्रेणोपपदस्यैत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते। द्वे यथाकालं फलधरस्य ॥६॥ ...न्ध्यः "वन्ध्यः"। बन्धे साधुः यत् अफलः अवकेशी द्वयं ऋतावपि ... फलवान् फलिनः फली त्रीणि सफलस्य । फलिनोऽदन्तः। ... संफुल्लः व्याकोशः "मूर्धन्यान्तो वा" विकचः स्फुटः ॥७॥ ...विकसिते पुष्पिते स्युः। अवन्ध्यादयः अवन्ध्योऽफल इत्यादयो ...न्ताः ... त्रिलिङ्गाः स्युः। स्थाणुः ध्रुवः शङ्कुः त्रीणि छिन्नविट-पकाण्डे वा ना स्थाणुशब्दो विकल्पेन पुंसीत्यर्थः। रूपभेदात्क्लीब-...स्थाणुरस्त्रीति वा पाठः। "स्थाणुः कीले हरे पुमान्। अस्त्री ध्रुवः" इति ... शाखा प्रसिद्धा। शिफा वृक्षमूलम्। ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य स ...च्यते एकम् ॥ ८ ॥ न विद्यते प्रकाण्डो यस्य तस्मिन् स्तम्बः गुल्मः ...म्। वल्ली "सर्वधातुभ्य इन्"। वल्लिः वेल्लिः। "वल्ली तु वेल्ली गगणः" ...स्पतिः। प्रततिः "प्रततिः प्रतती। प्रततिर्व्रततिर्लता" इति हलायुधः। ...त्रयं लतायाः। वीरुत् गुल्मिनी उलपः इति त्रयं या प्रतानिनी शाखा-...स्तृता लता तस्येत्यर्थः। तत्र वीरुच्छब्दो धान्तः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥ ...रोहो वृक्षादीनामुच्चत्वं तत्र उच्छ्रायः उत्सेधः उच्छ्रयः इति त्रयम्। ...हो दैर्घ्येऽपि। आरोहो दैर्घ्यं उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि। आरोहणे ...गाहे" इति हैमः। नगाद्यारोह इत्यादिना गिरिदिवालयादिग्रहः। उत्से-...प्यपि। "उत्सेधस्तूच्छ्रये ना स्त्री क्लीबे संहननेऽपि च" इति मेदिनी। प्रकाण्डः

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥

समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ॥
शाखाशिफाऽवरोहः स्यान्मूलाचाग्रं गता लता ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ॥
सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥

काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ॥
निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १२

स्कन्धः इति द्वे तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यन्तो यो भागस्तत्र । मूला
स्तरोरित्यपि पाठः । "तरोर्मूलस्कन्धयोरन्तरं प्रकाण्डः" ॥ १० ॥
द्वे शाखायाः । स्कन्धशाखा शाला द्वे प्रधानशाखायाः । स्कन्धा
शाखाया इत्यर्थः । शिफा जटा द्वे तरुमूलस्य "पाळ इति प्र
शाखायाः शिफा मूलं अवरोह इत्युच्यते एकं "पारोगा पारंबी
[illegible] गता लता गुडूच्यादिरप्य
[illegible] लता स्यादित्यपि" ॥ १
[illegible] । शिरआदयस्त्रयोऽपि प
केचित् । शिखरं वा ना पक्षे पुंसीत्यर्थः । मूलं बुध्नः (ब्रध्न इत्य
नामकः पादमूलपर्यायसंज्ञकः त्रीणि वृक्षादेर्मूलस्य । सारः मज्जा
स्थिरांश "गाभा, सार इति ख्याते" । तत्र मज्जा नान्तः । न
क्वचिद्दापन्तोऽपि दृश्यते । सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्रीति पा
समानलिङ्गौ । त्वक् वल्कं वल्कलं त्रयं त्वचः । तत्र वल्कादिद्वयं
॥ १२ ॥ काष्ठं दारु । दार्वित्यन्यत्र । शुष्कपुंसकयोर्दारुरित्
काष्ठमात्रस्य । इन्धनं एधः इध्मं एधः समित् पञ्चकं शुष्कस्य तृण
आद्यत्रयं अग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः जळण इति प्रसिद्धस्य । "अन्यत्र
इध्यमानमग्निसंदीपिनि मतम् ।" तत्र आद्य एधःशब्दः सान्तः क्लीबे
ऽन्यदन्तः पुंसि । समिद्दान्तः । निष्कुहः कोटरं द्वे वृक्षगतविवरस्य ।
ना पक्षे पुमान् । वल्लरिः मञ्जरिः "कृदिकारादक्तिनः" इति ङीष्प्रा
री इत्यपि । द्वे तुलस्यादिगमिनरोऽपि "केसर इति ख्यातस्य" ॥
पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुं पत्रम् । तत्र छदोऽदन्तः पुंसि । "

त्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ॥
ल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥
क्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ॥
मामे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिपु ॥ १५ ॥
ारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ॥
ग्राद्गुच्छकस्तु स्तवकः कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥
त्रयः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ॥

पत्रे इति हैमः"। पल्लवः किसलयं "किशलयमपि" द्वे पत्रादियुक्ते ाः पर्वणि। तत्र किसलयं पुंसि क्लीबे च। "पुंसि क्लीबे च पल्लवः" इति टिः। विस्तारः शाखापल्लवसमुदायलक्षण आभोगः विटप उच्यते। "विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे" इति मेदिनीकोशात्। यां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्" इति रभसाच।पल्लवादिचतुष्टके वा। अत्र यदुक्तं कालेन। "स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा स्कन्धो मतः" इति ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि संबध्यते। वृक्षादीनां मित्युच्यते। "सालव्याद्यपि" एकम्। प्रसवः पुष्पादिः बध्यते न्तमुच्यते एकम्। देंठ, "डेंठ" इति ख्यातस्य। बन्धनं पुष्पयो- ालः। आमे अपक्के फले शलाटुरित्येकम्। शुष्के फले वानमित्ये- शलाटुर्वानं च त्रिपु त्रिलिङ्गाम् ॥ १५ ॥ क्षारकः जालकं द्वे कायाः। तद्वृन्तस्येत्येके। तत्र जालकं क्लीबे एव। कलिका स्फुटितपुष्पस्य कली इति ख्यातस्य। गुच्छकः स्तवकः भेराकीर्णस्य पल्लवग्रन्थेः। विकासोन्मुखकलिकाया इति केचित्। रभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः" इति दन्त्यान्ते रुद्रः। वके गुच्छः" इति तालव्यान्ते रन्तिदेवः। कुड्मलः मुकुलः द्वे ईष- लेकायाम् ॥ १६ ॥ सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम्। "सर्वसाधु- समे स्यादाभिधेयवत्" इति मेदिनी। चत्वारि पुष्पस्य। कुसुमं पे पाठः। तत्र पुष्पस्य पञ्च नामानि। "भूम्नि स्त्रियां सुमनसः" इति। "सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियाम्" इति मेदिनीकोशः। मकरन्दः पुष्पस्य मधुनि। परागः सुमनोरजः द्वे पुष्परेणोः। "परागः कौसुमे रेणौ

मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ॥
आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फले ॥ १८ ॥

बार्हतं च फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ॥
पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ॥
बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ॥

धूलिस्थानीययोरपि ॥ गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने" न्तरम् ॥ १७ ॥ सर्वं वक्ष्यमाणं वृक्षलतौषधिजातीयं स्त्रीपुंलिङ्गमपि कपित्थादीनामभिधानं प्रसवे पुष्पे फले मूले च वर्तमानं तद्विहीनं द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गमित्यर्थः । यथा चम्पकं त्यादि । तत्र विशेषमाह । हरीतक्याः फले हरीतकी । आदिना कर्कटी द्राक्षेत्यादि । अश्वत्थस्य फलं आश्वत्थम् । वेणोः फलं फलं प्लाक्षम् । न्यग्रोधस्य फलं नैयग्रोधम् । इङ्गुद्याः फलं ऐङ्गुदं फलं बार्हतम् । एकैकम् । "प्लक्षादिभ्योऽण्" इति पुनरण्विधानात् । भेदेभ्यः फले लुङ् नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ जम्बूः जम्बु जाम्बवं ... । जातीयूथिकामल्लिकेत्यादयः पुष्पे वर्तमानाः स्वलिङ्गा एव स्युर्न तथा जात्याः पुष्पं जाती स्त्री । व्रीहयः फले स्वलिङ्गाः ... फलानि व्रीहयः पुंसि । एवं माषमुद्गयवादयोऽपि ज्ञेयाः । यथा मुद्‌ माषाः ॥१९॥ विदारी भूकूष्माण्डलताद्या मूलेऽपि स्वलिङ्गाः । ... मूलं विदारी । अपिशब्दात्पुष्पेऽपि स्वलिङ्गा । पाटला पुष् क्लीबे । यथा पाटलायाः पुष्पं पाटलम् । अपिशब्दात्स्वलिङ्गा । कुसुमे वर्णेऽप्यानुपूर्व्यादिश्च पाटलः" इति शाश्वतात्पुंलिङ्गोऽपि । बोधि दलः पिप्पलः कुञ्जराशनः । कुञ्जरेण अश्यते । "अश भोजने" । फ ॥ २० ॥ अश्वत्थः पञ्च पिप्पलस्य । कपित्थः " अमरमालायां प मन्मथोऽपि ।" दधित्थः ग्राही मन्मथः दधिफलः पुष्पफलः दन्तश

न्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥
ेदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

र्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥
ग्वधे राजवृक्षशम्पाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

वतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥
जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

गो वरणः सेतुस्तिक्तशाखः कुमारकः ॥
गे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

। "कवठ इति प्रसिद्धस्य" ॥ २१ ॥ उदुम्बरः "मेदिन्यां टवर्गवृती- । त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव" । जन्तुफलः यज्ञाङ्गः हेमदुग्धकः चत्वारि य उम्बर इति ख्यातस्य । उदुम्बरे जन्तुफल इति सप्तम्यन्तपाठोऽपि । चमरिकः कुद्दालः युगपत्रकः चत्वारि काञ्चन इति ख्यातस्य प्तपर्णः काण्डे काण्डे सप्त पर्णानि अस्य । विशालत्वक् शारदः । "शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च" इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः । "शारदो- र्या तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः" इति मेदिनी । विषमच्छदः चत्वारि इति ख्यातस्य । दुरधिगमवस्तुनः प्राकृतसंज्ञयापि व्याख्याने न यदुक्तम् । प्रयोजनार्थी वचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः प्राकृतमित्यदोष इति । "रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात्पुष्पात्फलाद्दलात् । आकारादेशकालादेर्- म्बुध्येत्" इति । आरग्वधः अरग्वधः अग्वधः । "अरग्वधोऽथ शंपाकः व्याधिघातः" इति रत्नकोशः । राजवृक्षः वृक्षाणां राजा राजवृक्षः ादिवत् परनिपातः । शम्पाकः संपाकः शंपाकश्च । "संपाकस्तर्कके ना चतुरङ्गुले" इति मेदिनी । चतुरङ्गुलः ॥ २३ ॥ आरेवतः तः कृतमालः सुवर्णकः "सुवर्णकः" अष्टौ वाहवा इति ख्यातस्य । "जम्बिरः" दन्तशठः जम्भः जम्भीरः जम्भलः "जम्भरः" षट् जम्बीर निम्बू" इति ख्यातस्य ॥ २४ ॥ वरणः वरुणः सेतुः तिक्तशाखः : पञ्च वायवर्णा इति ख्यातस्य । पुन्नागः पुरुषः तुङ्गः केसरः "केशरः"

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ॥
तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ॥
आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजेऽत्र मधूलकः ॥
पीलौ गुडफलः स्रंसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकन्दरालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः ॥
पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ॥

देवदारुमः पञ्चकं उंडी "उंडणी, उंडली" इति ख्यातस्य ॥ २५ ॥ पा
निम्बतरुः मन्दारः पारिजातकः चत्वारि निम्बतरोः "कडूनिंब इति ख्या
तिनिशः स्यन्दनः नेमी नेमिः । "पुंलिङ्गस्तिनिशे नेमिश्चक्रप्रान्ते ति
इति रुद्रः । रथद्रुः अतिमुक्तकः ॥ २६ ॥ वञ्जुलः चित्रकृत् सप्त ति
ख्यातस्य । अयं खदिरसदृशः कण्टकरहितः । पीतनः कपीतनः
"आम्रातकः । कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकीति त्रिकाण्ड
त्रयं अंबाडा इति ख्यातस्य । मधूकः "मधूकः मधुलः मधुलः"
मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ वानप्रस्थः मधुष्ठीलः पञ्चकं मोहा इति ख्याते ।
मधूक मधूलक इत्येकम् । अयं पूर्वमादौ [illegible] । गिरिजेऽत्र मधूल
पाठः । "[illegible] मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः" इति माधवः
कोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः" इति स्वामी । पीलुः गुडफल
[illegible] "अक्रोड इति प्रसिद्धम्" । अयं गुर्जरदेशे
गिरिसंभवे [illegible] ॥ २८ ॥ अक्षोटः "अक्षोटः आक्षोटः
अक्षोटः" कन्दरालः "करालः" इति द्वयं पर्वतपीलोः "डोंगरी
इति ख्यातस्य" । अङ्कोटः "अङ्कोटः अङ्कोलः" निकोचकः "नि
द्वे अङ्कोटस्य "[illegible] इति ख्यातस्य ।" पलाशः किंशुकः । कि
इव [illegible] । पर्णः वातपोथः चत्वारि पलाशस्य ।
॥ २९ ॥ रथः अभ्रपुष्पः विदुरः शीतः "शीतम्" । "शीतं [illegible]

ो परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥
शोभाञ्जने शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ॥
रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥
बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ॥
प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥
गालवः शाबरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ॥
आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥
कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥

ीषु च" इत्यजयात् । वानीरः वञ्जुलः द्वयं वेतसस्य "वेत इति ख्यातस्य" । परिव्याधः विदुलः नादेयी अम्बुवेतसः चत्वारि जलवेतसस्य । यी स्त्री ॥ ३० ॥ शोभाञ्जनः "शोभाञ्जनः शोभाञ्जनः शाँभाञ्जनः" : तीक्ष्णगन्धकः अक्षीवः "आक्षीवः" मोचकः पञ्चकं शेगल "शेवगा," :" इति ख्यातस्य । असौ मोभाञ्जनो रक्तो रक्तपुष्पश्चेन्मधुशिग्रुरित्यु- एकम् । अरिष्टः फेनिलः द्वे रिठा इति ख्यातस्य । "अन्यत्र रिष्टमि- । रिष्टं क्षेम शुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिले" इति मेदिनी ॥ ३१ ॥ : शाण्डिल्यः शैलूषः मालूरः श्रीफलः पञ्चकं बिल्वस्य । प्लक्षः जटी टिः" पर्कटी "पर्कटिः" त्रयं पिंपरी इति ख्यातस्य । अयं गोमान्तक- फेळा इति ख्यातः । तत्र जटीपर्कटिनावित्यन्ये । पर्कटी ङीबन्तेति न्यग्रोधः बहुपात् वटः त्रयं वटस्य ॥ ३२ ॥ गालवः शाबरः :" लोध्रः तिरीटः तिल्वः मार्जनः षट्कं लोध्रस्य । तत्राद्यौ श्वेत- पा रक्तलोध्रे इत्येके । आम्रः चूतः रसालः त्रयं आम्रस्य । असौ सौरभश्चेत्सहकार इत्येकम् ॥ ३३ ॥ कुम्भः उलूखलकम् । कम्बेति गृहीतम् । कुम्भमिति क्लीबमपि । "कार्मुके वारनार्यां च कुम्भे क्लीबे तु " इति रभसः । "कुम्भे त्रिवृति गुग्गुलौ" इति विश्वप्रकाशः । उलूखलमि- 'उलूखले गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः" इति मेदिनी । "उलूखले च क्लीबमुलूखलम्" इति रुद्रः । अत्र पक्षे कुम्भं चोलूखलमिति पाठः कुम्भोलूः खलकम् । कुम्भोलूखलकम् । कुम्भोलूखलाकाराद्रसकोश- "कुम्भोलूखलकं कुम्भ कुम्भोलूखलकं वरम्" इति वाचस्पतिः । कौशि- "गुग्गुलुः" पुरः पञ्च गुग्गुलुद्रुमस्य । पुरोऽदन्तः । सेन्दुः "सैन्दुः"

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥
राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥
गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥
श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ॥
कर्कन्धूर्बदरी कोलिः कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥
सौवीरं बदरं घोण्टाऽप्यथ स्यात्स्वादुकण्टकः ॥
विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥
ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ॥
तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

श्लेष्मातकः शीतः उद्दालः बहुवारकः पञ्च शेलट "भोंकरी" इति ॥ ३४ ॥ राजादनं राजातनः राजादनः । "राजादनं ... इति वाचस्पतिः ॥ प्रियालः "प्रियालश्च प्रियालकः" इति माधवः । ...द्रुः धनुःपटः चत्वारि चार इति ख्यातस्य । धनुः पट इति "धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने" इति मेदिनी । "पटः ... ना पुंसि पृथग्गणकम्" इति रभसः । गम्भारी "कम्भारी" ... काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी भद्रपर्णी काश्मर्यः इति ख्यातस्य । काश्मर्योऽप्यन्यः पुंसि । कर्कन्धूः "कर्कन्धुः" बदरी "बोरी बेरा" त्रीणि बोर इति ख्यातस्य । तत्र कर्कन्ध्वादयो ... कोलं कुवलं फेनिलम् ॥ ३६ ॥ सौवीरम् । सवि सौवीरम् ... बदरं घोण्टा । घोण्टानाम्नी बदरीभेदे वृक्षभेदेऽपि वर्तते ... पुंसि ... ॥ ... इति सुभूतिः । स्वादुकण्टकः विकङ्कतः "वैकङ्कतः" ... स्रुवावृक्षः स्रुवा नाम होमपात्रभेदः । ग्रन्थिलः व्याघ्रपात् पञ्च ... "... इति ख्यातस्य" । ... ग्रन्थिपत्रभेदः ... इति भरतः ॥ ३७ ॥ ऐरावतः नागरङ्गः नादेयी पुंसि ... नारङ्गी इति ख्यातस्य । ... इति ... । तिन्दुकः "तिन्दुकी" ... शितिसारकः ... इति ख्यातस्य ॥ ३८ ॥

काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥
गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥
तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ॥
श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥
क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥
तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥
तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हरिप्रियः ॥
वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥
गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥

कः काकतिन्दुकः काकपीलुकः चत्वारि काकतेण्ड "काकटेम्भुरणी कडुटे-
णी इति, कुचला, काजरा" इति ख्यातस्य । गोलीढः झाटलः घण्टा-
लिः मोक्षः मुष्ककः पञ्च घण्टापाटलेः मोरवा इति प्रसिद्धस्य । घण्टा
लिरिति नामद्वयं वा ॥ ३९ ॥ तिलकः क्षुरकः श्रीमान् । "श्रीमान् तिल-
के स्यान्मनोज्ञे धनिके त्रिषु" इति कोशान्तरम् । अयं तिळवा "तिलकपुष्प"
ख्यातस्य । पिचुलः झावुकः द्वे झावुकस्य । तिलकभेदोऽयम् । "कोधी
ातेयमिति केचित्" । श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यः कट्फलः
म्भल "कुंभ्या इति, कायफल" इति ख्यातस्य । कुम्भी स्त्री ॥ ४० ॥
: पट्टिकाख्यः पट्टी लाक्षाप्रसादनः । लाक्षा प्रसीदति अनेन । करणे
। लोध्रचूर्णेन लाक्षारङ्गोऽतितरां रज्यत इत्यनुभवसिद्धम् । चत्वारि
लोध्रस्य । पट्टिका आख्या यस्य सः । पट्टोऽस्यास्तीति पट्टी । इन्नन्तः ।
। वा ॥ तूदः "नदः" यूपः क्रमुकः ब्रह्मण्यः ब्रह्मदारु ॥ ४१ ॥
"तूलोऽपि" षट् अश्वत्थाकारे वृक्षभेदे । "पारसा पिम्पळ इति
तस्य" । नीपः प्रियकः कदम्बः हरिप्रियः । हलिप्रिय इत्यपि पाठः ।
ः प्रियः । सुराया अधिवासनात् । चत्वारि कळंब इति ख्यातस्य ।
क्षः अरुष्करः अग्निमुखी भल्लातकी चत्वारि "बिबवा, भिलावा इति
तस्य" ॥ ४२ ॥ गर्दभाण्डः कन्दरालः कपीतनः सुपार्श्वकः प्लक्षः पञ्च
ण्ड "लासी पिंपरी" इति ख्यातस्य । तिन्तिडी तिन्तिली । "अम्लिका

प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चाऽम्लिकाऽथो पीतसारके ॥ [illegible]
सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥
साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसम्वरः ॥
नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ॥
राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥ ४५ ॥
इङ्गुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ॥
पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥ ४
पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ॥

चाम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिली" इति चन्द्रः। [illegible] आम्लीका "आम्लिका। तिन्तिडी स्याम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका ... या" इति वाचस्पतिः। त्रयं चिञ्चायाः। पीतसारकः॥ ४३ ॥ सर्जकः "आसनः"। "पीठेभस्कन्धयोः क्लीबमासनं ना तु जीवके इति ... बन्धूकपुष्पः प्रियकः जीवकः षट्कं असणा इति ख्यातस्य। "तत्र ... पालेअसण इति द्वौ भेदौ ख्यातौ"। सालः "श्यालः" सर्जः "कार्श्यः" अश्वकर्णकः अश्वस्य कर्ण इव पत्रमस्य। सस्यसम्बरः ... धरः" पञ्च शालवृक्षस्य सालई इति प्रसिद्धस्य ॥ ४४ ॥ नदीसर्जः ... इन्द्रद्रुः ककुभः अर्जुनः पञ्चकं अर्जुनवृक्षस्य। "अर्जुनसादडा ... वदन्ति"। राजादनः "राजादनम्"। "राजादनं क्षीरिकायां प्रियाल... केऽपि च" इति मेदिनी। फलाध्यक्षः क्षीरिका त्रयं खिरणी इति ... ॥ ४५ ॥ इङ्गुदी तापसतरुः। तापसस्य तरुः। तपस्विन उपयुक्तत्वा... द्वे इङ्गुद्याः हिंगणबेट इति ख्यातायाः। द्वयोरित्युक्तत्वात्पुंसि तु ... भूर्जः चर्मी मृदुत्वक् त्रीणि भूर्जवृक्षस्य। पिच्छिला पूरणी मोचा ... शाल्मलिः "शाल्मली शाल्मलः" पञ्च सांवरी इति ख्यातस्य। द्वयोः ... नयोः। स्थिरमायुर्यस्याः स्थिरायुः। "षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति ... लिः" इति वचनात् ॥ ४६ ॥ शाल्मल्या वेष्टे निर्यासे पिच्छेत्येकम् ... सांवरी डींक इति ख्यातस्य। "कषायः कषायो निर्यूषो निर्यासो वेष्टक... इति रभसः। रोचनः कूटशाल्मलिः द्वे काटी सांवरी इति ख्यातस्य। ... [illegible] "चिरबिल्वः" नक्तमालः "रक्तमालः" करजः करञ्जकः ...

चिरिविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥
प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ॥
करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥
रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥
गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥
अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ॥
सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥
एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ॥
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

वृक्षस्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः पूतिकरजः "पूतीकरजः पूतीकरञ्जः" । "पूती- [illegible] ॥ सुमनाम्नथा कलहनाशनं" इति चन्द्रः । पूतिकः "पूतीकः" कलि- [illegible] "कलिकारक इत्यपि पाठः" । चत्वारि काण्टकरञ्ज "घाणेरा करञ्ज" ख्यातस्य । षड्ग्रन्थः मर्कटी अङ्गारवल्लरी एते त्रयः करञ्जभेदाः । "अङ्गार- र्णी वल्लरी अङ्गारवल्लरी" ॥ ४८ ॥ रोही रोहितकः प्लीहशत्रुः दाडि- [illegible] चत्वारि रक्तरोहिडा इति ख्यातस्य । गायत्री "[illegible]" इति धन्वन्तरिमतेऽपि । बालतनयः खदिरः दन्तधावनः चत्वारि खदि- । "गायत्री स्त्रियाम्" । "गायत्री खदिरे स्त्री स्यात्" इति रभसः । बाल- ति प्राचां पाठः । यदाह । "खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी रश्च जिह्मशल्यः क्षतिः क्षयः" इति त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव पाठः ॥ ४९ ॥ [illegible]दः विट्खदिरः द्वे दुर्गन्धिखदिरस्य । विड्गन्धिः खदिरो विट्खदिरः । शुभ्रसारे खदिरे कदरः सोमवल्कः इति द्वयम् । व्याघ्रपुच्छः गन्धर्व- [illegible] ॥५०॥ एरण्डः उरुबूकः "उरुबुकः रुबूकः रुबुकः" रुचकः चित्रकः । पञ्चाङ्गुलः मण्डः वर्धमानः व्यडम्बकः "व्यडम्बनोऽपि" एकादश एर- । मण्डयतीति मण्डः कश्चिदमण्ड इति पदमाह । आमण्ड इत्यपि । "गन्धर्व- [illegible] मण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः" इति तारपालः ॥ ५१ ॥ [illegible] [illegible] शमी न [illegible] इत्येवम् । "[illegible]" इति [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा ॥
पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ॥
भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ॥
पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ॥
लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ॥
मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वङ्गटुण्टुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटंनटाः ॥

शम्याः । पिण्डीतकः मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः
पट्टं गोळा इति ख्यातस्य । शक्रपादपः पारिभद्रकः । "पारिभद्रस्तु
मन्दारे देवदारुणि" । भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु दारु ॥ ५३ ॥
एतानि सप्त देवदारुणि । पाटलिः "पाटली" पाटला मोघा "अमोघ
"अलिप्रिया विशालाग्राऽप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः" इति वाचस्पतिः ।
स्थाली । काला स्थाली फलेरुहेत्यपि पाठस्तत्र काला स्थाली इति
यम् । "काला तु कृष्णवृन्ताख्या मञ्जिष्ठा नीलिकासु च" इति मेदिनी । "
स्यात्पाटलोखयोः" इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्ण
कुबेराक्षी सप्त पाटलायाः "पाडळी इति ख्यातायाः" । तत्र पाटलिर्द्व
श्यामा महिलाह्वया लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकः द्वादश प्रियङ्गुवृक्षे "वायांटी
ख्याते" । महिलायाः स्त्रियाः आह्वय इव आह्वयो यस्याः सा । महिल
समस्तनामभिरभिधीयत इत्यर्थः । तत्र प्रियकः पुंसि । शेषं स्त्रियाम् । मण्डूक
पत्रोर्णः नटः कट्वङ्गः टुण्टुकः ॥ ५६ ॥ स्योनाकः "श्योनाकः शोणाय
शुकनासः ऋक्षः दीर्घवृन्तः कुटंनटः शोणकः "शौनकः" अरलुः "अरलु

शोणकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिपु ॥ ५७ ॥
अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ॥
नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥
अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ॥
हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥
पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ॥
कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिकुचो डहुः ॥ ६० ॥
पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ॥
काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

श दण्डिका "दिंडा" इति ख्यातस्य । क्वचिदयं टेंटू इति ख्यातः । ष्यफला आमलकी ॥ ५७ ॥ अमृता वयस्था चत्वारि आमलक्याः । त्युक्तेः आमलकः आमलकम् । विभीतकः अक्षः तुषः कर्षफलः भूता-द्रः कलिद्रुमः षट्कं धाटिंग इति ख्यातस्य । क्वचिदयं बेहडा इति ख्यातः । लेङ्गत्वाद्विभीतकी विभीतकमिति च ॥ ५८ ॥ अभया अव्यथा पथ्या स्था "अत्र वयस्थेत्यपि पाठः" पूतना । यस्याः सेवनेनाभ्यन्तरस्थमल-मनुष्यः पूतो भवति । अमृता हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा श हिरडा इति ख्यातायां हरीतक्याम् ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः सरलः पूति-त्रयं सरलस्य "देवदार इति ख्यातस्य" । द्रुमोत्पलः कर्णिकारः परि-त्रयं कर्णिकारस्य "पांगारा इति च ख्यातस्य" । लकुचः लिकुचः "डहू" त्रयं ओंट इति ख्यातस्य । "क्षुद्रपनसस्येत्यपि मतम्" ॥ ६० ॥ सः "फलसः" कण्टकिफलः "कण्टकफलः" द्वे पनस इति प्रसिद्धस्य । लः हिज्जलः "इज्जलः" । "निचुलेऽज्जलहिज्जला" इति रभसः । अम्बुजः इजर इति ख्यातस्य जलवेतसभेदस्य । "स्थलवेतसस्येत्यपि क्वचित् । लः स्थलवेतसः" इति शब्दार्णवात् । समुद्रफलस्येत्यपि मतम् । काको-म्बरिका फल्गुः मलपूः "मलपूः मलात्पापात्पुनाति । मलापूरित्यपि । मल-णे बाहुलकादापूः" जघनेफला चत्वारि काळा उम्बर "बोखाडा, रखेत" इति ख्यातस्य । जघने शुभे फलान्यस्या जघनेफला । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्त-

दांमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥
ध्य कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥
स्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ॥
-पाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥
ालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुके ॥
सेन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥
वेणी गरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥
श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

मन्थः कणिका गणिकारिका जयः पञ्च नरवेल इति ख्यातस्य । दशा-
स्य पर्याया इत्येके । कुटजः शक्रः वत्सकः गिरिमल्लिका चत्वारि
इति प्रसिद्धस्य ॥ ६६ ॥ एतस्यैव कुटजस्य फले कलिङ्गं इन्द्रयवं भद्र-
ति त्रीणि । कलिङ्गः इन्द्रयवः । "कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्" इत्यमरमाला ।
ङ्गा । तत्रैव त्रीकाण्डे पाठात् । कृष्णपाकफलः अविघ्नः "आविघ्नः"
ः करमर्दकः चत्वारि करमर्दकस्य "करवन्द" इति ख्यातस्य । कृष्ण-
फलमस्य कृष्णपाकफलः ॥ ६७ ॥ कालस्कन्धः तमालः तापिच्छः
पिञ्छः" त्रयं तमालस्य । सिन्दुकः "सिन्धुकः" सिन्दुवारः इन्द्रसुरसः
सुरिसः" निर्गुण्डी "निर्गुण्ठी" इन्द्राणिका पञ्च सिन्धुवारस्य सिन्धुआरी,
री, निर्गुडी इति ख्यातस्य ॥ ६८ ॥ वेणी गरा गरी खरेत्यपि अगरी-
। "देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिपु स्याद्गर्दभे पुमान्" इति रभसः ।
रीति समस्तमपि । मूषिकाविषमत्याद्गरमागिरतीति गरागरीत्येके
पि । तदुक्तम् । "जीमूतको देवताडो घृत्रकेशो गरागरी" इति ।
डः जीमूतः पञ्च देवतालस्य देवताली "देवडाङ्गरी" इति ख्यातस्य ।
स्तिनी भूरुण्डी द्वे हस्तिकर्णाभपत्रस्य शाकभेदस्य गिरिहस्तिनी "घोर
" इति ख्यातस्य । तृणशून्यं तृणशून्ये गुल्मे साधु । "तत्र
" इति यत् । "मल्लिको हंसभेदे स्यात्तृणशून्येऽपि मल्लिका" इति रुद्रः ।
का ॥ ६९ ॥ भूपदी शीतभीरुः शतभीरुः । "मल्लिका शतभी-
गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदयन्ती भूपदी तृणशून्यकम्" इति

सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥
तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ॥
नीली झिण्टी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥
सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात्तस्मिन्कुरवकोऽरुणे ॥
पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥ ७५ ॥
ओण्ड्रपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ॥
प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥
करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ॥

ग्लानः महासहा द्वे आबोली इति ख्यातायाः । तत्राम्लान इत्येकं कुर-
ग्मात्रस्य । कांटेसेवती, घोर रानसेवती, इत्याख्यातायां इति केचित्
७३ ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते कुरवक इत्येकम् । "कुरुवक इत्यपि" ।
म्लाने पीतवर्णे कुरण्टक इत्येकम् । "कुरण्डक इत्यपि" । नीली नीलवर्णा
झिण्टी तत्र बाणा दासी आर्तगलः "अन्तर्गलः" इति त्रयम् । द्वयोरित्यु-
... इत्यपि । "नीला झिण्टी नीलझिण्टी चेत्यपि पाठः" ॥ ७४ ॥ सैरे-
... सैरीयकः" । "सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः ॥ पीतो रक्तोऽस्य
... कुसुमैर्नं विभावयेत् ॥ पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरबकः स्मृतः ॥
... आर्तगलो दासी बाण ओदनपाक्यपि" इत्युक्तम् । झिण्टी द्वयं झिण्टीमा-
... कोरण्टी इति ख्यातस्य । तस्मिन्सैरेयकेऽरुणे रक्तवर्णे कुरबक इत्ये-
... या पीतपुष्पा झिण्टी सा कुरण्टक इत्युच्यते । तस्मिन्कुरण्टके सहचरी-
॥ द्वयोरित्युक्तेः । सहचर इत्यपि ॥ ७५ ॥ ओड्रपुष्पं जपापुष्पं द्वे जास्वन्द
... ख्याते । जवेत्यपि । "जवायां तु जपा स्त्रियाम्" इति धर्मदासः । "ओड्र-
... पि वृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः" इति त्रिकाण्डशेषात् । ओण्ड्रपुष्पस्य
... ापि च जवेत्यभिधानम् । ओण्ड्रपुष्पं जवापुष्पं वज्रपुष्पमिति पाठान्तरम् ।
... स्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पसंज्ञकं एकम् । प्रतिहासः "प्रतीहासः" शतप्रासः
... तः हयमारकः ॥ ७६ ॥ करवीरः पञ्चकं करवीरस्य कण्हेर इति ख्यातस्य ।
... ः क्रकरः ग्रन्थिलः त्रीणि करीरस्य कारवी "नेपती" इति ख्यातस्य ।
... घः कितवः धूर्तः धत्तूरः । "धुस्तूरः धुम्तुरः धूस्तूरः धुतूरः । धुस्तूरस्तु

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥७७॥
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥
फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥
समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥
जम्बीरोऽप्यथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥
सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥
अर्काह्ववसुकाऽऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥
मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ॥
शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

पुण्डरीको धुस्तुरः कनकाह्वयः" इति शब्दार्णवः। "उन्मत्त उन्मादवति
कुन्दयोः" इति विश्वप्रकाशः। "मदनः स्मरवसन्तद्रुमिद्धूस्तूरसिक्थ"
दिनी। कनकाह्वयः ॥७७॥ मातुलः मदनः सप्तकं धत्तूरस्य धोतरा इति
कनकाह्वयः स्वर्णपर्यायनामकः। अस्य धत्तूरस्य फले मातुलपुत्रक
फलपूरः बीजपूरः रुचकः मातुलुङ्गकः चत्वारि मातुलिङ्गस्य
ख्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरणः मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः
"जम्भीरः" पञ्च देशान्तरे जंबीर इति ख्यातस्य। स्वल्पपर्णस्य
दस्य श्वेतमरवा इति च ख्यातस्य। पर्णासः कठिञ्जरः कुठेरकः
पर्णासस्य। आजवलेनि बावरी इति च ख्यातस्य ॥७९॥ अत्र
सिते काण्डपुष्पाभ्यां श्वेते अर्जक इत्येकम्। पाठी चित्रकः वह्निसं
त्रयं चित्रकस्य चिता इति ख्यातस्य। तत्र पाठी इन्नन्तः। वह्नि
वह्निपर्यायनामकः। अर्काह्वः वसुकः "वसुकः" आस्फोटः "आस्फो
"आस्फोतस्तु पुमानर्के पर्णे स्यात्कोविदारकः" इति मेदिनी
गणरूपः गणाः बहूनि रूपाणि यस्य। नानात्वात्। विकीरणः "
रणः" ॥ ८० ॥ मन्दारः अर्कपर्णः सप्तकं अर्कस्य रुई इति ख्या
अर्काह्वयः सर्वपर्यायनामकः। अत्रार्के शुक्ले अलर्कः प्रतापसः
शिवमल्ली पाशुपतः एकाष्ठीलः बुकः "बकः"। "बकस्तु बकपुष्पे
श्वेते च स्मृतम्" इति विश्वप्रकाशः। वसुः पञ्च शुक्लस्य "

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ॥
वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥
जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥
मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥
पाठाऽम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥
कटुः कटम्भराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
आत्मगुप्ताऽजहाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

ख्यातस्य थोर बकुळी इति ख्यातस्येत्यपि मतम् ॥ ८१ ॥ वन्दा
दनी वृक्षरुहा जीवन्तिका चत्वारि वृक्षोपरि जातलताविशेषस्य "बेदर्ले
गुळी, बांधे" इति ख्यातस्य । बाण्डगुळ इत्यपि लौकिकभाषा-
। वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची "गुडुची" तन्त्रिका अमृता ॥ ८२ ॥
न्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्णी नव गुडूच्याः "गुळवेल"
ख्यातायाः । मूर्वा "मूर्वी" देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा
" ॥ ८३ ॥ मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णी दश मूर्वायाः
वे ख्यातायाः । इयं धनुर्गुणोपयोगिनी । इयं मोरवेल इति प्रसिद्ध-
। पाठा अम्बष्ठा विद्धकर्णी "अविद्धकर्ण्यपि" स्थापनी श्रेयसी रसा
॥ एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका दश पाठायाः पाडळी
टमूळ" इति ख्यातायाः । कटुः कटंभरा "कटम्वरा" अशोकरो-
व्यस्तमपीदं नाम । "अशोका कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमः" इति
। "रोहिणी कटुरोहिण्याम्" इति रुद्रः । कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्ता
भेदी "कृष्णभेदा" "कृष्णभेदा चण्डरुहा" इति निघण्टुः । चक्राङ्गी शकु-
नी अष्टौ केदारकुटकी इति ख्यातायाः । आत्मगुप्ता अजहा "जहा" अव्यण्डा
"कण्डूरा" । "कपिकच्छूश्च कण्डूरा" इतीन्दुः । प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥
वेत्ता शूकशिंबिः । शम्बच्छशाकशिशिराणि च शूकशिम्बिरिल्यम्बिवे-

ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ॥
चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ॥
अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ॥
हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९
अङ्गारवल्ली बालेयशाकबर्बरवर्धकाः ॥
मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ॥ ९०
मण्डूकपर्णी मण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥
यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥

काहितालप्या । शूकशिम्बापि । "मर्कटी शूकशिम्बा च" इति वा
कपिकच्छुः "कपिकच्छूः" मर्कटी नव कुवली "कुहिरी" इति ख्य
मर्कटतुल्यलोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शेन कण्डूरुत्पद्यतेऽतः कण्डुरा
उपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी सुत
"चण्डा" । "प्रत्यक्श्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका" इति निघण्
कर्णी दश मूषिकपर्ण्याः उंदीरकानी इति ख्यातायाः । अपामार्गः
धामार्गवः "अधामार्गवः" । "अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी
मर्थे । मयूरकः ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी "कीशपर्णी" ।
तुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः । किणिही खरमञ्जरी अष्ट
मार्गस्य आघाडा इति ख्यातस्य । हञ्जिका "फञ्जिका" ब्राह्म
भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥ अङ्गारवल्ली बालेयशाकः बर्बरः वर्ध
भार्ग्याः भारंग इति ख्यातायाः । मञ्जिष्ठा विकसा "विकसा" जि
कालमेषिका "कालमेषिका" ॥ ९० ॥ मण्डूकपर्णी मण्डीरी "म
"रक्ता अम्बष्ठिका च" इतीन्दुः भण्डी योजनवल्ली नव मञ्जिष्ठायाः
वल्लीर्त्यपि पाठः । यासः यवासः दुःस्पर्शः धन्वयासः "धनुर्यास
शकः ॥ ९१ ॥ रोदनी "चोदनी" कच्छुरा अनन्ता समुद्रान्ता दुराल

ृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवल्लिका ॥ ९२ ॥
ोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनी गुहा ॥
नेदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥ ९३ ॥
चोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥
ीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
ञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ॥
वल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
ालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ॥
ृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
ऊषणा पिप्पली शौण्डी कोला च करिपिप्पली ॥
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

ागस्य पमाणा इति ख्यातस्य । पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्णी अङ्घ्रि-
ृा "अङ्घ्रिपर्णिकेति पाठः" ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी
शिः" धावनी "धावनिः" गुहा नवकं सिंहपुच्छ्याः दवला "पिट-
इति ख्यातायाः । निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका
। ॥ प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिका दशकं कण्टकारिकाया
इति ख्यातायाः । नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका
॥ रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी "तूणी" । "तूणीनील्यां निषङ्गे ना"
दिनी । "तूणी तु नील्यां तूणा निषङ्गे" इति विश्वप्रकाशः । दोला
" । "तुत्था श्रीफलिका मेला मालधात्री च रञ्जनी" इति निघण्टुः नीलि-
नदश नील्याः । इयं वस्त्रादिरञ्जनकारिणी कृष्णवर्णा । अवल्गुजः सोम-
सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥ कालमेषी "कालमेशी" कृष्णफला
" "वाकुञ्ची" पूतिफली अष्टकं वाकुची, बावची इति ख्यातायाः ।
ृशीशब्दः ईयन्त इत्यन्तय । कृष्णा उपकुल्या वैदेही मागधी
कणा ॥ ९६ ॥ उषणा "ऊषणा" पिप्पली "पिप्पलिः" शौण्डी
, दशकं पिप्पल्याः । करिपिप्पली कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी
। "हस्तिपिप्पल्योऽपि" पञ्च गजपिप्पल्याः ॥ ९७ ॥ चव्यं

चव्यं तु चविका काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ॥
पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८॥
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
विश्वा विषा प्रतिविषाऽतिविषोपविषाऽरुणा ॥ ९९॥
शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥
शतमूली बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥
ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ॥
अहेरुरथ पीतद्रुकालीयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥
दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥
वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२
शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका ॥

कोला च चविका" इति हेमचन्द्रः । चविका "चविक इति
द्वे चव्यस्य चवक इति ख्यातस्य । केचित् चव्यादिद्वयं
अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः । काकचिञ्ची "काकचिञ्चिः" । का
"गुञ्जा तु काकचिञ्चायां पटहे च कलध्वनौ" इति मेदिनी । गुञ्जा
त्रीणि गुञ्जायाः । पलंकषा इक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
गोक्षुरकः वनशृङ्गाटः सप्तकं गोक्षुरस्य मराण्टा इति ख्यातस्य । वि
प्रतिविषा अतिविषा उपविषा अरुणा ॥ ९९ ॥ शृङ्गी महौषधं अ
विषायाः अतिविस इति ख्यातायाः । क्षीरावी दुग्धिका द्वे दु
ख्यातायाः । शतमूली बहुसुता अभीरुः इन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥
प्रोक्ता अभीरुपत्री नारायणी शतावरी अहेरुः दशकमपि स्त्रीलि
मूल्याः शतावरीति ख्यातायाः । पीतद्रुः कालीयकः "का
हरिद्रुः ॥ १०१ ॥ दार्वी पचंपचा "पचंपचेत्यपि" दारुहरिद्रा पर्ज
दारुहल्द इति ख्यातस्य । वचा उग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्वि
वचायाः वेखण्ड इति ख्यातायाः ॥ १०२ ॥ या शुक्ला वचा सा हैम
कम् । वैद्यमाता सिंही वाशिका "दन्त्यमध्यापि" वृषः अटरुषः "अ

पोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥
आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्ताऽपराजिता ॥
इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥
शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥
मिश्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः स्नुक् स्त्री स्नुही गुडा ॥१०५॥
समन्तदुग्धाऽथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥
तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥
चला वाव्यालका घण्टारवा तु शणपुष्पिका ॥
मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

रसः वासकः वाजिदन्तकः अष्टकं अटरूपस्य अडुळसा इति ख्यातस्य
१०३ ॥ आस्फोटा "आस्फोता"। "आस्फोता गिरिकर्ण्यां च वनमल्ल्यां
तोपिति" इति मेदिनी गिरिकर्णी विष्णुक्रान्ता अपराजिता चत्वारि विष्णु-
तायाः । इक्षुगन्धा काण्डेक्षुः कोकिलाक्षः इक्षुरः क्षुरः पञ्च कोकिला-
कोळसुन्दा "तालिमखान्याचें वीं कोलिस्ता" इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥
रः शीतशिवः छत्रा मधुरिका मिसिः । "मिसी मिशिः मिशी"। मिशी
गिति तालव्यांत आह सोमनन्दी। मिश्रेया षट्कं मधुरिकायाः "षडि-
इति ख्यातायाः । सीहुण्डः । "वज्रद्रुमः सिहुण्डोऽथ" इति रभसात्
दिरपि। शीहुण्ड इति तालव्यादिरपि । वज्रः स्नुक् स्नुही स्नुहिः
"स्नुही स्नुहा स्नुग्" इत्यमरदत्तः । गुडा "गुडी"। "गुडो गोलेक्षु-
षी स्नुहीगुडिकयोर्गुडा" इति रुद्रः ॥ १०५ ॥ समन्तदुग्धा षट् वज्रद्रुमस्य
निवडुङ्ग" इति ख्यातस्य। तत्र स्नुह् हकारान्तः स्त्री । "वज्रद्रुः स्नुक् स्नुही
ते पाठः"। वेल्ल अमोघा "मोघापि"। "कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा" इति
स्पतिः । चित्रतण्डुला तण्डुलः तन्तुलः। तन्तुं कृमिमूत्रं लाति। कृमिघ्नः
षट्कं विडङ्गस्य, वावडिंग इति ख्यातस्य ॥ १०६ ॥ चला वाव्यालका
पकडी "चिकणा" इति ख्यातस्य । घण्टारवा शणपुष्पिका द्वे शणपु-
ष्पायाः । "लघुताग इति घागरी इति घेत्स्येके" मृद्वीका गोस्तनी
स्तना" द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसा पञ्च द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥ सर्वानुभूतिः

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ॥
योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥
कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ॥
काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥
वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ॥
नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥
विदारिगन्धांऽशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥
तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ॥

न्ता उत्पलशारिवा पञ्च उत्पलशारिवायाः उपरमाळ "उपलसरी" इति
ाथाः । योग्यं ऋद्धिः सिद्धिः लक्ष्मीः चत्वारि ऋद्धिनामकस्य औष-
धेरस्य "कयणी, मुन्दडोंग" इति च ख्यातस्य । इमे योग्यादयश्च-
त्वारो वृद्धिनामकौषधेरप्याह्वयाः स्युः ॥ ११२ ॥ कदली अजादित्वा-
त्कदला । कदलोऽपि । "कदलश्च कदल्यपि" इति व्याडिः । वारण-
"वारणबुसा" रम्भा मोचा अंशुमत्फला काष्ठीला पञ्च कदल्याः । मुद्ग-
काकमुद्गा सहा त्रयं काकमुद्ग "रानमूग" इति ख्यातायाः काकमुद्गा-
॥ ११३ ॥ वार्ताकी । पुंस्यपि वार्ताक इति । वार्ता वार्ताकुः ।
"गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकबिल्वकः" इति रभसः । "वार्ता वार्तिगणं
इति विश्वः । "वर्ताकुरेषा गुणगणयुक्ता" इति वैद्यकात् । हिङ्गुली सिंही
ही दुष्प्रधर्षिणी पञ्च वार्ताक्याः रानवांगी "डोरली" इति ख्यातायाः ।
ी सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥ नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी
ी सुवहा नव रास्नायाः मुङ्गसी "मुंगसवेल" इति ख्यातायाः ।
सुगन्धयोः स्थाने नागसुगन्धेति पाठः । विदारिगन्धा (?) "विदा-
धा" अंशुमती सालपर्णी "सालपर्णी" स्थिरा ध्रुवा षञ्च सालपर्ण्याः
"डवला, सालवण" इति ख्यातायाः ॥ ११५ ॥ तुण्डिकेरी समुद्रान्ता
सी "कपासी" बदरा चत्वारि कार्पासस्य । सा कार्पासी बदरा इत्ये
ण्डिकेराद्यास्त्रीन्युक्तानि एकम् । सर्वा मसमः इत्यः अयं अत्यमात्मदोषधि-
विदार्या गन्धः विदारिगन्धः । "ड्वयोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्"-इति ह्रस्व ।
हान्ताः ।

भारद्वाजी तु सा वन्या भृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६
गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ॥
धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ॥ ११७
जोत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ॥
स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८
गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥
अजशृङ्गी विषाणी स्याद्गोजिह्वादार्विके समे ॥ ११९
ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा ॥
हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२०॥

विशेषस्य "बैलर्यादी" इति ख्यातस्य । शृङ्गीशब्द इनन्तः ॥ ११६॥
रुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका चत्वारि बलाविशेषस्य "...
इति च ख्यातस्य । धामार्गवः घोषकः द्वे घोषवल्ल्याः
दोडकी" इति च ख्यातायाः । सः घोषकः पीतकः पीतपुष्पश्चेत्
स्युच्यते एकम् । स्त्रीलिङ्गम् ॥ ११७ ॥ जोत्स्नी "ज्योत्स्ना ।"
पटोली ज्योत्स्ना" इति हैमः । पटोलिका जाली त्रयं पटोलिकायाः "
इति ख्यातायाः । नादेयी भूमिजम्बुका द्वे भूजम्ब्वाः "भुइजांभळी"
ख्यातायाः । "नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्ब्वां
च व्यङ्गुष्ठेऽपि च योषिति" इति मेदिनी । लाङ्गलिकी अग्निशिखा द्वे लां
यागचवका "कळलावी" इति च ख्यातायाः । काकाङ्गी काकनासि
काकजङ्घाख्यौषधिविशेषस्य "कावळी इति ख्यातस्य" ॥ ११८ ॥
पदी सुवहा द्वे हंसपादिकायाः "रक्तलाजाळू इति ख्यातायाः" ।
तालमूलिका द्वे मुसल्याकन्द, मुसलकन्द इति ख्यातायाः । अजशृङ्गी ।
द्वे मेढशिंगी इति ख्यातायाः ओषधेः । इयं स्वजशृङ्गाकारफला च
मकरूटका नेत्रौषधिरिति सुभूतिराह । गोजिह्वा दार्विका "दर्विका" द्वे
"पाथरी" इति ख्यातस्य क्षेत्रजन्यशाकभेदस्य ॥११९॥ ताम्बूलवल्ली त
नागवल्ली त्रीणि नागवल्ल्याः "पानवेल इति ख्यातायाः" । द्विजा
रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी षट् रेणुकाख्यगन्धद्रव्यस्य "रेणुक
इति प्रसिद्धस्य ॥ १२० ॥ एलावालुकं ऐलेयंसुगन्धि हरिवालुकं वालुकं

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ॥
वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू ॥ १२१ ॥
वालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ॥
कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ॥
गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥
महेरुणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ॥
अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

लुकाख्यगन्धद्रव्यस्य । "वाल्क, कांकडी" इति ख्यातस्येत्यपि मतम् ।
लङ्की मुकुन्दः कुन्दः कुन्दुरुः "मुकुन्दः कुन्दुः कुन्दरः" चत्वारि पालकी
पोईशाक वस्तुकाकारा पालख" इति च ख्यातस्य ॥ १२१ ॥ वालं
बेरं बर्हिष्ठं उदीच्यं केशाम्बुनाम पञ्च वाळा इति ख्यातस्य । "वालः" ।
ालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालधौ ॥ वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे
"पुंसकम्" इति मेदिनी । केशश्चाम्बु च तयोर्नाम यस्य तत्केशाम्बुनाम ।
केशस्याम्बुनश्च नामानि तानि सर्वाणि वालस्यापीत्यर्थः । कालानुसार्यं
श्मपुष्पं शीतशिवम् ॥ १२२ ॥ शैलेयं पञ्च शैलेयस्य फूल "शिला-
" इति ख्यातस्य । तालपर्णी दैत्या गन्धकुटी मुरा गन्धिनी
.मुरायाः तालिसपत्र "मोरमांशी" इति ख्यातायाः । गजभक्ष्या
॥ भक्षा" सुवहा सुरभी "सुरभीः" । "सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागोषु
"।ेति" इति मेदिनी । सुरभीरसेत्येकमपि पदम् । रसा ॥ १२३ ॥
शा "महेरुणा" कुन्दुरुकी सल्लकी "शल्लकी सिल्लकी" । "श्वाविद्-
शल्लकयौ" इति तालव्यादौ रभसः । सल्लकी सिल्लकी ह्लादेति
। ह्लादिनी "ह्लादिनी" अष्ट सालई इति ख्यातायाः । अग्निज्वाला
वाग्निर्ज्वालेव, रक्तपुष्पत्वात् ।" सुभिक्षा धातकी धातुपुष्पिका "धातुपु-
" चत्वारि धातक्याः धायफूल "धायटी" इति ख्यातायाः
१२४ ॥ पृथ्वीका चन्द्रवाला एला निष्कुटिः "निष्कुटी" बहुला पञ्चकं
ालुकं याः । सा एला सूक्ष्मा सूक्ष्मपरिमाणा चेत् उपकुञ्चिका तुल्या

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाऽथ सा ॥
सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५

व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ॥
शंखिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः १२६ ॥

झटामलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ॥
प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ॥
चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ॥
सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः "त्रुटी" इति पञ्च नामानि ॥ १२५ ॥
कुष्ठं पारिभाव्यं वाप्यं "व्याप्यं आप्यं" पाकलं उत्पलं पञ्च [illegible]
"[illegible]" इति ख्यातस्य । शंखिनी चोरपुष्पी केशिनी [illegible]
[illegible]: "[illegible], [illegible]" इति ख्यातायाः । वितुन्नकः [illegible]
झटामला अज्झटा ताली शिवा तामलकी पञ्च भूम्यामलक्याः । [illegible]
[illegible] पञ्च वा । झटमलेति छेदः । आह च । तामलक्यामला [illegible]
[illegible] तामलकीति केचित् । प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यं "पुण्डर्यं" द्वे पौण्डर्यस्य [illegible]
[illegible] इत्याह । [illegible] [illegible] । तुन्नः कुबेरकः ॥ १२[illegible]
कुणिः "कुणिः" कच्छः कान्तलकः नन्दिवृक्षः "नन्दीवृक्षः" पञ्च नन्दि[illegible]
"[illegible] इति ख्यातस्य" । [illegible] । राक्षसी चण्डा धन[illegible]
[illegible] दुष्पत्रः [illegible] पञ्च [illegible] "[illegible], [illegible]
[illegible], [illegible], [illegible] इति ख्यातस्य । [illegible] नाम" ॥१२[illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] पञ्चानि व्याघ्र[illegible]
[illegible] "[illegible], [illegible] इति ख्यातस्य ।" सुषिरा [illegible]
[illegible] कपोताङ्घ्रिः नटी नली ॥ १२९ ॥ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] प्रसिद्धस्य । [illegible] [illegible] [illegible]

घमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हट्टविलासिनी ॥
शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ॥
कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ॥
ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ॥ १३२ ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ॥
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

ः हट्टविलासिनी शुक्तिः शंखः खुरः कोलदलं नखं "नखी" सप्त नवा-
गन्धद्रव्यस्य "नखला" इति ख्यातस्य। अत्र हनुरुदन्तः स्त्री, साहचर्यात्।
रीतुल्यपत्रत्वात्कोलदलम्। आढकी ॥ १३० ॥ काक्षी मृत्स्ना तुवरिका।
तपिका मृत्तिका तुवर्याढकी कुच्छुरा शटी" इति योपालितात् तुवरिका।
ालकं "मृतालकं" सुराष्ट्रजं षट् तुवरिकायाः तूर इति ख्यातायाः।
ाटं दाशपुरम्। "दशपुरमिति दशपूरमिति दाशपूरमिति च"। "दशपूरं
रं प्लवने जीविताह्वयम्" इति वाचस्पतिः। वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
ोपुरं गोनर्द कैवर्तीमुस्तकं "कैवर्तिमुस्तकं कैवर्तमुस्तकं" अष्टकं कैवर्ती-
ास्य केवटी, "जलमुस्ता, क्षुद्रमोथा, मोथा" इति ख्यातस्य। ग्रन्थि-
शुकम्। "शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि। शिरीषपादपे
ःग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्"। बर्हपुष्पम् शुकबर्हमित्येकमपि नाम। बर्हिपुष्पं
ि पुष्पं बर्ह पुष्पं चेति पृथगपि। स्थौणेयं कुक्कुरं पञ्च गण्ठीवन
इरा" इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ मरुन्माला पिशुना स्पृक्का "पृषोदरा-
त्सिलोपे पृक्कापि" देवी लता लघुः समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्को-
ः दशकं पिण्डकेति ख्यातायाः स्पृक्कायाः। अत्र मरुन्मालेति संघात-
नम्। यदाह वाचस्पतिः। "स्पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता
ि समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत्। मुनिर्माल्यवती माला
नी कुटिला लता" इति ॥ १३३ ॥ तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा
"मिसिः मिषिः मिषी मसिः मषिः मषी मसी" पञ्च जटामांस्याः।

तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिशी ॥
त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥
कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ॥
ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमोषधम् ॥ १३५ ॥
शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ॥
विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्पिका ॥ १३६ ॥
स्यादृक्षगन्धा छगलान्त्र्यावेगी वृद्धदारकः ॥

जटेति पृथक्पदं वा । यदाह । मांसी कृष्णजटा हिंसा जटिला मिशिः । जटा च पिशिनी पेशी क्रव्यादी च तपस्विनीति । त्वक्पत्रं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकं षट् [illegible] "दालचिनी" तज इति "[illegible]शब्दाः स्युर्लिङ्गे चर्मणि पत्रके" इति धरणिः ॥ १३४ ॥ [illegible] "कर्चूरकः" द्राविडकः द्रविडदेशे जातः । तत्र जात इत्यण् । काल्पकः वेधमुख्यकः [illegible] इति ख्यातस्य हरिद्राभस्य [illegible] । "[illegible]ऽपि ।" ओषध्य फलपाकान्ता व्रीह्यादीनां जातावेव ओषध्यः स्युः । ओष[illegible] [illegible] । [illegible] न तु नित्यम् । यदा तु ओषधेः [illegible] न [illegible] तदा औषधशब्दप्रयोगः । "ओषधिजातौ" न [illegible] किंतु [illegible] ॥ १३५ ॥ पत्रपुष्पादि [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ १३६ ॥ [illegible]

तुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥
टुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥
यपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥
तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ॥
बर्बरा कबरी तुङ्गी खरपुष्पाऽजगन्धिका ॥ १३९ ॥
एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ॥
चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ॥ १४० ॥
सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ॥
नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

रकः । वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा वृद्धदारकः । वृद्धेति धानम् । जुङ्गः पञ्च वृद्धदारकस्य "वरधारा, जीर्णफंजी इति ख्यातस्य ।" ब्राह्मी मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी "सोमवल्लिः" चत्वारि ल्लतायाः । "यस्याः शुक्लपक्षे पर्णान्युद्भवन्ति कृष्णे च पतन्ति सा सोमवल्ली । सोमवल्लरी" ॥ १३७ ॥ पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती चत्वारि रीर्याः "पिवळा इति ख्यातायाः" । हयपुच्छी काम्बोजी माषपर्णी हा चत्वारि माषपर्ण्याः रानउडीद इति ख्यातायाः ॥ १३८ ॥ तुण्डिकेरी ण्डकेरी" रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्णी चत्वारि तुण्डिकेर्याः तोंडली ख्यातायाः । बर्बरा "बर्बरा बर्वरी" । "बर्बरः पामरे केशे चक्रे नीवृत् । फञ्जिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी । कबरी री" तुङ्गी खरपुष्पा अजगन्धिका "अजगंधेत्यन्यत्र" । पञ्च बर्बरी पर्णी कानफोटी" इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥ १३९ ॥ एलापर्णी रास्ना युक्तरसा चत्वारि एलापर्ण्याः कोलिंदण इति ख्यातायाः । चुक्रिका दन्तशठा अम्बष्ठा अम्ललोणिका "अम्ललोनिका" पञ्च लोणिकायाः चुका इति ख्यातायाः ॥ १४० ॥ सहस्रवेधी चुक्रः वेतसः शतवेधी चत्वारि अम्लवेतसस्य । चाङ्गेर्यादयो नव पर्याया मतम् । नमस्कारी गण्डकारी "गण्डकाली" समङ्गा खदिरा चत्वारि "लाजाळू" इति प्रसिद्धायाः ओषधेः ॥ १४१ ॥ शीवल्ली

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥
कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥
किराततिक्तो भूनिंबोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ॥
विमला शातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥
वायसोली स्वादुरसा वयस्थाऽथ मकूलकः ॥
निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥
अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ॥
मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥
अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥

जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा मधुः स्रवेति पदद्वयमपि । "... पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे सार्जी... योगिनि" इति मेदिनी । विश्वप्रकाशोऽप्येवम् । पञ्च जीवन्त्याः "... डग्गरोडी" इति ख्यातायाः । कूर्चशीर्षः मधुरकः शृङ्गः ह्रस्वाङ्गः ... पञ्च जीवकस्य ॥ १४२ ॥ किराततिक्तः निम्बतिक्तश्चिराततिक्तश्च ... ... भूनिम्बस्तिक्तकश्चापि" इति रभसः । भूनिम्बः ... तिक्तः त्रयं किराईत इति ख्यातस्य । सप्तला विमला शातला "... "विमला सातलायां स्यात्" इति विश्वप्रकाशः । भूरिफेना चर्मक... ... "शिकाकाई इति प्रसिद्धायाः" ॥ १४३ ॥ वायसोली ... स्या वयस्था त्रयं ... काकोली इति च ख्यातस्य ... "... मुकूलकोऽपि" निकुम्भः दन्तिका "द... प्रत्यक्श्रेणी उदुम्बरपर्णी "उदुम्बरपर्णी उदुम्बरपर्णी" पञ्च दन्त्याः इति ख्यातायाः" । पञ्चाः ... इति ख्यातम् ॥ ... अजमोदा उग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका "यवानिका" द्वे यवान्याः इति ख्यातायाः । "यवानिकायाम् द्वे द्वे नामनी इत्यपि मतम्" । ... ... पद्मवर्णिनि पाठः । त्रीणि पौष्करमूले पुष्कर... मूलस्य मूले इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ अव्यथा अतिचरा पद्मा चार... ... पञ्च ... प्रसिद्धायाः पद्मचारिण्याः "...

कांपिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥
प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥
पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥
लतार्कदुद्रुमो तत्र हरितेऽथ महौषधम् ॥
लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥
पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ॥
स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि ॥ १४९ ॥
पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥
वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

ायाः ।" कांपिल्यः "कांपिल्लः" । "चन्द्रः कर्पूरकांपिल्लसुधांशुस्वर्णवारि-
ति मेदिनी । कर्कशः चन्द्रः रक्ताङ्गः रोचनी "रेचनी" पञ्च शुण्डारोच-
ख्यातायाः रोचन्याः ॥ १४६ ॥ प्रपुन्नाडः "प्रपुन्नालः प्रपुनालः प्रपु-
प्रपुनडः" एडगजः "एलगजः" दद्रुघ्नः "दद्रूघ्नः" चक्रमर्दकः पद्माटः
ख्यः "उरणाक्षः" षट् टाकला इति ख्यातस्य । पलाण्डुः सुकन्दः द्वे
योः "कान्दा इति प्रसिद्धस्य" ॥ १४७ ॥ हरिते हरिद्वर्णे तत्र पलाण्डौ
दुद्रुमः इति द्वे । महौषधं लशुनं "लशूनं" गृञ्जनं अरिष्टः महाकन्दः
पद् लशुनस्य । रसे आस्वादने ऊनयते पातकहेतुत्वात् रसोनकः ।
रिहाणे" एरच् घञ् वा । णिलोपः । स्वार्थे कन् । लशुनगृञ्जनयोराकृ-
पि रसत्वात् अभेद इति बहवो मन्यंते ॥ १४८ ॥ पुनर्नवा शोथघ्नी
घायाः "पढुळी इति देशे प्रसिद्धायाः" । वितुन्नं सुनिषण्णकं द्वे
कुरडु" इति ख्यातस्य शाकभेदस्य । वातकः शीतलः अपराजिता
"सनपर्णी असनपर्णी आसनपर्णी" । "सवेदसनपर्ण्यां च शीतलः
न्यवत्" इति विश्वप्रकाशः । "शीतलं पुष्पकासीसे शैलजे मलयोद्भवे ।
सनपर्ण्यां स्याच्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम्" इति मेदिनी । चत्वारि शण-
गोकर्णी इति ख्यातायाः । "शीतलवातक इत्येकं पदमिति धन्वन्तरि-
। १४९ ॥ पारावताङ्घ्रिः "पारावताङ्घ्री" कटभी पण्या ज्योतिष्मती
च ज्योतिष्मत्याः मालकाङ्गोणी इति ख्यातायाः । पारावताङ्घ्रि स्त्री ।
त्रायमाणा त्रायन्ती बलभद्रिका चतुष्कं त्रायमाणायाः ॥ १५० ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥
मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ॥ १५१
शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥
अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२
तस्यां कटंभरा राजवला भद्रबलेत्यपि ॥
जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥
संस्पर्शाऽथ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि ॥
कर्चूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कठिल्लकः ॥ १५४
सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिः "घृष्टिः" वाराही बदरा चतुष्कं वाराही
हीकन्द डुकरकन्द इति ख्यातायाः"। मार्कवः भृङ्गराजः "भृङ्गराजा
इव रजोऽस्य। सोतोऽदंतोऽपि। "स्यान्मार्कवो भृङ्गरजो भृङ्गराजः"
इति रभसात्। द्वे माका इति ख्यातस्य। काकमाची वायसी द्वे
"काकजंघा" इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥ शतपुष्पा सितच्छत्रा
मधुरा मिसिः "मिसी" अवाक्पुष्पी कारवी सप्तकं शोप इति ख्याता
पुष्पायाम्। सरणा "सरणी सारणी"। "सरणा सरणी चार्वी कटंभरा
ला" इति रुद्रः। "हम्भेदे ना प्रसारण्यां स्वल्पनद्यां च सारणी" इति
[illegible]
[illegible]
प्रसारजनी "रजनिः" जतुकृत् चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा षट् चक्र
चाकवत इति ख्यातायाः। शटी गन्धमूली "गन्धमूला" षड्ग्रन्थिक
"कर्चूरः कर्बुरः" पलाशः पञ्च शट्याः "कापूरकाचरी, आंबेहळ
ख्यातायाः"। कारवेल्लः कठिल्लकः "कटिल्लकः" ॥ १५४ ॥ सुषवी
सुखवी" त्रीणि कारवेल्लस्य कारली इति ख्यातस्य। कुलकं पटोलः
पटुः चत्वारि पटोल "पडवळ" इति ख्यातस्य। कूष्माण्डकः क
कूष्माण्डस्य "कोहळा इति ख्यातस्य"। उर्वारुः "ईर्वारुः इर्वारुः

कुष्माण्डकस्तु कर्कारुर्व्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुम्ब्यलाबूरुभे समे ॥
चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥
अर्शोघ्नः सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्ठिला ॥
कलंब्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥ १५७ ॥
वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ॥

...:" । "उन्मत्तो धुस्तूरिर्वारुः कर्कटिः स्यात्" इति पुंस्काण्डे रत्नकोशात् । ...। "कर्कटिः" द्वे कर्कट्याः कांकडी इति ख्यातायाः ॥ १५५ ॥ इक्ष्वाकुः ...म्बी द्वे कटुतुम्ब्याः " दुध्या कडुभोपळा इति ख्यातायाः" । अत्र इक्ष्वा-...ः कटुकटुतुम्बुभयसाधारणः । "इक्ष्वाकुः कटुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशे नृपे" इति कोशान्तरेऽप्युक्तम् । तुम्बी "तुंबिः तुंबा" अलाबूः "अलांबुः ...ः आलाबुः लाबुः लाबूः" । "अलाबुः स्त्री पिण्डफला तुंबिस्तुंबी महा-... । तुंबा तु वर्तुलाऽलाबूर्निंब तुंबी तु लाबुका" इति वाचस्पतिः । "अलाबु-...ः प्रोक्तः" इति चन्द्रः । लाबुकेत्यन्यकोशे । द्वे काळा भोपळा इति ...ख । अलाबुर्ह्रस्वान्तोऽपि क्वचित् । चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा त्रीणि ...ण्याः "कंवडळ इति ख्यातायाः" । "चित्राऽऽखुपर्णी गोडुम्बा सुभद्रा ...सु च । मायायां सर्पनक्षत्रे नदीभेदेषु च स्त्रियाम्" इति मेदिनी । "गवाक्षी ...ण्यां गवाक्षो जालके कपौ" इति हैमः । गोडुम्बेति पाठो न दृश्यते ...। गोडुम्बेति चिभूड इति प्रसिद्धिर्वैद्यके । विशाला इन्द्रवारुणी द्वे ...याः मोठी कंवडळ इति ख्यातायाः ॥ १५६ ॥ अर्शोघ्नः सूरणः ...देरपि । कन्दः त्रीणि सूरणस्य । गण्डीरः समष्ठिला द्वे गण्डीरा-...दस्य कडु सुरण इति ख्यातस्य । कलंब्यादयः पञ्च शाकभेदाः

... "उपोदकांपं" (वाळी) "धारमयाळ पोईमाण्डवेल" इति ... मूलकं मुळा इति ख्यातम् । हिलमोचिका देशान्तरे हलहंची "चाक-... प्रसिद्धा ॥ १५७ ॥ वास्तुकं "वथुवा" "चन्दनवटुवा" इति ...ः । "वास्तूकमपि" । दूर्वा शतपर्विका "शतपर्णिका" सहस्रवीर्या

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहाऽनन्ताऽथ सा सिता ॥ १५८
गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षका ॥
कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥
स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोचटा ॥
वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥
वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥
ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥
नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

भार्गवी रुहा अनंता षट् दूर्वायाः ॥ १५८ ॥ सा दूर्वा सिता श्वे॰ गोलोमी शतवीर्या गण्डाली शकुलाक्षका इति चत्वारि । कुरुविन्दः मुस्ता मुस्तकं चत्वारि मुस्तायाः "मोथ इति ख्यातायाः" मे॰ पर्यायनामकः । "मुस्तकं पुंसि क्लीबे च" ॥ १५९ ॥ भद्रमुस्तकमिति पृथगपि नाम । "भद्रं स्यान्मङ्गले हेम्नि मुस्तके करणान्तरे" ॥ गुन्द्रा द्वे मुस्ताविशेषस्य भद्रमुस्तकस्य "नागरमोथा इति ख्यातस्य" यामिति मुस्तकभद्रमुस्तकाभ्यां गैयध्यते । धन्वन्तरिरिमं भेदमाह । ऽनूपगे मेघो घनो राजकशेरुकः । भद्रमुस्तो वराहोऽब्दो गाङ्गेयः "… इति । चूडाला चक्रला उच्चटा त्रीणि उच्चटामूलस्य "कुन्दी इति ख्यातस्य मुस्ताविशेषस्य" । वंशः त्वक्सारः कर्मारः त्वचिसारः … ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफलः वेणुः मस्करः तेजनः दशकं वेणोः । … अनिलोद्धताः अनिलेन कीटादिकृतरंध्रगतवायुनोद्धताः स्वनन्ति शब्दं … ते कीचकाः स्युरित्येकम् ॥ १६१ ॥ ग्रन्थिः पर्व परुः "पर्वग्रन्थोऽपि … मतौ, ग्रन्थिः परुः, पर्वणः कुसुमेषुः"-इति पुष्काण्डे रत्नकोशात् । ग्रन्थिरन्धिः पेरं इति ख्यातस्य । तत्र ग्रन्थिर्ना पुमान् । गुन्द्रः तेजनकः शरः "गन्धस्तु मुञ्जो बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः" इति वाचस्पतेरित्यादि … त्रयम् । नडः "नडः" । "अथ पोटगलः पुंसि नडे च काशमत्स्ययोः" इ॰ … । धमनः पोटगलः त्रीणि देवनल इति ख्यातस्य । काशं "काशम्" ।

इक्षुगन्धा पोटगलः पुंसि भूम्नि तु वल्वजाः ॥
रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ॥
अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥
नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथकत्तृणम् ॥
पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

[illegible]न्धा पोटगलः त्रीणि काशस्य "काशं क्षुपपुंसकम्"। वल्वजा इत्येकं बहुवचनान्तम् "मोळ, लढाळें, लवा इति ख्यातस्य"। एको [illegible] भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि। रसालः इक्षुः द्वे इक्षोः। पुण्ड्रः कान्तार इत्यादयस्तस्येक्षोर्भेदाः। आदिना कोशकारादिग्रहः। स च। "[illegible]को वंशः कान्तारो वेणुनिस्रुतिः। इक्षुरसः पौण्ड्रकस्य [illegible] इति एककम् ॥ १६३ ॥ वीरणं वीरतरं द्वे तृणभेदस्य "[illegible] ख्यातस्य"। अस्य वीरणस्य मूले उशीरं अभयं नलदं [illegible] [illegible]म् ॥ १६४ ॥ लामज्जकं लघुलयं अवदाहं [illegible] [illegible] स्युः। लघु लयं इति पृथगपि। "लामज्जकं [illegible] [illegible]ति गुप्तः। अवदाहेष्टमिति अवदाहेष्टकापथ[illegible] [illegible] [illegible]दाः नडकाशादयः तृणं तृणजातीया [illegible] [illegible]। इमे च गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखाः। [illegible] [illegible] वक्ष्यमाणाः कुशादयः कतृणादयः [illegible] [illegible]ऽपि। कुशशब्दाभिधानस्य प्रदर्शनम्। [illegible] [illegible]। [illegible]। "श्यामाकः श्यामकोऽपि च" [illegible] [illegible]" ॥ १६५ ॥ कुशं कुथः दर्भः [illegible] [illegible] कत्तृणं पौरं सौगन्धिकं ध्यामं देवजग्धकं [illegible] [illegible]" इति ख्यातस्य तृणभेदस्य ॥ [illegible] ॥ [illegible] [illegible]" ॥ द्वे दर्भाणि पाल्यः। [illegible]

छत्राऽतिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ॥
शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥
तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ॥
तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥
घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ॥
फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥
खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ॥
॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ॥

भूस्तृणं पञ्च यगाढ्यजलतृणभेदस्य । "अत्र आद्यत्रयं शीतगवत [illegible] अन्त्यद्वयं मालाकारतृणस्येत्यपि मतम् ।" शष्पं "शसे" बालतृणं [illegible] तृणस्य । घासः यवसं द्वे गवादीनां भक्ष्यतृणस्य । तृणं [illegible] मात्रस्य ॥ १६७ ॥ तृणानां संहतिः समूहस्तृण्येत्युच्यते एकम् । [illegible]सर्गिनिंदेत्युच्यते एकम् । तृणराजः तालः द्वे तालस्य । [illegible] [illegible]नामकः । नालिकेरः "नारिकेरः नारिकेलः नाडिकेरः नालिकेलिः नारिकेली" लाङ्गली द्वे नारिकेलस्य "नारळ" इति [illegible] [illegible] [illegible] । क्रमुकः पुंलिङ्गे ॥ १६८ ॥ घोण्टा पूगः [illegible] गुवाकः "गुवाकः" । गुवाकोऽपि च गुवाक इति [illegible] । [illegible] पूगवृक्षस्य "सुपारी, पोफळी इति ख्यातस्य" । अस्य फलं उद्वेगमि[illegible] [illegible] । एते नालिकेरपूगादयः । हिन्तालसहितभेदः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १६९ ॥ [illegible] खर्जूरः [illegible] इति ख्यातः । केतकी [illegible] "केवडा" इति ख्याता । [illegible] [illegible] [illegible] । खर्जूरी [illegible] [illegible] वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥ ॥ सिंहः । [illegible] इति सिंहः । [illegible] । [illegible] । "[illegible] सिंहो [illegible] [illegible] । मृगेन्द्रः पञ्चास्यः हर्यक्षः केसरी । [illegible] [illegible] सिंह

("कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः ॥
पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः ॥ १ ॥") (१)
शार्दूलद्वीपिनो व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥
वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ॥
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥
कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ॥
मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥ ३ ॥
ऋक्षाऽच्छभल्लभल्लूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ॥
लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

क्सर इत्युक्तम् । हरिः पद् सिंहस्य । केसरी इन्नन्तः । तालव्यमध्योऽपि ।
। विस्तृतमास्यमस्य पञ्चास्यः । "पचि विस्तारे" । मुखं पादाश्च पञ्चास्या-
स्येति वा । कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशन इत्यादयोऽप्यस्य
॥ १ ॥ शार्दूलः द्वीपी व्याघ्रः त्रीणि व्याघ्रस्य । तरक्षुः "तरक्षः"
ः द्वे कुक्कुराकृतेः कृष्णरेखाचित्रितस्य मृगविशेषस्य तरस इति
॥ १ ॥ वराहः सूकरः घृष्टिः "गृष्टिः" कोलः पोत्री । पोत्रं मुखाग्रं
स्य । "पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च" इति । किरिः "किरः"
दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडः भूदारः द्वादश सूकरस्य । तालव्या-
शूकरः । साहचर्याद्घृष्टिः पुंसि । पोत्रिणौ । दंष्ट्रिणौ । घोणिनौ ।
माणौ ॥ २ ॥ कपिः प्लवङ्गः प्लवगः शाखामृगः वलीमुखः "वलि-
लीमुखः" मर्कटः वानरः कीशः वनौकाः नवकं वानरस्य । वनौ-
"शाखाचारी मृगः शाखामृगः" । भल्लुकः ॥ ३ ॥ ऋक्षः अच्छ-
भल्लुकः "भाल्लूकः भाल्लुकः" चतुष्कमच्छभल्लस्य आस्वल, रीस इति
स्य । "केचन भालु इति ख्यातायाः नामचतुष्कमिति वदन्ति" इत्य-
ऽपि । भल्लक इति । अच्छभल्लपरिषद्विरहर्तीति प्रयोगः । अच्छ इति
"अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेषु" इति मेदिनी । गण्डकः खड्गः खड्गी । खड्गं
स्यास्ति । त्रीणि गण्डकस्य "गेंडा" इति ख्यातस्य । लुलायः "लुलाप
षोऽप्यान्तोऽपि" महिषः वाहद्विषन् । वाहानां हयानां द्विषन् । कासरः

१ इदं पद्यं ताडपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ।

ली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ॥
रुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥
गसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः ॥
र्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥
धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ॥
ादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

च्यते एकम् । उभे ऐणेयं ऐणं च त्रिषु स्पष्टम् ॥ ८ ॥ कदली कन्दली मूरुः प्रियकः समूरुः एते षट् हरिणभेदाः एकैकम् । कदलीकन्दल्यौ स्त्रियाम् । स्वामिमते तु इकन्तौ पुंसि । अमी षट् हरिणाः वक्ष्यमाणाः ादयश्च अजिनयोनय उच्यन्ते । यत एते चर्मण्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥ कृष्ण- कृष्णसारः" । कृष्णश्चासौ सारश्च । "वर्णो वर्णेन" इति समासः । शारः तयोरिति तालव्यादौ रभसः । रुरुः न्यङ्कुः रङ्कुः शम्बरः शंबरः शं वृणोति । वृञ् वरणे । रौहिषः "रोहिषः" । "रोहिषं कत्तृणे ज्ञेयं हरिणान्तरे" इति विश्वप्रकाशः । गोकर्णः । "गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे गणान्तरे" इति हेमचन्द्रः । पृषतः एणः ऋश्यः "ऋष्यः । एणः रिष्यः स्यादृश्यश्चारुलोचने " इति त्रिकाण्डशेषात् तत्र रिष्योऽपि । "लोहितः" चमरः एते द्वादश मृगाः मृगभेदाः एकैकम् । तत्र कृष्णवर्णेन मिश्रः कृष्णमृग इति ख्यातः । रुरुर्देशान्तरमा- ार "रोहें" इति ख्यातः । न्यङ्कुर्नीगुण इति ख्यातः "शम्बर । रङ्कुः चिता चितळ जंडियार मृगविशेष इति ख्यातः । शम्बरः "सांबर " इति ख्यातः । रौहिषः रोही इति ख्यातः । गोकर्णः गोंव गातः । पृषतः बिन्दुविशिष्टः ठिपिव इति ख्यातः । एणश्चारुनेत्रः । र्घीभ्रगामी । रोहितो रक्तवर्णः चमरश्चामरोपयोगिपुच्छः ॥ १० ॥ शरभः रामः सृमरः गवयः शशः एते षट् मृगभेदाः । "शरभस्ताल- " । तत्र गन्धर्वो गन्धविशिष्टः । शरभो लडीमरा इति प्रसिद्धः । रामो रूपो मृगभेदः । सृमरः सरणशीलः । गवयः गवा इति ख्यातः । ससा इति ख्यातः एकैकम् । इत्यादयः गन्धर्वादयः आदिशब्दादत्रा- धनपोतादयो ये च पूर्वोक्ता मृगेन्द्राद्याः सिंहाद्या श्वमरान्ताः ये च र वक्ष्यमाणा गवाद्याः गोहस्त्यश्वादयः ते सर्वे पशुजातयः पशुशब्द-

("अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंध्वज उन्दुरः॥")
उन्दुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका ॥
सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥
लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥
नीलङ्गुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युभे ॥ १३ ॥
वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणौ तु वृश्चिके ॥

वल्गा इत्यादिः एकम् ॥ ११ ॥ अधोगन्ता खनकः वृकः पुंध्वजः उ-
[illegible] मूषकस्य । उन्दुरुः मूषकः "[illegible]
[illegible] मूषकः मूषक इति द्वयम्" आखुः [illegible]
[illegible]" इति शब्दार्णवः। गिरिका बालमूषिका द्वे सामान्य-
"[illegible]मूषिका" इति रुद्रः। छुछुन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी [illegible]
[illegible]

पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः ॥ १४ ॥
पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ ॥
("दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः॥") (१)
व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥
लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चाषः किकीदिविः ॥
कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥
दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः ॥
कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

वृश्चिके भ्रमरे पुमान्" इति कोशान्तरम् । द्रोणः "द्रुणः" पृश्चिकः त्रीणि इति ख्यातस्य विषकीटस्य । यत्रालिरिदन्त इन्नन्तश्च । पारावतः "पारा-" । "पारापतः कलरवः पत्री श्येनः शशादनः" इति रभसः । कलरवः तः त्रीणि पारावतस्य पारवा "कबूतर" इति ख्यातस्य । "पारावतः तः स्यात्कपोतो विहगान्तरे" इति विश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री ; द्वयं ससाणा इति ख्यातस्य । उलूकः वायसारातिः पेचकः त्रयमुलू- घूक "घुबड पॅचापक्षी" इति ख्यातस्य । "दिवान्धः कौशिकः घूकः भीतः निशाटनः" पञ्चकमप्युलूकस्य । व्याघ्राटः भरद्वाजः द्वे भरद्वाजस्य "कुकुडकोंबा कुंभारकोंबा इति ख्यातस्य" । खञ्जरीटः खञ्जनः द्वे स्य पक्षिविशेषस्य "वाजवा तय्यर इति ख्यातस्य" ॥ १५ ॥ लोह- ः । "कङ्कश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः" इत्युक्तत्वात् । द्वे योगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य । चाषः "चासः" । "इक्षुपक्षिभिदोश्चासः" इति षु रुद्रः । किकीदिविः "किकीदिविः किकिदिविः किकिदिवः किकी- किकीदिवः किकिः किकी दिवः । चाषो दिविः किकिः स्मृतः" इति । द्वे चारगा "चाप, चास, तास," इति ख्यातस्य । कलिङ्गः म्याटः त्रीणि फेंचुहार "मस्तकचूड पक्षी" इति ख्यातस्य । धूम- वाटतीति धूम्याटः । शतपत्रकः ॥ १६ ॥ दार्वाघाटः द्वे घटफोरा ! पक्षी, काष्टकुट्ट, टांकारी" इति ख्यातस्य । सारङ्गः "शारङ्गः" । "चातके ख्यातः शबले हरिणेऽपि च" इति तालव्यादावजयः तोककः

१ इदमर्धं ताडपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

("अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंध्वज उन्दुरः॥")¹

उन्दुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका ॥
सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥
लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥
नीलङ्गुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युभे ॥ १३ ॥
वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणौ तु वृश्चिके ॥

वाच्या इत्यर्थः एकम् ॥ ११ ॥ अधोगन्ता खनकः वृकः पुंध्वजः उन्दु
क्षेपकश्लोकगतनामानि मूषकस्य । उन्दुरुः मूषकः "ह्रस्वोपधर्दी
पमूषधातुभ्यां कनि मुषकः मूषक इति द्वयम्" आखुः त्रयं मूषकस्य। "
दुरुरुन्दरः" इति शब्दार्णवे। गिरिका बालमूषिका द्वे स्वल्पमूषक
"स्यादाखुर्बालमूषिका" इति दुर्गः। छुछुन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवा
श्लोकार्धं केचिदत्र पठन्ति। एतन्नामचतुष्टयं मूषकसदृशजातिविशिष्ट
द्रीति ख्यातस्य। सरटः कृकलासः "कृकलासः कृकुलासः। कृकं शि
कण्ठं च लासयति" द्वे सरडा इति ख्यातस्य। मुसली गृहगोधिका "
लिकेत्यपि पाठः" द्वे गृहगोधायाः "पाल इति ख्यातायाः"। मुसति
खण्डयति शुभाशुभसूचकत्वात्। मुसली ङीपन्ता। मुशलीति तालव्यम
ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या च गृहगोधा गृहालिकेति कोशान्तरम् ॥ १२
तन्तुवायः "तन्त्रवायः" ऊर्णनाभः ऊर्णेव तन्तुर्नाभौ यस्य। मर्कटकः
ऊर्णनाभस्य "कोष्ठी कोळी इति ख्यातस्य। तत्र लूता नित्यं स्त्री।
कृमिः क्रिमिः। "क्रिमिर्ना कृमिवत्कीटे लाक्षायां कृमिले खरे" इति
"दुमामये भवेत्पुंसि कीटे च कृमिरत्क्रिमिः" इति रभसः। द्वे अपि पुं
कीटमात्रस्य "कुसुरडा घुले इति ख्यातस्य"। नीलाङ्गुरिति दीर्घमध
"नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः" इति द्विरूपकोशः। कर्णजलौकाः शतपदी द्वे
"कर्णजलूका" घोण, गोम घळोंजी इति ख्यातायाः। शतं पादा
मा। कर्णजलौकाः मान्ता। कर्णजलूका कर्णजलौकेति च टा
॥ १३ ॥ वृश्चिकः शूककीटः द्वे शूककीटस्य ऊर्णादिभक्षकस्य क
ख्यातस्य। शूकं शूकाकारं लोम मधुरलग्रमस्य कीटः शूककीटः
"आलिः"। "वृश्चिको द्रुण आलिः स्यात्" इति पोपालितः। आली। "

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽविद्यमानम् ॥

पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः ॥ १४ ॥
पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ ॥
("दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः॥") (१)
व्याघाटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥
लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चाषः किकीदिविः ॥
कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥
दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः ॥
कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

वृश्चिके भ्रमरे पुमान्" इति कोशान्तरम् । द्रोणः "द्रुणः" वृश्चिकः त्रीणि इति ख्यातस्य विषकीटस्य । खशालिरिदन्त इमन्तश्च । पारावतः "पारा-" । "पारापतः कलरवः पत्री श्येनः शशादनः" इति रभसः । कलरवः तः त्रीणि पारावतस्य पारवा "कबूतर" इति ख्यातस्य । "पारावतः ः स्यात्कपोतो विहगान्तरे" इति विश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री त्रयं ससाणा इति ख्यातस्य । उलूकः वायसारातिः पेचकः त्रयमुलूः घूक "घुबड पेंचापक्षी" इति ख्यातस्य । "दिवान्धः कौशिकः घूकः भीतः निशाटनः" पञ्चकमप्युलूकस्य । व्याघाटः भरद्वाजः द्वे भरद्वाजस "कुकुडकोंबा कुंभारकोंबा इति ख्यातस्य" । खञ्जरीटः खञ्जनः द्वे स्य पक्षिविशेषस्य "खाजवा खञ्जर इति ख्यातस्य" ॥ १५ ॥ लोह-ः । "कङ्कस्त्वपक्षिजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः" इत्युक्तत्वात् । द्वे योगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य । चाषः "चासः" । "इक्षुपक्षिभिदोश्चासः" इति षु रुद्रः । किकीदिविः "किकीदिविः किकिदिविः किकिदिवः किकी-किकीदिवः किकिः किकी दिवः । चाषो दिविः किकिः स्मृतः" इति । द्वे चासणा "चाष, चास, ताम," इति ख्यातस्य । कलिङ्गः धूम्याटः त्रीणि पेंगुहार "मलकपूड पक्षी" इति ख्यातस्य । धूम-टतीति धूम्याटः । शतपत्रकः ॥ १६ ॥ दार्वाघाटः द्वे कटफोड पक्षी, काठफूड, टोचारी" इति ख्यातस्य । सारङ्गः "शारङ्गः" । चातके च मातङ्गः शबले हरिणेऽपि च" इति तालव्यादावप्ययः तोककः

१ इदमर्धं हालकपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ॥
पुमपत्ये चाटकैरस्त्र्यपत्ये चटकैव सा ॥ १८ ॥
कर्करेटुः करेटुः स्यात्कृकणक्करौ समौ ॥
वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥
काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ॥
ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥
("स एव च चिरंजीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः ॥")
द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ॥

घातकः त्रीणि घातकस्य । कृकवाकुः ताम्रचूडः कुक्कुटः चरणायुधः कुक्कुटस्य "कोंबडें इति ख्यातस्य" ॥ १७ ॥ चटकः कलविङ्कः द्वे "चिमणी इति ख्यातस्य" । तस्य चटकस्य स्त्री चटकेत्येकम् । [illegible] चटकायाश्च पुमपत्ये चाटकैर इत्येकम् । तयोरुभयपत्ये स्त्रीरूपेऽपत्ये [illegible] ॥ १८ ॥ कर्करेटुः "कर्कराटुः" करेटुः "करटुः" द्वे अशुभवादि[illegible] भेदे [illegible] "करढोक पक्षी" इति ख्याते । "करेटुः करेटुः [illegible] कर्कराटुकः" इति रभसः । कृकणः ककरः द्वे ककर इति ख्यातस्य भेदस्य । "कृ इति कणति शब्दं करोति कृकेण कण्ठेन अणति शब्दं वा" । वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः चत्वारि कोकिलस्य ॥ [illegible] करटः काकः अरिष्टः बलिपुष्टः सकृत्प्रजाः ध्वांक्षः आत्मघोषः परभृ[illegible] बलिभुक् वायसः दश काकस्य । "चिरंजीवी एकदृष्टिः मौकुलिः मौकलि[illegible] [illegible] काकस्य । परभृती । बलिभुजी ॥ २० ॥ द्रोणकाकः का[illegible] काकभेदस्य "डोमकावळा कृष्णकावळा इति ख्यातस्य" । "द्रोणो [illegible] । पुमान् कृष्णवर्णो कृष्णकाकः [illegible] [illegible] । "द्रोणः कृष्णवर्णो कृष्णकाकः" इति [illegible] । "द्रो[illegible] [illegible]" इति [illegible] । दात्यूहः "दा[illegible] [illegible]" इति ख्यातस्य । का[illegible] [illegible] कालकण्ठकः आतापी आतायी इत्यन्यः । "आ[illegible] [illegible]" इति [illegible] । [illegible] इति [illegible]

* [illegible] ॥

आतापिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥
क्रुङ् क्रौञ्चोऽथ बकः कह्वः पुष्कराह्वस्तु सारसः ॥
कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥
कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ॥
हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥
राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ॥
मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥
शरारिराटिराडिश्च बलाका बिसकण्ठिका ॥

ाय्यः गृध्रः द्वे गृध्रस्य गीध इति ख्यातस्य । दाक्षाय्य इति द्वितालव्यसं-
ान्त्यपाठः सर्वत्र दृश्यते । "दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च" । "श्रुदक्षिस्पृहिगृहि"
य्यः । दक्षाय्यः । "दक्षाय्यस्यायं अण् दाक्षाय्यः" । कीरः शुकः द्वे कीरस्य
ा, राघु, पोपट इति ख्यातस्य" ॥ २१ ॥ क्रुङ् क्रौञ्चः "क्रुञ्चः" द्वे
"कुरकुंचा" इति ख्यातस्य । तत्र क्रुङ् चान्तः । क्रुञ्चौ । बकः कह्वः द्वे
स्य "बगळा इति ख्यातस्य" । के जले ह्वयते शब्दं कुरुते कह्वः । कङ्क
पाठः अयं पाठः कुत्रास्तीति न दृश्यते । किंतु सर्वत्र कह्व इत्येव ।
ह्वः सारसः द्वे सारसस्य । पुष्कराह्वः पद्मपर्यायनामकः । कोकः
" चक्रः चक्रवाकः रथाङ्गः चत्वारि चक्रवाकस्य । रथाङ्गस्य चक्रस्य
याः नामानि तन्नामकः ॥ २२ ॥ कादम्बः कलहंसः द्वे कलो मधुरवाक्
सौ हंसश्च तस्य बदक इति प्रसिद्धस्य । उत्क्रोशः कुररः द्वे कुररस्य
इति प्रसिद्धस्य । हंसः । "भवेद्वर्णागमाद्धंसः" । पृषोदरादिः । श्वेतग-
ाङ्गः मानसौकः चत्वारि हंसस्य । बहुत्वविवक्षायां बहुवचनम् ॥ २३ ॥
ाः देहेन शुक्लाः चञ्चुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिता हंसास्ते राजहंसाः स्युरि-
। चञ्चुसहिताश्चरणास्तैरिति विग्रहः । अन्यथा प्राण्यङ्गत्वादेकवचनं
। लक्षणे तृतीया । हंसानां राजा राजहंसः । राजदन्तादिषु पाठात्
तः । मलिनैरीषद्धूम्रैश्चञ्चुचरणैस्ते सिता हंसा मल्लिकाक्षा इत्युच्यन्ते ।
। मल्लिकाकाराणि अक्षीणि येषां ते । मलिकाख्या इत्यपि । सितेत-
कृष्णवर्णैः चञ्चुचरणैरुपलक्षितास्ते धार्तराष्ट्राः स्युः । धृतराष्ट्रे भवाः ।
ष्ट्रः सुराज्ञि स्यात्पक्षिक्षत्रियभेदयोः" इति रभसः । एकम् ॥ २४ ॥ शरारिः

हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥
जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका ॥
वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥
पतङ्गिका पुत्तिका स्याद्दंशस्तु वनमक्षिका ॥
दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २ ॥
भृङ्गारी झीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ॥

"शरातिः शरालिः शराली शराटिः शराडिः । आडिः शरालिर्वर्टी वानरी कपी" इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोशः । आटिः "आटी" "आडी" अयं स्त्रीलिङ्गम् । आडीति ख्यातस्य पक्षिणः । आटि ऽपि क्वचित् । बलाका बिसकण्ठिका द्वे बालढोंक "बगळा" इति बकभेदस्य । बिसमिव दीर्घः कण्ठोऽस्याः बिसकण्ठिका । हंसस्य स्यादित्येकम् । सारसस्य स्त्री तु लक्ष्मणेत्युच्यते । निर्मकारोऽपि । पर्यैव सारसः" इत्यमरमाला । "लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारसस्य तु" इति विश्वः । एकम् ॥ २५ ॥ जतुका "जतूका" अजिनपत्रा द्वे चिमाई" इति ख्याते पक्षिभेदे । अजिनं चर्म तद्रूपे पत्रे पक्षौ यस्याः परोष्णी "परोटी" । तैलपायिका द्वे पक्षयुक्ते कीटकविशेषे "वापूट" इति ख्याते । तैलं पिबतीति तैलपायिका । चर्मचटकापि इत्येके । वर्वणा "वर्वणा" मक्षिका "मक्षिका" नीला त्रयं मक्षिक सरघा मधुमक्षिका द्वे मक्षिकाभेदस्य "मधमाशी इति ख्यातस्य" ॥ पतङ्गिका पुत्तिका द्वे मधुमक्षिकाभेदस्य । इयं तु सरघातः क्षुद्रा म मधुभेदः । माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्घृतवर्णं तु पौत्तिकमिति । दंशः वन द्वे "मोठी डांस गोमाशी" इति ख्यातस्य । तेषां दंशानां जाति सा दंशीत्युच्यते । एकं डांस इति ख्यातस्य । गन्धोली वरटा "व "वरटा वरटी हंसीमत्स्यवर्ती वरटः स्मृतः" इति शाश्वतः । द्वे वरटी " गांधीली" इति ख्यातस्य । तत्र गन्धोली दीर्घान्ता । वरटा स्त्रीपुंसयोः ॥ भृङ्गारी झीरुका "झीरिका झिरुका झिल्लिका झिरिका" चीरी झि "झिल्लिका झिरुका चीरिका चिरुका" इत्यादि सिद्धौ इत्यादिख्यातस्य । झी इति रौति झीरुका । ची इति रौति चीरी ।

समौ पतङ्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥
मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ॥
द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥
मयूरो बर्हिणो बर्हो नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ॥
शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥
केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ॥
शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥
खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ॥
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥
पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ॥

अदृश्या सती स्तनति । तथा च प्रयोगः । "अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूलैः" । समा इत्यनेन चतुष्टयमेककार्यकमित्युक्तम् । इमा इति स्त्रीत्वनिश्चयः । शलभः द्वे टोळ "दीपपतंग" इति ख्यातस्य । खद्योतः ज्योतिरिङ्गणः द्योतस्य "काजवा इति ख्यातस्य" ॥ २८ ॥ मधुव्रतः मधुकरः मधुपः अली द्विरेफः द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य । भ्रमरशब्दे प्रसिद्धिः । भृङ्गः षट्पदः भ्रमरः अलिः एकादश भ्रमरस्य । अमधुकरे मधुकरूढः । मधु किरति विक्षिपतीति वा । मधुलिहौ । पुष्पलिहौ ॥ २९ ॥ बर्हिणः बर्ही नीलकण्ठः भुजङ्गभुक् शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलासी नव मयूरस्य । बर्हिणोऽदन्तः । बर्ही इन्नन्तः । भुजंगभुजौ । शिख्यादिन्नन्तम् । मेघनादमनुलसत्यवश्यं मेघनादानुलासी ॥ ३० ॥ मयूरवाणी ... एकम् । चन्द्रकः मेचकः द्वे पिच्छस्य नेत्राकारचिह्नस्य । "बर्हि-... वर्णे मेचकं ब्रुवते बुधाः" इति कात्यः । शिखा चूडा द्वे मयूरशिखायाः ॥ शिखण्डः पिच्छं बर्हं त्रीणि मयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥ खगः । "खगः ... देवे मार्गणे च विहंगमे" इति कोशान्तरम् । विहंगः विहगः विहंगमः ... शकुन्तिः पक्षी शकुनिः शकुन्तः शकुनः द्विजः ॥ ३२ ॥ पतत्री पत्री ... पत्रेण पक्षेण गच्छति । पतन् पत्ररथः अण्डजः नगौकाः वाजी ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥
नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ॥
तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥
तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवंजीवश्चकोरकः ॥
कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥
गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ॥
स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

वाजाः पक्षाः सन्ति अस्य । विकिरः विः विष्किरः पतत्रिः ॥ ३३ ॥
ऽवयः गरुत्मान् पित्सन् नभसंगमः सप्तविंशतिः पक्षिमात्रस्य ।
शकुन्तोऽदन्तः । विरिल्यकाक्षरं नाम । नभसंगम इति पञ्चाक्षरम् ।
विशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः । हारीतो देशान्तरभाषया हरिल "
इति ख्यातः । हारिलः इतीकारह्रस्वोऽपि । मद्गुः जलकाक
इति ख्यातः । कारण्डवः करडुवा इति ख्यातः । अयं
पादः कृष्णवर्णः । प्लवः पुंडगी "पाणकोंबडा" इति ख्यातः
द्वयं पुंसि कर्म । शब्दं कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेलकभेकयोः ।
मार्गे दुर्लङ्के जलवायसे । जलान्तरे दुरे गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि" इति
॥ ३४ ॥ तित्तिरिः "तित्तिरः" । "कपोतलावतित्तिराः" इति
तित्तिर पक्षी इति प्रसिद्धः । कुक्कुभो वनकुक्कुटः लावो लवा "लावा
इति प्रसिद्धः । जीवंजीवो मयूरतुल्यपक्षकः जीव जीवयतीति जीव
दर्शनेन विषनाशनात् । जीवजीवो जिवाजिवश्चेत्यपि । चकोरकः
योऽयं चन्द्रिकया तृप्यति । कोयष्टिकः कोंडा इति ख्यातः । टिट्टिभ
भकः टिट्टिभ इत्यपि । टिटवी इति ख्यातः । वर्तकवितवयः
"वार्तील पक्षी इति ख्यातः" । वर्तिका बटई "वनचटक" इति प्र
सिद्धो वर्तिकेत्यपि । आदिशब्दात् शारिका कलविङ्कादयः । एकैकम् ॥
गरुत् पत्रः छदः पत्रं पतत्रं तनूरुहं षट् पक्षस्य । गरुतौ पक्षौ छदौ ।
"न स्तः पक्षौ" इति हुमाटः । "गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्" इति कोशकार
शिरः । पक्षस्य मूले पक्षतिः स्त्रीलिङ्गम् । पक्षतीति हैमन्तोऽपि एकम्
त्रोटिः द्वे चञ्चुः । "चञ्चुश्चञ्चूः त्रोटिः" इति व्याडिः ॥

डीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ॥
शी कोशो द्विहीनेऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥
तः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ॥
पुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥
मूहो निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ॥
तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥
मुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ॥
स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

उड्डीनं संडीनं एतानि त्रयः खगानां गतिक्रियाः गमनव्यापाराः गति-
। इत्यर्थः । तत्र प्रडीनं तिर्यग्गमनम् । उड्डीनं ऊर्ध्वगमनम् । संडीनं
गमनम् । पेशी "पेशिः" कोशः "कोषः" अण्डं त्रयमण्डस्य । तत्र पेशी
कोशोऽस्त्रियाम् । अण्डं द्विहीने क्लीबे इत्यर्थः । रूपभेदेनैव क्लीबत्वे सिद्धे
इत्युक्तिः साहचर्येण आत्मसमीपत्वं वारयति । "पेशीनां कोशगण्डानां
भाण्डागारमिति नामत्रयम्" इति स्वामी । कुलायः कुले पक्षिसंस्थानः
यत्र । नीडं द्वे पक्षिगृहस्य "घरटा, खोंपा, खोटं इति प्रसिद्धस्य"
पोतः पाकः अर्भकः डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः सप्त शिशु-
स्त्रियां तु पोती ईत्यन्ता । पाका अर्भका डिम्भा पृथुका एते च
। स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं त्रीणि स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य । स्त्री च पुमांश्च
। "अचतुरविचतुर" इति साधुः । द्वन्द्वशब्दस्य स्त्रीपुंसपरत्वे कालिदास-
। "द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः" इति । युग्मं युगलं युगं त्रयं युग्मस्य ।
न्द्वयुग्मं इति समस्तं पठित्वा द्वन्द्वादिचतुष्टयं समानमाहुः ॥ ३८ ॥
निवहः व्यूहः संदोहः विसरः व्रजः स्तोमः ओघः निकरः व्रातः वारः
संचयः ॥ ३९ ॥ समुदायः समुदयः समवायः चयः गणः संहतिः
कुरम्बं कदम्बकं द्वाविंशतिः समूहस्य । तत्र संहतिः स्त्रियाम् । "वारः
ये वारोऽवसरवृन्दयोः । कुरम्बे हरे वारो वारं मद्यस्य भाजनम्"
प्रकाशः ॥ ४० ॥ वृन्दभेदाः समुदायविशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः ।
सार्थः प्राणिभिरप्राणिभिर्वा समूहो वर्गं इत्युच्यते एकम् । यथा

वृन्दभेदाः समैर्वर्गः संघसार्थौ तु जन्तुभिः ॥
सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम् ॥ ४१ ॥

पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ॥
स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ॥
गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ॥
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

मनुष्यवर्गः शैलवर्गः । सजातीयैर्विजातीयैरपि जन्तुभिः प्राणि... संघः सार्थ इति चोच्यते द्वे । यथा पशुसंघः वणिक्सार्थः । सजातीयै... कुलम् । यथा विप्रकुलम् । "कुलं जनपदे गोत्रे सजातीये गणेऽपि... एकम् । तिरश्चामेव सजातीयानां समूहे यूथम् । यथा मृगयूथम् । एकम्... पशूनामेव वृन्दं समज इत्युच्यते एकम् । अन्येषां पश्वतिरिक्तानां वृन्दं... यथा श्रोत्रियसमाजः एकम् । सधर्मिणां एकधर्मव्रतां समूहो निकाय... श्रोत्रियनिकायः । पुञ्जः "पिञ्जः" राशिः उत्करः कूटं चत्वारि... राशेः । "कूटं पुन्नपुंसकम्" ॥ ४२ ॥ तद्गणे तेषां कपोतादीनां समूहे... दीनि स्युः । यथा कपोतानां समूहः कापोतम् । शुकानां समूहः शौ... मयूराणां समूहः मायूरम् । तित्तिराणां समूहस्तैत्तिरम् । कपोतादिभ्य... दात्तादेरञ्" । आदिशब्दात् काकमित्यादि । ये गृहासक्ताः क्रीडार्थं... स्थापिता इति यावत् । ते पक्षिमृगाः छेका गृह्यका इति च स्युः... एव गृह्यकाः स्वार्थे कन् ॥ ४३ ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥ मनुष्या... त्यानि पुमांसः "मनोर्जातौ" इति पाणिनिसूत्रेण यत् प्रत्ययः षुगागमश्च... मर्त्याः मनुजाः मानवाः नराः पुमांसः पञ्चजनाः पञ्चभिः पृथिव्यादि... जन्यन्ते प्रादुर्भवन्तीति । पुरुषाः पूरुषाः नरः एकादश मनुष्याणाम्... स्त्ववचनं तु ना । पुमान् इत्यादि पञ्चकं तु पुंस्यक्तावपि प्रायेण ...

ी योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ॥
तीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥
वशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ॥
मदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥
ुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ॥
रारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
ृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ॥

ोकिलाः ॥१॥ स्त्री स्त्यायतः शुक्रशोणिते यस्याम् । "स्त्यै संघाते" । ापित् जोषिता योषितेत्यपि । "स्त्री वधूर्योषिदङ्गना" इति त्रिकाण्ड- ाबला अल्पं बलं यस्याः । अल्पार्थे नञ् । अनुदरा कन्येतिवत् । ोषति चवर्गतृतीयादिः" नारी सीमन्तिनी वधूः प्रतीपदर्शिनी । ्रीलत्वात् अपाङ्गनिरीक्षणत्वात् । वामा वनिता महिला "मह- र इला भूमिरिति विग्रहे महेला । मह उत्सवे स्तानीति महरादि" ्त्रियाः । स्त्री । योषित् । वध्वा ॥ २ ॥ विशेषाः कान्ता भेदा ्ति शेषः । अङ्गनेत्यर्के प्रशस्ताङ्गाः । एवं रामापर्यन्तमेकैकम् । भय शीला । भीरुरिति दीर्घोकारान्ता । भीरुर्भीरुश्च कामिनी कम- वामलोचना चाक्ष्येया । प्रमदा प्रकृष्टमदयुक्ता । मानिनी प्रणय- "स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये" इति । कान्ता ललो- लना ललनयुक्ता । नितम्बिनी ॥ ३ ॥ सुन्दरी शोभनावयवा । "सुन्द- रमणी रमयन्ती । "रमणादि" रामा रमयन्ती । कोपना "कोपनी " भामिनी द्वे कोपनशीलायाः । वरारोहा "वरः आरोहो नित- :" मत्तकाशिनी मत्ता इव काशते भाति । उत्तमार्थः वर्णा न वर्णुरवमाने "वर्णेपुष्पमाने" इति लिङ्गः । "वरवर्णिनी" । वर्णिनी "वरः वर्णोऽस्त्यस्याः" । यन्त्रादि गुणैरलङ्कृताः स्त्रियः । तेति न वर्णादः" । किंतु उत्तमा स्त्री उत्तमवर्णा इत्येके शरदः । ुर्णोष्णगर्भाङ्गी शीते या गुरुशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी विज्ञेया ॥" इति वचः ॥ ४ ॥ या कृताभिषेका कृतवती सा महिषी। [illegible] नृपस्त्रियो भोगिन्य इत्युच्यन्ते एकम् । [illegible]

स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥
समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिंटी तु सुवासिनी ॥
इच्छावती कामुका स्याद्वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥
कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका ॥
पुंश्चली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥
स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ॥
अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥

...प्लवनतरणयोः" भ्वा० प० से० । तरुणी । तरुणतलुनशब्दौ यौव-
नवाचिनौ । "वयसि प्रथमे" इति ङीप् । "तलुनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी
स्त्रिया" इति मेदिनी । युवतिः "युवतीति ङीबन्तोऽपि केचित् । युवतीति ङीबन्तो-
ऽप्य" द्वे मध्यमवयसि वर्तमानायाः ॥ ८ ॥ स्नुषा जनी "जनिः" वधूः
" पुत्रादिभार्यायाः । "वधूः पत्नी स्नुषानार्योः स्पृक्कायामप्यशेषोऽपि ।
...परिणीतायां च" इति हैमः । वधूरित्येकं नवोढायाः स्त्रिया अपि । चिरिण्टी
...रण्टी" । "चिरण्टी तु सुवासिन्यां स्याद्द्वितीयवयःस्त्रियाम्" इति विश्वप्र-
...ः । सुवासिनी द्वे किंचिदारूढयौवनायां परिणीतायाम् । सुष्ठु वसति
...नी । स्ववासिनीत्यपि पाठः । तत्र स्वेषु पित्रादिषु वस्तुं शील-
... इति विग्रहः । "स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद्द्वितीयवयसि स्त्रियाम्"
... । इच्छावती कामुका द्वे धनादीच्छावत्याः । वृषस्यन्ती वृषं नरं
इच्छति । क्यचि सुगागमः शतृप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् । कामुकी
...वृषवत्" मैथुनेच्छावत्याम् ॥ ९ ॥ या कान्तार्थिनी भर्तुः संकेत-
...गच्छति साऽभिसारिका । सदृत्तम् । "हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदेन
...या । अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका" इति । एकम् । पुंश्चली
...ः सदा चलतीति पुरुषान्तरं गच्छति । धर्षिणी "धर्षणी इत्यप-
वर्णिकः" । बन्धकी असती कुलटा इत्वरी ॥ १० ॥ स्वैरिणी
...अष्ट स्वैरिण्याः । या शिशुना रहिता सा अशिश्वी एकम् । निष्प-
...पतिपुत्ररहिता सा अवीरा एकम् । "पतिपुत्रवती वीरा" इति काण्ड-
...। विश्वस्ता विगते श्वसिति स्म । "श्वस प्राणने" । "विश्वस्ता प्राण-
...विश्वस्ता विधवा विगता" इति विश्वः । विधवा द्वे मृतभर्तृकायाः ।
... ॥ इत्यादिरपि पाठः ॥ ११ ॥ आलिः सखी वयस्या द्वे सख्याः ।

आलिः सखी वयस्याऽथ पतिवत्नी सभर्तृका ॥
वृद्धा पलिक्नी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥
शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ॥
आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥
अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ॥
उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥
आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा ॥
उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

"आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिरिष्यते" इति शाश्वतः ।
सभर्तृका द्वे जीवद्भर्तृकायाः । वृद्धा पलिक्नी । पलितं केशशौक्ल्यं
यस्याः । द्वे पक्वकेश्याम् । प्राज्ञी प्रज्ञा द्वे या यत्किमपि स्वयं
जानाति तस्याः । प्राज्ञा धीमती द्वे बुद्धिमत्याः ॥ १२ ॥ या शूद्रस्य
सा विजातीयाऽपि शूद्रीत्युच्यते एकम् । तज्जातिः शूद्रजातिः "
र्यापि" शूद्रेत्युच्यते । आभीरी महाशूद्री द्वे गोपालिकायाः । जा
गयोः महाशूद्रस्य जातौ महाशूद्रस्य स्त्रीत्येवंरूपं पुंयोगे च समा ।
त्रापि नामद्वयं ङीष्प्रत्ययान्तमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्याणी अर्या द्वे
स्पुन्पस्नायाः स्त्रियाः । स्वयं वैश्यजातिः भार्या तु यस्य कस्यचिद
योध्यः । एवं क्षत्रिया क्षत्रियाणी द्वे स्वयं क्षत्रियजातिः भार्या
कस्यचित् । उपाध्याया उपाध्यायी द्वे स्वयं या अध्यापिका तस्याम्
त्याधीयते यस्याः सकाशादित्युपाध्याया । "पुराकल्पे तु नारीणां म
-मिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा" इति पाराशरमाधवी
तथा स्वतः स्वयं मन्त्रव्याख्याकृदाचार्या स्यात् एकम् । त्रयमपि सम
लेके ॥ १४ ॥ पुंयोगे आचार्यस्य स्त्रीत्येवंरूपेऽर्थे आचार्यानीत्येकम् ।
र्यान्तत्वं च" इति गन्ताभावः । तथा अर्यस्य स्त्रीत्यर्थे अर्यीत्येकम् । एवं
स्त्रीत्यर्थे क्षत्रियी एकम् । उपाध्यायानी उपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायी
ध्यायस्य भार्यायाम् । स्त्रीपुंसलक्षणा स्तनश्मश्रुरूपेण स्त्रीपुंसचिह्न
पोटेत्युच्यते ॥ १५ ॥ वीरपत्नी वीरः पतिर्यस्याः सा । वीरम

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ॥
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥
स्त्री नग्निका कोटवी स्याद्दूतीसंचारिके समे ॥
कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा ॥ १७ ॥
सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ॥
असिक्नी स्यादवृद्धा या प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥
वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः ॥
सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥
विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञाऽथ रजस्वला ॥

स भार्यायाः । वीरमाता वीरसूः द्वे वीरस्य मातरि । जातापत्या प्रजाता ा प्रसूतिका चत्वारि प्रसूतायाः ॥ १६ ॥ या नग्निका नग्ना स्त्री कोट- कम् । "कोट्टवीत्यपि" दूती "बाहुलकात् क्तिन् दूतिः" संचारिका त्रिकायाः । संचारयति प्रापयति स्वामिसंदेशमिति संचारिका । अर्ध- काषायवस्त्राऽधवेति विशेषणत्रयविशिष्टा या सा कात्यायनीत्युच्यते अर्धवृद्धेति धर्मप्रधानत्वादर्धवृद्धत्वेन युक्तेत्यर्थः ॥ १७ ॥ या परवे- स्वतन्त्रा केशप्रसाधनादिशिल्पकारिणी चेति विशेषणत्रयोपेता तस्यां नि नामकम् । "सैरिन्ध्रीतीकारमध्यपाठः" इति स्वमः । उक्तं तु । "चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा परिकीर्तिता" इति । अवृद्धा प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणीति च विशेषणत्रयो- स्याऽसिक्नी स्यादित्येकम् । प्रेष्यते राज्ञीभिरिति प्रेष्या ॥ १८ ॥ गणिका वेश्या "मूर्धन्यमध्यपाठोऽपि" । रूपाजीवा चत्वारि ाः । वारस्य वृन्दस्य स्त्री वारस्त्री । रूपमाजीवो जीविका यस्याः सा ेया । सा वेश्या गुणवत्त्वादर्जनैः सत्कृता सती वारमुख्या स्यात् । "वारे वेश्यावृन्दे मुख्या वारमुख्या" । कुट्टनी शंभली । संभलीति दिरपि । द्वे परनारी पुंसा योजयित्र्याम् । "शं सुखं भलते ददातीति" ॥ १९ ॥ विप्रश्निका ईक्षणिका दैवज्ञा त्रयं शुभाशुभनिरूपिण्याः ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ॥
श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥
आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ॥
गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥
पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ॥

स्वला स्त्रीधर्मिणी अविः आत्रेयी मलिनी पुष्पवती ॥ २० ॥ उदक्या अष्ट [illegible] मासि मासि [illegible] तु यदि पुष्पं बहिर्न हि। अन्तः पुष्पं भवत्येव पनसोदुम्बरादिवत्" [illegible] यनः। स्त्रीधर्मो रजः सोऽस्ति अस्याः सा स्त्रीधर्मिणी। "अवि विघात्" इति कात्यः। अवीति दीर्घान्तापि। आत्रेयीवदगम्यत्वा आत्रेयिकेत्यन्यत्र। रजः पुष्पं आर्तवं त्रीणि स्त्रीरजसः। ऋतुरेवार्तवं घण्। ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणाम् [illegible] उच्यते। श्रद्धालुः दोहदवती द्वे गर्भवशादन्नादिविशेषाभिला "दोहदं गर्भिण्यभिलापोऽस्त्यस्याः" निष्कला "निष्कली" [illegible] द्वे हीनरजस्कायाः। "निर्गतं कलं शुक्रमस्याः निष्कला" ॥ २१ [illegible] न्नसत्त्वा आपन्नं सत्त्वं जंतुरनयाऽस्यां वा। गुर्विणी अन्तर्वत्नी चत्वारि गर्भिण्याः। अन्तरस्त्यस्यां गर्भोऽन्तर्वत्नी। गणिकादेर्ग गाणिक्यादि। यथा गणिकानां समूहो गाणिक्यम्। गर्भिणीनां गार्भिणम्। युवतीनां समूहो यौवतम्। एककम् ॥ २२ ॥ या द्विरू[illegible] ष्टता तत्र पुनर्भूः दिधिषूः दिधीषूः दिधिषुरपि। द्वे। पूर्वमेक पुनरन्यस्य भवतीति पुनर्भूः। "अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृत इत्युक्तम्। मनुस्तु। "ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामूह्यतेऽनुजा। दिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुर्मता" इत्याह। दिधिष्वा। तस्याः पतिर्दिधिषुरित्युच्यते एककम्। "पुनर्भूः पतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषुस्तथा" [illegible] इति स्वामी। या पुनर्भूर्यस्य द्विजस्य कुटुम्बिनी कुटु[illegible] दिधीष्वर्गमनद्वी सोऽग्रेदिधिषूरित्येकम्। अग्रेदिधिषुरिति इस्वान्तो

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥
कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ॥
सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥
पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः ॥
सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥
अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ॥
कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥
तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ॥
आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥
आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥

पूः परपूर्वाग्रेदिधिषुस्तरपुरन्ध्रिकः" इति नाममाला । द्विजशब्देन वर्णापि ग्रहणम् ॥ २३ ॥ कन्यकाया अनूढाया जातः सुतः कानीन यते कर्णः व्यासश्च । एकम् । सुभगासुतः सौभागिनेयः द्वे सुभगापु । यः परस्त्रियाः सुतः पारस्त्रैणेयः एकम् ॥ २४ ॥ पितृष्वसुः पितृभ सुतः पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्रीयः द्वे । मातृष्वसुः सुतोऽप्येवम् । यथा यः मातृष्वस्रीयः द्वे । विमाता मातुः सपत्नी तस्याः पुत्रो वैमान्यते एकम् । "वैमात्रोऽप्यन्यत्र" ॥ २५ ॥ बान्धकिनेयः बन्धुलः नः कौलटेरः कौलटेयः पञ्च कुलटापुत्रस्य ॥ २६ ॥ यदि तु सती भिक्षार्थिनी तर्हि तस्या आत्मजः कौलटिनेयः कौलटेयः द्वे । कुलानि अटति न तु जारार्थं तस्याः कुलटायाः पुत्रः कौलटिनेयः । इतकौलटेर इति भेदः । "कुलं जनपदे गृहे" इति विश्वः । आत्मजः तनयः ः पुत्रः पञ्चकं पुत्रस्य । "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । त्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा" इति । अमी आत्मजादयः सर्वे वर्तमानाः ॥ २७ ॥ दुहितरं आहुः । यथा आत्मजा तनया सूनुः त्री दुहितेत्यपि ऋदन्तम् । अपत्यं तोकं द्वे तयोः समे पुत्रे दुहितरि च हे एवेत्यर्थः । औरसः उरस्यः "औरस्य इत्यपि" द्वे स्वजाते सवटायां स्वस्माज्जाते पुत्रे न तु दत्रिमादौ । तातः जनकः पिता त्रीणि

स्वजाते त्वौरसौरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८॥
जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा ॥
ननान्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९॥
भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥
प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३०॥
पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ॥
पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१॥
श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ ॥
स्वस्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२॥
पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ॥

पितुः ॥ २८ ॥ जनयित्री । अन्तर्भावितण्यर्थाज्जनित्री । प्रसूः जननी "जननिः" चत्वारि जनन्याः । भगिनी स्वसा द्वे स्वसुः । स्वसा सा ननान्देत्येकम् । ऋदन्तमिदम् । "ननन्देत्यपि" । "ननान्द पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा" इति रभसः । नप्त्री पौत्री द्वे सुतस्य सुताय तत्र ॥ २९ ॥ भ्रातृवर्गस्य भार्याः परस्परं यातरः स्युः एकम् । भ्रातृजाया द्वे भ्रातुर्जायायाम् । मातुलानी मातुली "मातुलेत्यपि" लमार्यायाः ॥ ३० ॥ पत्युः पत्न्याश्च प्रसूर्माता श्वश्रूरित्युच्यते" तयोः पतिपत्न्योः पिता श्वशुर इत्युच्यते । श्वश्रूश्शिशुश्वशुरा इति द्वितालव्याः । एकम् । पितुः भ्राता पितृव्यः एकम् । मातु मातुल इत्युच्यते एकम् ॥ ३१ ॥ पत्न्याः भ्रातरः श्याला इत्येकम् शब्दस्तालव्यादिर्दन्त्यादिर्वा । "उच्छिष्टमधुपर्केवाची श्याशब्दः लातीति श्यालः ।" स्वामिनः पत्युर्भ्रातरि कनिष्ठे देवा देवरः । दे देवा देवरौ इत्यादि । "देवृदेवरदेवानः" इति शब्दार्णवादन्यत्र देवेति ।" स्वस्रीयः "छे छते स्वस्रियः । ढकि स्वस्रेयः" भागि भगिन्याः पुत्रे । दुहितुः पतिः जामाता स्यात् । एकम् ॥ ३२ ॥ पितृपिता द्वे पितुः पितरि । तस्य पितामहस्य पिता प्रपितामह इ एवं मातुः पित्रादौ मातामहादिः । यथा मातुः पिता मातामहः एकम् ।

मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥
समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ॥
सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥
ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ॥
वः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥
मृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ॥
भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥
मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ॥

ामहः एकम् । सपिण्डाः सनाभयः द्वे सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु । "सपिण्डता ेषे सप्तमे विनिवर्तते" इति स्मृतेः । "समान एकः पिण्डो देहो मूलपु- निर्वाप्यो वाऽस्य । सह पिण्डेन वर्तत इति वा सपिण्डः । समानो नाभि- रुपोऽस्य सनाभिः" ॥ ३३ ॥ समानोदर्यः सोदर्यः सगर्भ्यः सहजः ारि एकोदरस्य भ्रातुः । सगोत्रः बान्धवः ज्ञातिः बन्धुः स्वः स्वजनः षट् त्रस्य । समानमेकं गोत्रमस्य सगोत्रः । अत्र स्वशब्दस्य स्वरूपं स्वः स्वौ इत्यादि ॥ ३४ ॥ तेषां भावसमूहयोः क्रमात् ज्ञातेयं बन्धुता स्यात् । यथा नां भावो ज्ञातेयं एकम् । बन्धूनां समूहो बन्धुता एकम् । धवः प्रियः र्ता चत्वारि पत्युः । जारः उपपतिः । द्वे मुख्यादन्यस्य भर्तुः । ः पत्या, उपसृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः । "प्रादिभ्यो धातुजस्य ा चोत्तरपदलोपश्च" इति समासः ॥ ३५ ॥ अमृते भर्तरि जाराज्जातः ुच्यते एकम् । कुण्ड्यते कुलमनेन कुण्डः । "कुडि दाहे" । स्त्रिया तु "कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पति- पुमान्" । मृते भर्तरि जाराज्जातो गोलक इत्येकम् । भ्रात्रीयः ः" भ्रातृजः द्वे भ्रातृपुत्रस्य । भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराविति कम् । उभाविति सहोक्तौ सत्यामिति सूचनार्थम् । भ्राता च स्वसा रौ । "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्" इत्येकशेषः ॥ ३६ ॥ मातापितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ चत्वारि द्विवचनान्तानि मात्रा सहोक्ते । माता च पिता च पितरौ । "पिता मात्रा" इत्येकशेषः । मातरपितरा- ऋकारयोररङ्भावो निपात्यते । तेन मातरपितराभ्यामिति प्रयोग

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥
दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ॥
गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ॥
तृतीयाप्रकृतिः पण्ढः क्लीबः पण्डो नपुंसके ॥ ३९ ॥
शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ॥
स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

इति न्यासः। श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ द्वे सहोक्तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः। पुत्र च एकशेषे पुत्रौ स्यातामित्यर्थः। एकम् ॥ ३७ ॥ दम्पती जम्पती भार्यापती चत्वारि दंपत्योः। जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च वा तावित्यनेनैते शब्दा द्विवचनान्ताः पुंसीति सूचितम्। "... मैत्री दम्पती जम्पती च सा" इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम्। उल्बं त्रीणि येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति तस्य चर्मणः। गर्भ गर्भाशयः। जरायुरुदन्तः। कलल इत्येकम्। ... उल्बादस्य पर्यायो नोक्तः किंतु अस्त्रीत्वमात्रं विधीयते। ... इत्येके। यदाहुः। तदुल्बं कललं च तदिति ॥ ३८ ॥ सूतिमासः ... प्रसवमासस्य। यत्र नवमे वा दशमे मासि प्रसूयते तस्येत्यर्थः। "... ऽस्मिन्विजननः" विजनन एव वैजननः। स्वार्थेऽण्। गर्भः भ्रूणः द्वे प्राणिनः। तृतीयाप्रकृतिः पण्ढः क्लीबः पण्डः नपुंसकः पञ्च नपुंसकस्य ... याप्रकृतिरिति षडक्षरं नाम। "संज्ञापूरण्योश्च" इति निषेधान्न पुंवद्भाव ... यप्रकृतिरित्यपि। नञ्घटितमनित्यमिति न्यायेन उक्तनिषेधानित्य ... द्भावः। पण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ। "आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि" कोशान्तरात्। तत्र प्रथमा प्रकृतिः स्त्री। द्वितीया पुमान्। तृती... इति। षण्ढो मूर्धन्यादिस्तालव्यादिर्वा ॥ ३९ ॥ शिशुत्वं शैशवं बा... बाल्ये। तारुण्यं यौवनं द्वे। स्थाविरं वृद्धत्वं वार्धकम् वार्धक्य... "वार्धक्ये वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धकर्मणि" इति विश्वः। त्रीणि वृद्धत्व... वार्धकमित्येकं वृद्धसंघेऽपि वृद्धानां समूहेऽपि ॥ ४० ॥ केशादौ जर... शौक्ल्यं पलितमा तत्पलितमुच्यते। आदिना लोम्नां ग्रहणम्। विस...

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा ॥
स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥
बालस्तु स्यान्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ॥
प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥
वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ॥
जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥
अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोंऽसलः ॥
तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः ॥ ४४ ॥

शायाः । विस्रस्यतेऽनया विस्रसा । जीर्यत्यङ्गमनया जरा । उत्तानशया ना स्तनपा स्तनंधयी चत्वारि स्तनंधयस्य । त्रिषु वक्ष्यन्ते । स्त्रीत्वेन नः स्त्रीत्वे रूपभेदप्रदर्शनार्थः । डिम्भशब्दः सिंहादिवर्गे उक्तोऽपि स्त्रियां त्वप्रदर्शनाय पुनरिहोक्तः ॥ ४१ ॥ बालः माणवकः द्वे बालस्य । डशाद्बालः । वयस्थः । वयसि तिष्ठतीति । "वयस्य इत्यपि" । "वयः ग बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके" इति विश्वः । तरुणः युवा त्रयं यूनः । स्थविरः वृद्धः जीनः जीर्णः जरन् षट् वृद्धस्य । प्रवयसौ । जरन्तौ । वर्षीयान् दशमी ज्यायान् त्रीण्यतिवृद्धस्य । अतिशयेन वृद्धो वर्षीयांसौ । दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्तीति दशमी । वयसि पूर्व । दशमिनौ । ज्यायांसौ । पूर्वजः अग्रियः "अग्रीयः" अग्रजः ष्ठभ्रातुः । पूर्वस्मिन्काले जातः पूर्वजः । जघन्यजः कनिष्ठः ग्निस्त्यपि" यवीयान् कनिष्ठः "अनिष्ठायन" इत्यादि । अवरजः ष्टकं कनिष्ठभ्रातुः । जघन्येऽवरकाले जातः जघन्यजः । अवर जातः अवरजः ॥ ४३ ॥ अमांसः दुर्बलः छातः त्रीणि अव तवर्गादिः । "छो छेदने" । शात इति पाठः । बलवान् मांसलः त्रीणि बलवतः । अंसो बलमस्यास्तीत्यंसलः । तुन्दिलः । तुन्दिकः तुन्दिलः । तुन्दिभः "तुण्डिभः" तुन्दी "तुण्डी" बृहत्पिचण्डिलः "पिचिण्डिलः" पञ्च बृहदुदरस्य । तुन्दमस्यास्तीति । तुन्दादिभ्य इलच् मत्वर्थे तुन्दिवलि इति मतुलथ । तुन्दिभौ ॥ ४४ ॥

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ॥
केशवः केशिकः केशी वलिनो वलिभः समौ ॥४५॥
विकलाङ्गस्त्वपोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ॥
खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ॥४६॥
खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रज्ञुः प्रगतजानुकः ॥
ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात्संज्ञुः संहतजानुकः ॥४७॥
स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ॥

अवटीटः अवनाटः अवभ्रटः नतनासिकः चत्वारि चिपिटनासिकस्य । नासिकायाः नते अवनाटमित्यादि । तद्युक्तत्वात् पुरुषोऽप्येवम् । केशवः केशिकः "केशवान्" केशी त्रयं प्रशस्तकेशस्य । केशाः सन्त्यस्य केशवः । वलिनः वलिभः द्वे जरया श्लथचर्मणः । [illegible] वलिनः ॥ ४५ ॥ विकलाङ्गः अपोगण्डः द्वे न्यूनाङ्गस्य । अपकृष्टं गच्छतीत्यपोगण्डः । पृषोदरादिः । [illegible] पोगण्डः पौगण्डश्चेत्यपि । "पोगण्डो विकलाङ्गकः" इति । "पौगण्डो विकलाङ्गः स्यात्" इति हलायुधः । खर्वः ह्रस्वः वामनः "[illegible] इति [illegible] ।" खरणाः खरणसः द्वे [illegible] [illegible] इति [illegible]" । [illegible] । विग्रः [illegible] । विगता नासिका यस्येति विग्रहः । नासिकाशब्दस्य ग्रादेशः "विग्रो विगतनासिकः" इति [illegible] । गतनासिकः द्वे [illegible] "[illegible] इति [illegible]" ॥ ४६ ॥ खुरणाः [illegible] । खुरणसः [illegible] । [illegible] । खुरणसौ । प्रज्ञुः "[illegible] प्रगतजानुकः [illegible] । [illegible] । द्वे [illegible] "[illegible] इति [illegible]" । ऊर्ध्वज्ञुः [illegible] ऊर्ध्वजानुः द्वे [illegible] जानुनी [illegible] । संज्ञुः "[illegible] जानुकः द्वे संहतजानुकस्य । "प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात् [illegible] [illegible] । [illegible] जानुः [illegible] जानुकः" इति [illegible] ॥ ४७ ॥ एडः बधिरः द्वे [illegible] "[illegible] इति [illegible] ।" कुब्जः गडुलः । "कुब्जो [illegible]

[illegible]

तरल्पतनौ श्रोणः पङ्गो मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥
ठरः केकरे खोडे, खञ्जस्त्रिषु जरावराः ॥
लः कालकः पिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥
ामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ॥
जौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥
रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ॥
ः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

ाद्वाच्यलिङ्गकः" इति मेदिनी । गडुलः "गडुरः" । "गडुः पृष्ठगडे
इति मेदिन्याम् । द्वे कुब्जस्य "कुबडा इति ख्यातस्य ।" कुकरः
करौ यस्य सः । कुणिः "कूणिः" । "निसर्गतः कूणिपङ्गुपोगण्डाः" इति
त । द्वे रोगादिना दूषितकरस्य । पृश्निः "पृष्णिः" अल्पतनुः
। तनुर्यस्य तस्य अमानुषप्रायस्य । श्रोणः पङ्गुः द्वे जंघाविकलस्य ।
मुण्डितः द्वे कृतवपनस्य ॥ ४८ ॥ वलिरः केकरः द्वे नेत्रविप्लुतस्य
, केरा, तिरवा इति ख्यातस्य" । के मूर्ध्नि वर्तु शीलमस्येति
खोडः खोरः खोलः । "अथ खञ्जके खोडखोरौ" इति रभसः ।
गतिविकलस्य "लङ्गडा इति ख्यातस्य ।" त्रिष्विति । जरावराः
दपराः अर्वाक्पठिताः उत्तानशयाद्याः खञ्जान्तास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा
जडुलः "जठुलः" कालकः पिप्लुः त्रयं कृष्णवर्णस्य देहगतचिह्न-
'लासे इति ख्यातस्य ।" तिलकः तिलकालकः द्वे आकृतितो
कृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिह्नस्य । तिल इव कालकः ॥ ४९ ॥
आरोग्यं द्वे रोगाभावस्य । "आमयस्याभावः अनामयम् । अर्था-
ऽभावः ।" चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया द्वे रोगप्रतीकारस्य । "रुजः
. निरसनं रुक्प्रतिक्रिया ।" भेषजं औषधं भैषज्यं "भेषजं भेषं
ति भेषजम् ।" अगदः जायुः पञ्चौषधस्य । अगदमाहुयपाञ्जायु-
पुंसि ॥ ५० ॥ रुक् रुजा उपतापः रोगः व्याधिः गदः आमयः रुम
स्य । तत्र रुक् अकारान्ता । रुजा टावन्ता । उभे स्त्रियौ । क्षयः शोषः
णि क्षयरोगस्य । प्रतिश्यायः पीनसः द्वे पीनसरोगस्य पडसें इति
। । अयं शुद्धर्नोमाजलस्रावी । "आपीनसः प्रतिश्या स्यात्" इति रभ-

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ॥
शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२
किलाससिध्मे कच्छ्वां तु पामपामे विचर्चिका ॥
कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम् ॥
व्रणो स्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ॥
कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥
आनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ॥

स्यात् प्रतिश्यायेत्यपि नाम ॥ ५१ ॥ क्षुत् क्षुतं क्षवः त्रीणि क्षुतः
ख्यातायाः । कासः क्षवथुः द्वे कासरोगस्य "खोकला इति ख्
शोफः श्वयथुः शोथः त्रीणि शोथस्य "सूज इति ख्यातस्य" । ५
विपादिका द्वे पादस्फोटस्य "खोंटा फुटण्याचा रोग इति
॥ ५२ ॥ किलासं सिध्मं द्वे सिध्मस्य शिवे "श्वेतकुष्ठ" इति
कच्छूः पामा पामा विचर्चिका चतुष्कं स्त्रीलिङ्गं खर्जूविशेषस्य।
खरूज" इति ख्यातस्य । अत्र पामेत्येकं नान्तम् । पामानौ । अपरं
पामे। कण्डूः "कण्डुः" । "खर्जूः खर्जूरी कीटकण्डुषु" इति हेमः । खर्जूः
त्रयं स्त्रीलिङ्गं खर्ज्वाः "सुकी खरूज इति ख्यातायाः ।" विस्फोटः
"विस्फोटा वटिका स्त्रियाम्" इत्यमरमालायां । वकारादिरपि
द्वे फोड इति ख्यातस्य । स्त्रियां तु पिटका क्षिपकावत् ॥ ५३
अरुः त्रीणि व्रणस्य । ईर्मे । अरुषी । यो व्रणः सदा गलति त
इत्येकम् । पुमानिति पुंस्त्वावधारणार्थं निर्देशः । कोठः मण्डलक
चत्वारि कुष्ठस्य । कोठादिद्वयं मण्डलाकृतिकुष्ठस्य "गजकर्ण
द्रस ।" कुष्ठादिद्वयं श्वेतकुष्ठस्येत्येके । दुर्नामकं अर्शः द्वे
"मूळव्याध, अर्श" इति ख्यातस्य । "अर्शमिति क्लीबमप्यन्यत्र"
आनाहः निबन्धः द्वे मलमूत्रनिरोधस्य "मलबद्धरोग इति ख्यातस
णीरुक् प्रवाहिका द्वे संग्रहणीरोगस्य । प्रकर्षेण वहति बहु स्रवति
मा प्रवाहिका । "मलप्रवहणं प्रवाहिका" इति स्वामी । प्रवाहिका
ग्रहणी स्यादित्यन्वयो वा । ग्रहणिरितीकारह्रस्वोऽपि । प्रच्छर्दि

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥
व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ॥
"श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः ॥" (१)
अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥
रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ॥
वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥
ग्लानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ॥
आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

वम इति पुंलिङ्गोऽपि" वमथुः त्रीणि वमनरोगस्य । तत्राद्यं द्वे । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाः समानार्थाः ॥ ५५ ॥ अथ व्याधिभेदा । विद्रधिर्दरादौ गण्डभेदः । विद्रं दधातीति विद्रधिः स्त्रियाम् । शब्देन कपालकर्णप्रमेहाणां पिटका ज्ञेयाः" । ज्वरः प्रसिद्धः । मूत्रयतेऽनेन मेहः । स च रक्तमेहः शुक्रमेह इत्यादिभेदेन बहुविधः । गुदमर्मापि विस्फोटविशेषः । श्लीपदं पादवल्मीकम् । पादयोः मिव रोग उत्पद्यते । द्वयं श्लीपदरोगस्य थारळ इति ख्यातस्य । इन्द्रलुप्तकः द्वयं मस्तककेशरोगस्य चाई इति प्रसिद्धस्य । अश्मरी द्वे अश्मर्याः । अश्माकारं शुक्रं राति ददातीत्यश्मरी । स्यादित्यनेन मूत्रकृच्छ्रमश्मर्याः पर्याय इति सूचितम् । मूत्ररोधमात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नाय- पर्याय इति केचित् । इतः परं शुक्रावधेः वक्ष्यमाणात् शुक्र शब्दा- दन्तादिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी अगदंकारः यः चिकित्सकः पञ्च वैद्यस्य । रोगहारिणी । भिषज्ञी । वार्तः कल्यः त्रीणि रोगरहितस्य । कल्यमालब्धान्तः । "कल्ये प्रभाते दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्" इति हैमः । उल्लाघ स्थितस्य । अयमपि पूर्वस्यैव पर्याय इत्येके ॥ ५७ ॥ ग्लानः आदिवशात् हर्षरहितस्य । आमयावी विकृतः व्याधितः अपटुः अभ्यमितः अभ्यान्तः समर्थः रोगिणः । पामनः कच्छुरः द्वे पामायु- ॥ ५८ ॥ दद्रुणः "ददृणः दर्दुणः दर्द्रुणः" दद्रुरोगी द्वे दद्रुयुतस्य ।

(१) [illegible]

च्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥
ाधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ॥
श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः ॥" (१)
श्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥
ाहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ॥
र्ता निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥
ानग्लास्नू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ॥
ातुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

वम इति पुंलिङ्गोऽपि" वमथुः त्रीणि वमनरोगस्य । तत्राद्यं द्वयं । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाः समानार्थाः ॥ ५५ ॥ अथ व्याधिभेदा । विद्रधिरुदरादौ गण्डभेदः । विद्रं दधातीति विद्रधिः स्त्रियाम् । शब्देन कपालकर्णप्रमेहानां पिटका ज्ञेयाः" । ज्वरः प्रसिद्धः । प्रमेहतेऽनेन मेहः । स च रक्तमेहः शुक्रमेह इत्यादिभेदेन बहुविधः । गुह्यसमीपे विस्फोटविशेषः । श्लीपदं पादवल्मीकम् । पादयोः मेव रोग उत्पद्यते । द्वयं श्लीपदरोगस्य पाउल इति ख्यातस्य । इन्द्रलुप्तकः द्वयं मस्तककेशरोगस्य चाई इति प्रसिद्धस्य । अश्मरी । द्वे अश्मर्याः । अश्माकारं शुक्रं राति ददातीत्यश्मरी । स्यादित्यनेन मित्यश्मर्याः पर्याय इति सूचितम् । मूत्रविरामात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नाय-र्याय इति केचित् । इतः परं शुक्रावधेः वक्ष्यमाणात् शुक्रशब्दा-न्तारस्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी अगदंकारः ः चिकित्सकः पञ्च वैद्यस्य । रोगहारिणी । भिषजौ । वार्तः कल्यः त्रीणि रोगरहितस्य । कल्युल्लाघ्यान्तः । "कल्यं प्रभाते दक्षे निरामये । कल्या "। पुरीतती पुरीतत्" इति हेमः । उल्लाप वाचस्पतिकोशात्पुंस्यपि । गुल्मः प्लीहा द्वे वामस्य०" ग्लानः प । प्लीहानौ । "प्लीहाशब्दष्टावन्तोऽपि " । वस्नसा स्नायुः द्वे अस्थि-बन्धनरूपायाः स्नायोः शिरा इति ख्यातायाः । कालखण्डे यकृत् तमांसपिण्डस्य ॥ ६६ ॥ क्षणिका "सृणीका" स्यन्दिनी लालायाः लाळ इति ख्यातायाः । स्यन्दिनी दन्त्यादिः ।

पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ॥
जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सन्धिः पुंसि वंक्षणः ॥
गुदं त्वपानं पायुर्ना बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥
[illegible] ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्मती ॥
[illegible] नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥
[illegible] तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ॥
("नासामलं तु सिंघाणं पिञ्जूषं कर्णयोर्मलम् ॥")[1]
मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥
पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियौ ॥
स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥
स्याच्छरीरास्थ्नि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका ॥
शिरोस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥
अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ॥
गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥
कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥

"दूषिकेत्येकं नेत्रयोर्मलस्य" उकीर पू इति ख्यातस्य । दूषीका दूषिर्दूषी चेत्यप्यन्यत्र । सिंघाणमित्येकं नासामलस्य । सिंहाणं चेत्यपि । "पिञ्जूष इत्येकं कर्णमलस्य" । मूत्रं प्रस्रावः द्वे मूत्रस्य । अवस्करः शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥ पुरीषं गूथं वर्चस्कं विष्ठा विट् नव "उच्चार्यते त्यज्यते इत्युच्चारः । अवकीर्यते अधः क्षिप्यत इत्यवस्करः । वर्चस्कं पुंसि क्लीबे च । शकृती । "विट् तालव्यमूर्धन्यान्तः । विषा । गूथं पूरीषं वर्चस्कमित्यपि पाठः" । कर्परः कपालः द्वे खण्डस्य । कपालमस्त्रियाम् । कीकसं कुल्यं अस्थि त्रीणि अ ॥ ६८ ॥ कङ्काल इत्येकं शरीरगतास्थिपञ्जरस्य "सांगाडा, पिं ख्यातस्य" । कशेरुकेत्येकं पृष्ठमध्यगतास्थिदण्डस्य "कणा इति ख्य करोटिरित्येकं शिरोगतास्थिसंघस्य । करोटीनि ईपन्तापि । यद दन्तः । "नृकरोटीपरिकरः" इति पर्शुकेत्येकं पार्श्वगतास्थनि "पर ख्याते" ॥ ६९ ॥ अङ्गं प्रतीकः अवयवः अपघनः चतुष्कं देहा कलेवरं गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः । विविधं सुरसादि विरिर्धिर्व्याधिभिर्गृह्यते वा ॥ ७० ॥ कायः देहः मूर्तिः तनुः तनूः द्वादश वपुषी । वर्ष्मणी । तन्वी । पादाग्रं प्रपदं द्वे पादाग्रस्य पचडा इति ए पादः । "पादो पुंसि तुर्यांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च" इ

१ इदमर्धं पाठान्तरपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ॥
जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सन्धिः पुंसि वंक्षणः ॥
गुदं त्वपानं पायुर्ना बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥
कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्मती ॥
पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥
कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ॥

र। पत् अङ्घ्रिः चरणः चत्वारि चरणस्य । दान्तः पत् । "पदोऽङ्घ्रिरिति
ठे अदन्तः पदशब्दः" ॥ ७१ ॥ तद्ग्रन्थी पादस्य पार्श्वस्थौ ग्रन्थिविशेषौ
टेके गुल्फाविति चोच्येते द्वयं "पायांचा घोंटा इति ख्यातस्य।" घुटिके
त्याम् । द्वित्वाद्द्विवचनम् । न तु नित्यम् । तयोः गुल्फयोरधः प्रदेशः पार्ष्णि-
त्येकं खोंट इति ख्यातस्य । "पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्यात् ध्वजि-
कटौ" इति तु रन्तिदेवः । जङ्घा प्रसृता द्वे जङ्घायाः पोटरी इति प्रसिद्धायाः ।
नु ऊरुपर्व अष्ठीवत् द्वयं जानुरूरुसन्धेः "ढोंपर गुडघा इति ख्यातस्य"।
अष्ठीवदस्त्रियाम् । जानुनी । ऊरुपर्वणी । अष्ठीवन्तौ ॥ ७२ ॥ सक्थि ऊरुः
...परिभागस्य "मांडी इति ख्यातस्य।" ऊरोरुपरिभागः सक्थीति
...ते दृश्यते । तयोरोः सन्धिः वंक्षण इत्येकम् । गुदं अपानं पायुः
...पुरीषनिर्गमद्वारस्य । पायुरुदन्तः ना पुमान् । बस्तिरित्येकं स्त्रीपुंस-
...भेरधो मूत्राशयस्य ॥ ७३ ॥ श्रोणिः कटिस्तस्याः फलकं कट इत्यु-
... पुमान् । एकम् । कटिः "कटीति ङीपन्तापि ।" श्रोणिः "श्रोणी"
... द्वयं स्त्रीलिङ्गं कट्याः । "ककुद्गोपाग इव मांसपिण्डः सोऽस्तितयपि-
...ककुद्मती ।" स्त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः तस्याः पश्चाद्भागो नितम्ब
... निभृतं लम्ब्यते कामुकैः नितम्बः । "लम्बु कांसायाम्" । जघनमि-
...स्त्रीकट्याः पुरोभागे । "जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि"
'यादन ओंटी इति ख्याते" ॥ ७४ ॥ नितम्बस्थौ पृष्ठवंशादधो-
...ति गर्तौ कूपकौ गर्तौ कुकुन्दरे स्याताम् । "ककारादिरपि" एकम् ।
... क्लीबे । द्वित्वमनित्यम् । स्फिचौ कटिप्रोथौ द्वे कटिस्थमांसपिण्डयोः ।

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥
भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेढ्रो मेहनशेफसी ॥
मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥
पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ ॥
चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥
उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥
स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री सन्धी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥
बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ॥

"कूले इति ख्यातयोः । कटिः तस्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ कटिप्रोथौ । [illegible] कटिप्रोथौ कटिप्रोथौ च पूलकौ" इति रभसः । कटिर्नामद्वयं वा । "प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः कट्याम्" इति हैमः । वक्ष्यमाणे शिश्ने च उपस्थ इत्युक्तम् ॥ ७५ ॥ भगं योनिः द्वे स्त्रीणामुपस्थस्य । [illegible] योनिर्नान्तरयः । शिश्नः मेढ्रः मेहनं शेफः "शेपः" चत्वारि [illegible] मेढ्रमित्यपि पाठः । मुष्कः अण्डकोशः "मूर्धन्यान्तोऽपि" । वृषणः [illegible] "आण्डकुली इति ख्यातस्य" । पृष्ठवंशाधरे त्रिभिर्य[illegible] [illegible] "माकड्हाड इति ख्यातम्" ॥ ७६ ॥ "पिचिण्डः" कुक्षिः जठरं उदरं तुन्दं पञ्च जठरस्य । तत्र पिचण्डकुक्षी [illegible] । "जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वृद्धकठिनयोः[illegible]" [illegible] । स्तनः कुचः द्वे पयोधरस्य । चूचुकं कुचाग्रं द्वयं स्त[illegible] "चूचुकं ना कुचाननम्" इति रत्नकोशः । "[illegible] इति ख्या[illegible]" [illegible] भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥ उरः वत्सम् । "वृत्तादौ [illegible]" [illegible] इति [illegible] । [illegible] पञ्च वक्षसि । तत्र क्रोडं न ना [illegible] [illegible] । स्त्रियां तु क्रोडा । तनोः [illegible] चरमं पश्चाद्भागः [illegible] [illegible] । स्कन्धः । "स्कन्धः प्रकाण्डे कायांसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । [illegible]" [illegible] इति हैमः । [illegible] "[illegible] इति ख्या[illegible]" [illegible] "[illegible]" ॥ ७८ ॥
[illegible]

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥
भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः ॥
अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥
मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ॥
पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ॥
मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥
पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ॥

पि तनुमध्यस्य माज, कमर इति ख्यातस्य । अस्त्रीति मध्यमादिश- त्रयेऽप्यन्वेति । परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ स्त्रीपुंसयोः ॥ ७९ ॥ भुजः हुः बाहः । "बाहोऽश्वभुजयोः पुमान्" इति दामोदरः । "बाहो बाहुरिति तः" इति देशिकोशः । प्रवेष्टः दोः चत्वारि भुजस्य । "स्त्रियां तु भुजा ा ।" दोषा । द्वसादौ दोषः दोष्णेत्यादि । "दोर्दोषा च भुजो बाहुः गेहस्तः करस्तथा" इति धनंजयात् । दोषेति टाबन्तोऽपि वर्तते । कफोणिः णिः । "कफोणिः कफणिर्द्वयोः" इति शब्दार्णवः । कूर्परः "कर्परः" द्वे र इति ख्यातस्य । अस्य कूर्परस्योपरिभागे प्रगण्ड इत्येकम् । तस्य कूर्प- भागे प्रकोष्ठ इत्येकम् ॥ ८० ॥ पाणिप्रकोष्ठसन्धिर्मणिबन्धः तमारभ्य र्यन्तं करस्य मांसलो बहिर्भागः करभ इत्युच्यते एकम् । पञ्चशाखः खा इवाङ्गुलयोऽस्य । शयः शमः । "पाणिः शमः शयो हस्तः" इत्य- । पाणिः त्रीणि करस्य । तर्जनी प्रदेशिनी "प्रदेशनीत्यपि" मीपाङ्गुल्याः ॥ ८१ ॥ अङ्गुली करशाखा द्वे अङ्गुलीमात्रस्य । वा क्रमेण अङ्गुष्ठः प्रदेशिनी मध्यमा अनामिका । न नामग्रहणे योग्य- ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवासां पवित्रीक्रियते । कनि- ति संज्ञाभिरुच्यन्ते एकैकम् । तत्राङ्गुष्ठः पुंसि । प्रागुक्तापि प्रदेशिनी दर्शनार्थमिह पुनरुक्तेति न दोषः ॥ ८२ ॥ पुनर्भवः "पुनर्नवः" नखः नखरः चत्वारि नखस्य । नखरः पुंसि क्लीबे च । "नखरं इति अमरमाला । तर्जन्यादिभिस्तिसृभिरङ्गुलीभिर्युतेऽङ्गुष्ठे विस्तृते दयः क्रमात्स्युः । "प्रदेश इति ह्रस्वादिरपि" एकैकम् । तथा हि ।

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥
पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥
द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ ॥
पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ॥
स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ॥

तर्जनीसहिताङ्गुष्ठे विस्तृते प्रादेशः । एवं मध्यमासहिताङ्गुष्ठविस्तारे [illegible] अनामिकायुतेऽङ्गुष्ठे गोकर्णः ॥ ८३ ॥ कनिष्ठासहितेऽङ्गुष्ठे विस्तृते [illegible] द्वादशाङ्गुलः । द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य । "प्रमाणे मात्रच्" । "द्वि[illegible]म्" इति मात्र लुक् । "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः" इत्यच् प्रत्ययः । द्वे । [illegible] ष्टीति । वितस्तिरिति सुभूतिः । चपेटः चर्पटः । "चर्पटः स्फार[illegible] चपेटेऽपि च" इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । प्रतलः प्रहस्तः त्रीणि [illegible] के पाणौ ॥ ८४ ॥ वामदक्षिणौ द्वौ प्रतलौ संहतौ चेत्संहतलः [illegible] इत्यपि पाठः । संहतलः प्रतलश्चेति नामद्वयं वा । तत्र [illegible] । प्रगते प्रविष्टे वा तलेऽत्र प्रतलः । निकु[illegible] चेत् कुब्जितः पाणिः प्रसृतिः स्यात् । प्रसृत इति पाठः । [illegible] विग्रहः । "प्रसृतः प्रश्रयोपेते स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । [illegible] प्रसृता मता" इति मेदिनी । एकम् । द्वौ द्वौ प्र[illegible] [illegible] ॥ ८५ ॥ विस्तृतः करो यत्र तादृशे प्रको[illegible] [illegible] । [illegible] । स तु बद्ध[illegible] [illegible] "[illegible] इति व्याख्यानम् । [illegible] [illegible] ।" निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तः अ[illegible] [illegible] । [illegible] । "अरत्निः कफणौ हस्ते प्रकोष्ठे [illegible] इति [illegible] । मुष्ट्या मुष्टिनेति निर्देशेन मुष्टिः [illegible] [illegible] ॥ ८६ ॥ [illegible] व्याम

ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥
कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ॥
कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साऽवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥
वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ॥
क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥
ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी
अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः ॥ ९० ॥
रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् ॥

ऊर्ध्वदोष्पाणी भुजौ पाणी च येन तस्य नुः पुंसो यन्मानं तत्र पौरुषमित्येकं
म् । स्त्रियां तु पौरुषी । दोःपाणिरिति सविसर्गपाठोऽपि ॥ ८७ ॥ कण्ठः
ः द्वे "ग्रीवाग्रभागस्य गोंवनळी गोंवटी नरडी इति ख्यातस्य ।" ग्रीवा
धिः । शिरः धीयतेऽस्याम् । "कर्मण्यधिकरणे च" इति अधिकरणे किम-
ः । कन्धरा त्रीणि "मान इति ख्यातस्य ।" शिरोधिरपि स्त्री । या
तिसृभी रेखाभिर्विशिष्टा कम्बुग्रीवा स्यादित्येकम् । अवटुः घाटा कृका-
। त्रीणि ग्रीवाशिरःसन्धेः पश्चाद्भागस्य । "ग्रीवायामुन्नतभागस्य घाटी
ख्यातस्येति केचित् ।" तत्रावटुः पुंसि ॥ ८८ ॥ वक्त्रे आस्यं वदनं तुण्डं
लपनं मुखं षट् मुखस्य । आस्यन्ते वर्णा येन अस्यते ग्रासो वाऽ-
दास्यम् । ण्यत् । "मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्"
तः । घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा । नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वे
स्त्रियाम् । नसा नस्या । "घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्ता च
" इति साहसाङ्कः । नासिका । पञ्च नासिकायाः ॥ ८९ ॥ ओष्ठः
दनच्छदः दशनवासः चत्वारि ओष्ठस्य । ओष्ठाभ्यां सहिताधरौ ।
त्तरौष्ठः अधोवर्त्यधर इति मन्यन्ते तदयुक्तम् । अधरोष्ठः बिम्बोष्ठी-
णदर्शनात् । चिबुकमित्येकं अधस्मात् अधराधोभागे । गण्डः
द्वे कपोलस्य "गाल इति ख्यातस्य ।" तत्रापि नेत्रकपोलमध्यदेशो
इति भेदान्तरम् । ताभ्यां कपोलाभ्यां परा चिबुकस्याधो हनुरित्येकम् ।
पुंस्यपि । प्रायेण स्त्रियाम् । तत्परो हनुरिति ओकारघटितपाठोऽपि
रदनः दशनः दन्तः रदः चत्वारि दन्तस्य । तालु काकुदं द्वे तालुनः ।

रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥

ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ॥

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्ष्णः कनीनिका ॥ ९२ ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ॥

दृग्दृष्टी चास्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ॥

(1) कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ॥

रसज्ञा रसना । तालव्या अपि दन्त्याश्चेत्यादौ जिह्वायां रसना । रसनाशब्दो दन्त्यतालव्यमध्यः । रसनमिति क्लीबमपि । "रसनं ... जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्" इति मेदिनी । जिह्वा त्रीणि जिह्वायाः । ... विति ओष्ठद्वयस्य वामदक्षिणौ प्रान्तौ सृक्किणी स्याताम् । ... कवचनम् । नान्तस्य क्लीबे वा द्विवचनमेतत् । सृक्कि इति ... द्विवचनं वा । सृक्किण्यां सृक्कि सृक्क चेति शब्दभेदात् । "सृक्किणी क्लीबे सृक्कणीति पाठः । कवयुक्तमिति मते तु । यथा सृक्किणी । सृक्कि नान्तमिदन्तं च । सृक्केति नान्तम् । सृक्कसृक्कमदन्तं ... ॥ ९१ ॥ ललाटं अलिकं गोधिः त्रीणि भालस्य । " ... ध्यम्" इति राजदेवः । गोधिः पुंसि । दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ भ्रुवौ ... नासोपरि भ्रुवोर्मध्ये कूर्च इत्येकम् । "कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कत्थनर ... इति कोशान्तरम् । अक्ष्णः कनीनिका मध्यगतकृष्णमण्डलं ता ... एकम् ॥ ९२ ॥ लोचनं नयनं नेत्रं ईक्षणं चक्षु अक्षि दृक् दृष्टिः अ ... चक्षुषी । दृशौ । अस्रु नेत्राम्बु रोदनं अस्रं अश्रु पञ्च नेत्रोदक ... दन्त्यमध्यम् । अन्त्यं तालव्यमध्यम् । अस्रमदन्तं दन्त्यमध्यम् । "ता... ऽपि" ॥ ९३ ॥ नेत्रयोरन्तौ अपाङ्गौ एकम् । अपाङ्गेन दर्शने चेष्टा ... त्युच्यते । "अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च" इति विश्व ... शब्दग्रहः श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणं श्रवः पञ्च कर्णस्य । स्त्रीति विशेषा... संकेतो निर्दोषाय । श्रवसी ॥ ९४ ॥ उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा

चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥
तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ॥
ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥
कवरी केशवेशोऽथ धम्मिलः संयताः कचाः ॥
शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥
वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥
पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥
तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ॥

शिरसः । ना पुमान् । चिकुरः चिहुरः । "कुन्तला मूर्द्धजास्त्वस्त्रास्त्रि-
श्चिकुराः कचाः" इति दुर्गः । कुन्तलः वालः कचः केशः शिरोरुहः षट्
स ॥ ९५ ॥ कैशिकं कैश्यं द्वे तद्वृन्दे केशानां समूहे । अलकाः चूर्णकुन्तलाः
टिलकेशानाम् । ते अलकाः ललाटे लम्बमानाः भ्रमरकाः स्युः । काक-
शिखण्डकः शिखण्डिकः शिखाण्डकः । "शिखाण्डकशिखण्डिकौ" इति
पतिसुभूती । "शिखण्डो बर्हचूडयोः" इति मेदिन्याम् । द्वे कुमारचूडायाः
६ ॥ कवरी केशवेशः द्वे केशबन्धरचनायाः । कवरी स्त्री । संयताः
मादिबद्धाः कचाः केशसमूहो धम्मिल्ल इत्येकं "खुचडा इति
।" शिखा चूडा केशपाशी त्रीणि शिखायाः । केशपाश्यौ । सटा
तिव्रतेयष्टिको मा॥ ९७ ॥ वेणिः प्रवेणी द्वे सर्पाकाररचितकेश-
कृता नवणिरित्यपि । "प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योः" इति
वः द्वे विशदे निर्मले केशे । कचादित्यर्थप्रधानो
त् परे पाशादयस्त्रयः कलापार्थाः केशसमूहवाचिन
शः । केशपाशः । केशपक्षः । कुन्तलहस्तः ॥ ९८ ॥
रोम्णः । पुंमुखे पुंसो वक्त्रे तस्य रोम्णो वृद्धौ सत्यां
श्मश्रु स्यात् एकं "दाढी इति ख्यातस्य" । श्मश्रुणी । आकल्पः
श इति तालव्यान्तोऽपि । "वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च" इति
नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनं पञ्च अलङ्कृतस्य शोभायाम् । "नेपथ्यं
ने । रङ्गभूमौ वेषभेदे" इति हैमः । नेपथ्यशब्दः पुंस्यपि । "नेपथ्यः

आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९॥
दशैते त्रिष्वलङ्कर्ताऽलङ्करिष्णुश्च मण्डितः ॥
प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १००॥
विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलङ्क्रिया ॥
अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१॥
मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुन्नपुंसकम् ॥
चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२॥
बालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ॥
कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३॥
ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिका ॥

स्यादलङ्कारे रङ्ग्यायां नपुंसकम्" इति मेदिनीकोशात् । प्रतिकर्मेति [illegible] करणस्य वा ॥ ९९ ॥ एते अलङ्कर्वादयः वक्ष्यमाणा दश [illegible] लिङ्गाः । अलङ्कर्ता अलङ्करिष्णुः द्वे अलङ्कर्तरि । अलङ्कर्तुं [illegible] रिष्णुः । मण्डितः प्रसाधितः अलङ्कृतः भूषितः परिष्कृतः पञ्च अलङ्कृतस्य ॥ १०० ॥ विभ्राड् भ्राजिष्णुः रोचिष्णुः [illegible] शोभमानस्य । विभ्राजौ । भूषणं अलङ्क्रिया द्वे भूषणक्रियायाः । स्यादलङ्कृतेत्यपि पाठः ।" अलङ्कारः आभरणं परिष्कारः विभूषणम् ॥ १०१ ॥ मण्डनं पञ्चालङ्कारस्य । [illegible] किरीटम् । "अत्र किरीटं पुंसि क्लीबे च ।" [illegible] मणेः । हारमध्यगः हारमध्यगतो नायकमणिः [illegible] नायकस्य एकम् ॥ १०२ ॥ बालपाश्या पारि[illegible] "भाली तु प्रथमे भागे [illegible] मुक्तादीनां [illegible] पाश्या ।" पत्रपाश्या ललाटिका द्वे ललाट [illegible] ("[illegible]" इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] इति [illegible] । [illegible] कुण्डलस्य । [illegible] पाठे । [illegible] ॥ १०३ [illegible] द्वे कण्ठभूषा ग्रैवेयकस्य । "ग्रैवं ग्रैवं [illegible]" । लम्बनं [illegible]

दुकूलं,स्याद्द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

वहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥

ायाम आरोहः,परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

ं जीर्णवस्त्रं,समौ नक्तककर्पटौ ॥

ाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

ःकः पटोऽस्त्री,स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः ॥

लिः प्रच्छदपटः,समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥

रीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके ॥

एकम् । वहुमूल्यं पट्टस्त्रादिकं तन्महाधनमित्येकम् । त्रिलिङ्गम् । सं द्वे पट्टवस्त्रस्य "पाटाव इति ख्यातस्य ।" निवीतं प्रावृतं द्वे स्य ॥ ११३ ॥ वस्त्रस्य द्वयोर्वस्त्योः प्रान्तयोः दशाः स्युः । एकं वहुवचनान्तं च नित्यम् । वस्त्यो द्वयोरिति पाठे तु दशाः ं वस्त्रप्रान्तयोः । तत्र स्त्रियां वहुत्वे दशाः । स्त्रीपुंसयोर्वहुत्वे च । "दशावन्त्यादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति । वस्तिर्द्वयोर्निरूह

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥
हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ॥
त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥
वाल्कं क्षौमादि, फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ॥
कौशेयं कृमिकोशोत्थं, राङ्कवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥
अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरम् ॥
तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥
पत्त्रोर्णं धौतकौशेयं, बहुमूल्यं महाधनम् ॥

यष्टिर्मेखलाकाञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका । रसना षोडश ज्ञेया कलापः शक इति भेदास्त्विह नोक्ताः ।" शृङ्खलमित्येकं पुंसः कटिभूषणस्य दोरा इति ख्यातस्य ।" शृङ्खला शृङ्खलः । पादाङ्गदं तुलाकोटिः कोटी" मञ्जीरः "मञ्जीलः" नूपुरः ॥ १०९ ॥ हंसकः ।नि॰ नूपुरस्य "तोरड्या पैंजण इति ख्यातस्य"। हंसकादिद्वयं पादकटकस्य इति ख्यातस्येति मतम् ।" तुलाकोटिः स्त्री । मञ्जीरो न स्त्रियाम् । किङ्किणिः कङ्कणी । "कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका" इति क्षुद्रघण्टिका द्वे घागरी "घुंगुर" इति ख्यातायाः । त्वगादिचतुष्कं योनिः कारणम् । कारणचातुर्विध्यात् वस्त्राणां चातुर्विध्यमिति क्षौमादित्येतद्विना वाल्कफालादयो निष्प्रवाण्यन्ता दश त्रिषु । त वकारादेकादशं तन्त्रकं च त्रिषु । वक्ष्यमाणदुकूलसाहचर्यात्क्षौमं त्रेष्वित्येके ॥ ११० ॥ त्वगादिजन्यादिक्रमेणाभिहितानि । वल्कं क्षेयम् । क्षुमा अतसी तद्विकारः क्षौमम् । आदिना शाणं र्कं त्वक्प्रपस्य । फालं कार्पासं बादरं त्रीणि फलविकारस्य कार्पा कृमीणामपाननिर्गतसूत्रकृतः कुड्मलाकारः कोशः कृमिकोशस्तस्मादुद् स्यात् । मृगरोमजं वस्त्रं राङ्कवमित्येकम् । "अत्र मृगशब्देन प्र मेन कम्बलायपि" ॥ १११ ॥ अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकम् । स्त्रिनवाम्बरम् । नवाम्बरं चत्वारि नूतनवस्त्रस्य कोरें वस्त्र इति प्र निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकाऽस्मात् निष्प्रवाणि । धौतयोर्वस्त्रयो उद्गमनीयमित्येकम् । "युगमित्यविवक्षितम्" ॥ ११२ ॥ यद्धौत

क्षौमं दुकूलं,स्याद्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥
स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥
दैर्घ्यमायाम आरोहः,परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥
पटच्चरं जीर्णवस्त्रं,समौ नक्तककर्पटौ ॥
वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥
सुचेलकः पटोऽस्त्री,स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः ॥
निचोलः प्रच्छदपटः,समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥
अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके ॥

त्रोर्ण एकम् । बहुमूल्यं पट्टवस्त्रादिकं तन्महाधनमित्येकम् । त्रिलिङ्गम् । दुकूलं द्वे पट्टवस्त्रस्य "पाटाव इति ख्यातस्य ।" निवीतं प्रावृतं द्वे तवस्त्रस्य ॥ ११३ ॥ वस्त्रस्य द्वयोर्वस्त्योः प्रान्तयोः दशाः स्युः । एकं लिङ्गं बहुवचनान्तं च नित्यम् । वस्तयो द्वयोरिति पाठे तु दशाः यः द्वे वस्त्रप्रान्तयोः । तत्र स्त्रियां बहुत्वे दशाः । स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वे च यः । "दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति । वस्तिर्द्वयोर्निरूहे न्यधो भूम्नि दशासु च" इति मेदिनी । दैर्घ्यं आयामः आरोहः "आनाह रामाथसींकारः ।" त्रयं वस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य "लांबी इति ख्यातस्य ।" ... विशालता द्वे विस्तरस्य "रुंदी" इति ख्यातस्य ॥ ११४ ॥ पटच्चरं द्वे जीर्णवस्त्रस्य । नक्तकः "लक्तक इत्यपि" कर्पटः द्वे जीर्णवस्त्र-खण्डके, छाटी इति ख्यातस्य ।" वस्त्रं आच्छादनं वासः चैलं चेलोऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसन इति विश्वः ।" वसनं अंशुकं ... । "अंशुकं शुक्लवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः" इति रभसः ॥ ११५ ॥ ...टः द्वे शोभनवस्त्रस्य । तत्र पटोऽस्त्री । वराशिः "वराशिः । ...त्सङ्खरे वराशिः स्थूलशाटक इति दंत्यान्त्येषु रभसः ।" स्थूल-... स्थूलवाससः । निचोलः निचुलोऽपि । "निचुलस्तु निचोले ...ति मेदिनी । प्रच्छदपटः द्वे येन वीणाडोलिकादिकं किमपि पिधी-... । रल्लकः कम्बलः द्वे कम्बलस्य ॥ ११६ ॥ अन्तरीयं उपसंव्यानं ... अधोंऽशुकं चत्वारि परिहिते वाससि । "अधोदेहभागस्यांशुकं ...म् ।" प्रावारः "प्रावरः" उत्तरासङ्गः बृहतिका ॥ ११७ ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥

संव्यानमुत्तरीयं, च. चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ॥
नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमस्त्रियाम् ॥
स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचो, दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ॥
प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥
परिकर्माङ्गसंस्कारः, स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ॥
उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे, आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

संव्याने उत्तरीयं पञ्च वामस्कन्धे यद्धार्यते तस्य उत्तरीयस्य । "उ... देहभागे आसज्जत इत्युत्तरासङ्गः" । चोलः कूर्पासकः द्वे स्त्रीणां पिधायकस्य कञ्चुकीति प्रसिद्धस्य । गौरादित्वात् ङीपि चोलीत्यपि आस्ते कूर्पासकः । पुंसि क्लीबे च । "कूर्पासस्त्वर्धचोलकः" इति । हिमानिलयोर्निवारणे यस्मात्तादृशे प्रावरणे नीशार इत्येकं "रजई ..." इत्यादिख्यातस्य" । नितरां शीर्यते हिमानिलावशानेन वा । "... कृतनीशार इति" प्रयोगः ॥ ११८ ॥ वरस्त्रीणां अर्धोरुकं अर्धोरु... द्वे चण्डातकं स्यात् एवं "परकर, लहँगा इति ख्यातस्य" । ऊरुं ... तत्र स्थितत्वात् लक्षणया वस्त्रमप्यर्धोरु । सार्धं कन् । यत् आप्रपदं पद... प्राप्नोति यस्मादि तत् आप्रपदीनम् । त्रिषु एकम् ॥ ११९ ॥ वितान... द्वे आतपादिवारणार्थमुपरिबद्धस्य चन्द्रकाख्यस्य वासमः "चाँदनी ... ख्यातस्य ।" पुंसि वितानः । दूष्यमित्यादिकं वस्त्रवेश्मनि वस्त्र... एकम् । "दूष्याणि तान्यभ्यवमर्षि" । आद्यशब्दात्पटकुटी "र... ..." इत्यादि । प्रतिसीरा जवनिका "यवनिका" तिरस्करिणी ... तिरस्क्रियतेऽनया ।" त्रयं जवनिकायाः पड़दा "कनात् ख्यातायाः ॥ १२० ॥ परिकर्म अङ्गसंस्कारः द्वे कुङ्कुमादिना शरीरसं... स्य । परिमलवर्धनार्थी क्रिया परिकर्म । प्रतिकर्मेति क्वचित्पाठः ... मार्जनं मृजा प्रोञ्छनादिना देहनिर्मलीकरणम् । उद्वर्तनं उत्सादनं द्वे

...ले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ॥ ४४ ॥
...श्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥
...यतः पूतः पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः ॥ ४५ ॥
...दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ॥
...मण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ॥ ४६ ॥
...चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥
...ः स्याज्जपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा ॥ ४७ ॥
...मपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् ॥
...पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

...ण्डिलशायी ॥ ४४ ॥ स्थाण्डिलः द्वे । विरजस्तमसः द्वयातिगः ...त्रेषु व्यासादिषु । "रजस्तमोभ्यां विगतः विरजस्तमसः" । ...ः पूतः अयं पवित्रस्य । पाखण्डः सर्वलिङ्गी द्वे बौद्धक्षपणकादिषु ...। "नग्न पाखण्डः सर्वगर्हितीयमध्यः । पालनाच्च त्रयीधर्मः ...पाये । तं खण्डयन्ति ते तस्मात्पाखण्डास्तेन हेतुना" इति ॥४५॥ ...रेणः पलाशसंबन्धी दण्ड आषाढ इत्युच्यते एकम् । वेणुसंबन्धी ...इत्येकम् । रम्भाशब्दो वेणुवाचकः तस्य विकारः । "रम्भा कदल्यप्स...पानगन्योः" इति विश्वः । कमण्डलुः कुण्डी द्वे व्रतिनां जलपात्रस्य । ...ण्डलु । कुण्डी स्त्रियाम् । जानपदेति ङीष्" । कुण्डी । व्रतिनां ...। वृषी एकम् । वृसीति पाठान्तरम् । वृषन्तोऽस्यां सीदन्तीति ॥४६॥ ...अजिनः त्रीणि मृगादिचर्माणि । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । स्वाध्या...दाध्यायश्च । "सु अतीवाध्ययनम् स्वार्थं वाध्ययनं स्वाध्यायः" । ...ः सवनं त्रीणि सोमाभिषवस्य । तत्र सुत्या टावन्ता । सुनोति ...अ । सवनशब्दो सामान्येन वस्य ॥ ४७ ॥ सर्वैनसां सर्वपापानां ...गादि अघमर्षणं स्यात् एकम् । त्रिषु अघमर्षणी । पक्षान्त...दर्शपौर्णमासौ च लिङ्गिनां यागौ ... इतः ... ...८ ॥ दर्शपौर्णमासादि ... नित्यं ... ...। यथा दर्शः ...।

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥
मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः ॥
संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥
समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥ ४१ ॥
भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥
तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ॥ ४२ ॥
तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥
ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती ॥ ४३ ॥
ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥

गमने प्रत्यागमनमित्येकम् । "एकतानेन मनसा स्मरणं [illegible]" [illegible]भिनिरोधस्तु सन्निरोधः इति स्मृतः" । कल्पः विधिः क्रमः [illegible] त्रयम् । यः प्रथमः कल्पः आद्यो विधिः स मुख्यः स्यात् । [illegible] मित्येव । ततो मुख्यादधमो गौणः अनुकल्पः स्यात् । [illegible] नैरोगिकेन ॥ ४० ॥ संस्कारपूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं उपाकरणं स्या[त्] उपाकर्मेति "संस्कार उपनयनम्" । पादग्रहणं अभिवादनं द्वे [illegible] नमस्कारविशेषस्य ॥ ४१ ॥ भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी मस्करी षट् संन्यासिनः । परिव्राजो, कर्मन्देन प्रोक्तं भि[क्षुसूत्रमधीते] कर्मन्दी । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी । मस्करी [illegible] मस्करी । "मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः" इति [illegible] तापसः पारिकाङ्क्षी [illegible] । "[illegible] पारिकाङ्क्षी" । वाचंयमः मुनिः द्वे [illegible] ॥ ४२ ॥ [illegible] दान्तः [illegible] । वर्णी ब्रह्मचारी द्वे [illegible] सत्यवचसः [illegible] । ऋषिः [illegible] । [illegible] ॥ ४३ ॥ [illegible] द्वे । ये निर्जितेन्द्रिय[illegible]

स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ॥ ४४ ॥
ण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥
त्रः प्रयतः पूतः पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः ॥ ४५ ॥
ाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ॥
ी कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ॥ ४६ ॥
जिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥
ध्यायः स्याज्जपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा ॥ ४७ ॥
नसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् ॥
श्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

ा स्थण्डिलशायी ॥ ४४ ॥ स्थाण्डिलः द्वे । विरजस्तमाः द्वयातिगः तनिष्ठेषु व्यासादिषु । "रजस्तमोभ्यां विगतः विरजस्तमाः" । प्रयतः पूतः त्रयं पवित्रस्य । पाखण्डः सर्वलिङ्गी द्वे बौद्धक्षपणकादिषु ातिषु । "तत्र पाखण्डः षवर्गद्वितीयमध्यः । पालनाच्च त्रयीधर्मः निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते तस्मात्पाखण्डास्तेन हेतुना" इति ॥ ४५ ॥ धारिणः पलाशसंबन्धी दण्ड आषाढ इत्युच्यते एकम् । वेणुसंबन्धी म्भ इत्येकम् । रम्भशब्दो वेणुवाचकः तस्य विकारः । "रम्भा कदल्यप्स- णौ वानरान्तरे" इति विश्वः । कमण्डलुः कुण्डी द्वे व्रतिनां जलपात्रस्य । कमण्डलु । कुण्डी स्त्रियाम् । जानपदेति ङीप्" । कुण्ड्यां । व्रतिनां ा वृषी एकम् । वृसीति पाठान्तरम् । वृषन्त्योऽस्यां सीदन्तीति ॥ ४६ ॥ कृत्तिः त्रीणि मृगादेश्चर्मणि । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । स्वाध्या- वेदाभ्यासस्य । "सु अतीवावृत्त्या स्वार्थं वाऽध्ययनं स्वाध्यायः" । र्द्वे जपः सवनं त्रीणि सोमाभिषवस्य । तत्र सुत्या टाबन्ता । सुवन्ति सुत्या । संज्ञायां समजेति क्यप् ॥ ४७ ॥ सर्वेनसां सर्वपापानां ध्वंसि ऋगादि अघमर्षणं स्यात् एकम् । त्रिषु अघमर्षणी । पक्षान्त- योः पौर्णमास्यां च विहितौ यागौ क्रमेण दर्शः पौर्णमासश्च म् ॥ ४८ ॥ शरीरसाधनापेक्षं शरीरमात्रेण साध्यं नित्यं यत्कर्म याह च । "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ" । यमा इति एक

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥
सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ॥
राजा राट् पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥
राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ॥
चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥
येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ॥
शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥
राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥

॥ ५७ ॥ धर्मो वेदविहितो यागादिः । कामो यथाविधि [illegible] धनम् । एभिस्त्रिभिः समुदितैस्त्रिवर्गः एकम् । समोक्षकैः [illegible] रर्थः । एतैः समुदितश्चतुर्वर्ग इत्येकम् । तैर्धर्मादिभिः सबलैश्चतु[illegible] "बलानि भद्राणि श्रेष्ठानि अत्र" । वरस्य जामातुर्ये [illegible] जन्याः स्युरित्येकम् । जनीं वधूं वहन्ति प्रापयन्ति ते ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ मूर्धाभिषिक्तः राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते इति [illegible] राजन्यः बाहुजः क्षत्रियः । क्षतात् दुःखात् त्रायते । विराट् [illegible] विराजते । राजा राट् पार्थिवः क्ष्माभृत् । "क्ष्माभुक्" नृपः [illegible] राज्ञः । राजानौ । राजा । क्ष्माभृतौ । महीक्षितौ । [illegible] [illegible] ॥ १ ॥ प्रणताः अशेषसामन्ताः [illegible] यस्य स राजा अधीश्वर इत्येकम् । चक्रवर्ती सार्वभौमः [illegible] [illegible] नृपो मण्डलेश्वर इत्येकम् ॥ २ ॥ [illegible] इष्टवान् मण्डलस्येश्वरश्च यः यश्च आज्ञया राज्ञः शास्ति [illegible] [illegible] राजा सम्राट् स्यात् । "[illegible] [illegible]" ॥ ३ ॥ नृपतीनां गणे राजकमित्येकम् । [illegible] [illegible] न्यकमित्येकम् । [illegible] अमात्यः [illegible]

न्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥
हामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥
ष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥
तीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ॥
क्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥
ायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ॥
रिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

: सचिवो धीसचिवः । अमा सह समीपे वा भवः अमात्यः । कसहार्थयोः" इति कोशान्तरम् । "अन्यथात्यप्" । ततो धीसचिवादन्ये ताः सचिवाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकम् ॥ ४ ॥ महामात्राः प्रधा- मुख्यानां राजसहायानाम् । "प्रधान इत्यपि" । "महामात्रः प्रधानः ति पुंसकाण्डे पालितात् । महती मात्रा येषां ते महामात्राः । "मात्रा गायां वित्ते माने परिच्छदे" इति मेदिनी । पुरोधाः पुरोहितः द्वे । गां ऋणादिविषये वादिप्रतिवादिनिमित्तविवादानां द्रष्टरि निर्णे- ड्विवाकः अक्षदर्शकः इति द्वे "न्यायाधीश" इति ख्यातस्य । वाकश्च प्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः प्राड्विवाकः । यदुक्तम् । तुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाक- तः" इति । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः । "अक्षः कर्षे तुषे चक्रे हारयोः" इति विश्वः ॥ ५ ॥ प्रतीहारः "प्रतिहारः" द्वारपालः स्थितः दर्शकः पञ्च द्वारपालस्य । "द्वाःस्थः द्वाःस्थित इति सवि- ठिः । द्वाःस्थितदर्शक इति समस्तमपि" । प्रतीहारेऽपि दर्शक इति पो "द्वास्थितादर्शी" इति रभसः । रक्षिवर्गः अनीकस्थः द्वे राज- । अध्यक्षः अधिकृतः द्वे अधिकारी इति ख्यातस्य । "अधि रे वा क्रियतेऽस्मात् अधिकृतः" ॥ ६ ॥ एकस्मिन् ग्रामे अधि- कः स्यात् "मेरादार इति ख्यातस्य" । भूरिषु बहुषु ग्रामेष्व- प इत्येकम् "गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । "ग्रामौ- पुंसि शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्" इति मेदिनी । भौरिकः कनका- स्वर्णाध्यक्षस्य । रूप्याध्यक्षः नैष्किकः द्वे रूप्याधिकृतस्य ॥ ७ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥
सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ॥
राजा राट् पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥
राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ॥
चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥
येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ॥
शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥
राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥

॥ ५७ ॥ धर्मो वेदविहितो यागादिः । कामो यथाविधि धनम् । एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्गः एकम् । समोक्षकैः त्यर्थः । एतैः समुदितश्चतुर्वर्ग इत्येकम् । तैर्धर्मादिभिः "चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठानि अत्र" । वरस्य जामातुर्ये जन्याः स्युरित्येकम् । जनीं वधूं वहन्ति प्रापयन्ति ते ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ मूर्धाभिषिक्तः राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते इति राजन्यः बाहुजः क्षत्रियः । क्षतात् दुःखात् त्रायते । विराट् पञ्च विराजौ । राजा राट् पार्थिवः क्ष्माभृत् । "क्ष्माभुक्" नृपः सप्त राज्ञः । राजानौ । राजौ । क्ष्माभृतौ । महीक्षितौ । राज्ञि स्यन्तपाठः क्वचित् दृश्यते ॥ १ ॥ प्रणता अशेषसामन्ता यस्य स राजा अधीश्वर इत्येकम् । चक्रवर्ती सार्वभौमः द्वे ... तदन्यो नृपो मण्डलेश्वर इत्येकम् ॥ २ ॥ ... द्वादशमण्डलस्येश्वरश्च यः यश्च स्वाज्ञया सर्वभूपान् शास्ति ईदृग्विशिष्टो राजा सम्राट् स्यात् । "एकैकविशेषणविशिष्टोऽपि क्वचित् । एकम्" ॥ ३ ॥ नृपतीनां गणे राजकमित्येकम् । राजन्यकमित्येकम् । सर्वा धीसचिवः अमात्यः ...

न्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥
हामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥
ष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शको ॥ ५ ॥
तीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वास्थितदर्शकाः ॥
क्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥
ायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ॥
रिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

सचिवो धीसचिवः। अमा सह समीपे वा भवः अमात्यः। सहार्थयोः" इति कोशान्तरम्। "अन्यपात्यप्"। ततो धीसचिवादन्ये ाः सचिवाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकम् ॥ ४ ॥ महामात्राः प्रधा- ुख्यानां राजसहायानाम्। "प्रधान इत्यपि"। "महामात्रः प्रधानः ते पुंमकाण्डे घोपालिवात्। महती मात्रा येषां ते महामात्राः। "मात्रा ायां वित्ते माने परिच्छदे" इति मेदिनी। पुरोधाः पुरोहितः द्वे। ां ऋणादिविषये वादिप्रतिवादिनिमित्तविवादानां द्रष्टरि निर्णे- ड्विवाकः अक्षदर्शकः इति द्वे "न्यायाधीश" इति ख्यातस्य। ववाकश्च प्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः प्राड्विवाकः। यदुक्तम्। नुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवाक- ृतः" इति। अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः। "अक्षः कर्षे तुषे चक्रे हारयोः" इति विश्वः ॥ ५ ॥ प्रतीहारः "प्रतिहारः" द्वारपालः स्थितः दर्शकः पञ्च द्वारपालस्य। "द्वाःस्थः द्वाःस्थित इति सवि- ष्टः। द्वाःस्थितदर्शक इति समस्तमपि"। प्रतीहारेऽपि दर्शक इति रूपो "द्वास्थितादर्शी" इति रभसः। रथिवर्गः अनीकस्थः द्वे राज- ुः। अध्यक्षः अधिकृतः द्वे अधिकारी इति ख्यातस्य। "अधि कारे वा क्रियतेऽस्मात् अधिकृतः" ॥ ६ ॥ एकस्मिन् ग्रामे अधि- ाकः स्यात् "शेखदार इति ख्यातस्य"। भूरिषु बहुषु ग्रामेष्व- ोप इत्येकम् "गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि। "ग्रामौ- पुंसि शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्" इति मेदिनी। भौरिकः कनका- सुवर्णाध्यक्षस्य। रूप्याध्यक्षः नैष्किकः द्वे रूप्याधिकृतस्य ॥ ७ ॥

स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥
अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ॥
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥
सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥
षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥

हरः । तस्य दूतस्य भावे कर्मणि च दूत्यमित्येकम् । "
भावकर्मणी इति स्वपपाठः" । दूतस्य भावकर्मणी इति
अध्वनीनः अध्वगः अध्वन्यः पान्थः पथिकः पञ्च पान्थस्य ।
पान्था पथिकी । पथष्कन् पित्त्वात् ङीप्" । स्वामी राजा
मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । कोशो धनागारम् । राष्ट्रं जनपदवर्तिभूमि
स्थानम् "पर्वतादि" । बलं सेना ॥ १७ ॥ एतानि स
स्युः । राज्ञः कर्म राज्यं तस्याङ्गानि आरम्भकाणि । "
दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते"
िये । एतान्येव प्रकृतिशब्दवाच्यानि स्युः द्वे । प्रकृष्टं कुर्वन्ति
तयः । पौराणां श्रेणयोऽपि प्रकृतयः स्युः । "पौरश्रेणिभिः
राज्यमित्यर्थः" । यत्कात्यः । "अमात्याश्च तथा पौराः सद्भिः
इति । एकम् । शिल्पोपजीविनां पङ्क्तिरत्र श्रेणिः । मुख्यः
श्रेणिरित्यन्ये । सन्धिः संधाने स्वर्णादिना शत्रुणा
शब्दः पुमान् । परमण्डले दाहलुण्टनादिग्रहणं विग्रहः । शत्रुं प्र
योगमनं यानम् । शक्तिप्रतिबन्धे सति काले प्रतीक्षादिति दुर्गादि
ष्वावस्थानमासनम् । बलिना सह संधिः अपरेण सह विग्रहः
द्वैधम् । अरिणा पीड्यमानस्य बलवत्पालाश्रयणं
भेदास्तु कामन्दकीयादौ द्रष्टव्याः ॥ १८ ॥ एते संध्यादयः षड्
एकम् । प्रभावोत्साहमन्त्रजाभिधाः शक्तयः स्युः एकम् । तत्र
तेजः प्रभावशक्तिः । विक्रमादिर्नोत्साहशक्तिः । संधि
कालस्थापनं मन्त्रशक्तिः । पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिरित्यन्ये ।
सर्वे कीर्तितेषु विशेषः स्यात् । नीतिनामानामिति इत्य

यः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ १९ ॥
प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ॥
मिदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥
हसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमयो समौ ॥
दोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥
ब्र त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ॥
क्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

पचयः क्षयः । तद्विपरीतोपचयो वृद्धिः । उपचयापचयराहित्येनाव-
नम् । अष्टवर्गस्तु । "कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।
करादानम्" इत्युक्तः ॥ १९ ॥ कोशः अर्थौघः । दण्डः दमः । सेना
जः प्रतापः प्रभावश्च स्यात् द्वे । "अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य
(। प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" इति भरतः । साम
ादि । तदुक्तम् । "परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संब-
ख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् ॥ वाचा पेशलया साधु तवाहमिति
ति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्" इति । दानं धनादेः
भेदः संहतानां शत्रूणां भेदनेनात्मसात्करणम् । दण्डनं दण्डः ।
उपायचतुष्टयं स्यात् । अन्यत्र सप्तोपाया अप्युक्ताः । "साम दानं
दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः"
दो दण्डः साम दानमिति पाठांतरम् ॥ २० ॥ साहसं दमः दण्डः
द्वस्य । साम सान्त्वं "द्वे मन्त्रस्य इति ख्यातस्य" । भेदः उपजापः द्वे
र्थीकरणस्य फितूर इति लौकिकप्रसिद्धस्य । धर्माधिकामभयेन च
अमात्यादीनामाशयान्वेषणं उपधा स्यात् । तद्यथा । भावज्ञानाय
नेनासेन दुष्टोऽयं राजा तदेनमुत्सृज्यान्यमभिषेचयामोऽन्यं वा
प्रजाम इत्युक्तोऽमात्यादिर्यदि तज्ज्ञापनं न मन्येत तर्हि सत्यं
मिति निश्चयो धर्मपरीक्षणम् । एवमर्थपरीक्षणादि बुध्यादाहर्त-
कम् ॥ २१ ॥ अषाषडक्षीणादिनिःशलाकान्ताः पञ्च रहस्यसिषु
ाः । यस्तृतीयाद्यगोचरः तृतीयादिना न ज्ञायते किंतु द्वाभ्यामेव
मन्त्रादिरषडक्षीण इत्येकम् । अविद्यमानानि षडक्षीण्यत्र स अषड-

रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिपु ॥
समौ विस्रम्भविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥२
अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ॥
युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४॥
न्याय्यं च त्रिपु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ॥
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २
शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ॥
आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूद्दानबन्धने ॥ २६॥
द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः ॥

क्षीणः । विविक्तः विजनः छन्नः निःशलाकः रहः ॥ २२ ॥ ... सस्य विजनस्य । उपगताः अंशवः किरणाः यत्र । "उपांशुर्जना... विजनेऽव्ययम्" इति । तत्रैकं रहः सान्तं क्लीबम् । द्वितीयं रह ... अलिङ्गे अव्यये इत्यर्थः । तद्भवे रहोभवे रहस्यमित्येकम् । ... ...व्ययमव्ययोऽपि । विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च" ॥ ... विश्वासः द्वे । यथोचितात्स्वरूपाद्भ्रंशः पतनं भ्रेष इत्येकम् ॥ २३ ... न्यायः कल्पः देशरूपं समञ्जसं पञ्चकं नीतेः । "प्रशस्तं देशं प्रशंसायां रूपप्" । युक्तं औपयिकं लभ्यं भजमानं अभिनीतम् न्याय्यं षट् न्यायादनपेतस्य द्रव्यादेः । अभिनीतवदिति ... दीनां पर्यायव्द्योतनार्थः । एते षडपि त्रिषु । संप्रधारणा ... युक्तपरीक्षायाः । अववादः निर्देशः निदेशः शासनम् ॥ २ ... आज्ञा षट् कर्माज्ञापनस्य । " कार्यमयत्नस्य ... मर्यादा । मर्येति सीमार्थेऽव्ययम् तदादीयते सा । धारणा ... न्यायमार्गास्थितेः । आगः अपराधः मन्तुः त्रीण्यपराधस्य । आगः मन्तुः पुंसि । उद्दानं बन्धनं द्वे बन्धनस्य ॥२६॥ द्विगुणो दण्डो ...कम् । " द्वौ पादौ परिमाणमस्य द्विपाद्यः ।" भागधेय... ...र्णेन करादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य "धाग, पदी, पशून् इति भाग एव भागधेयः "रूपनामभागेभ्यो धेयः" इत्यनेन स्वार्थे प्रत्ययः । ... नदीतीरादिस्थाने ... इति ख्यातम् ।

ट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥
पायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ॥
तिकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८॥
त्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ॥
दृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥
दृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ॥
ह्रीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥
क्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् ॥
सनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

त्यादि। तत्र यद्देयं नेतव्यानेतव्यवस्तुसंबन्धी राजग्राह्यो भागः स
ग्रात्। त्वमध्योऽप्यम्। एकं "जकात इति ख्यातस्य। क्लीबे
प्राभृतं प्रदेशनम् ॥ २७ ॥ उपायनं उपग्राह्यं उपहारः उपदा
र्वादिदर्शनादौ समर्प्यमाणस्य वस्तुनः भेट नजराणा इति ख्यातस्य।
स्त्रियाम्। युतकयोर्वधूवरयोरिदं यौतकम्। आदिना मन्युदेयादि।
सुदायः हरणं च स्यात् द्वे कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीय-
स्य। "यौतकमपि। यौतकं यौतकं च तद्" इति वाचस्पतिः। सुदायः
२८ ॥ तत्कालः तदात्वं द्वे "वर्तमानकालस्य"। स चासौ कालश्च
। उत्तर आगामी कालः आयतिः स्यात् एकम्। स्त्री। यत्सद्यः
दृष्टिकं एकम्। उत्तरं भावि फलं उदर्कः स्यात् एकम् ॥ २९ ॥
तः तोयमतिवृष्टयादिः तत्कृतं यद्भयं तत् अदृष्टमित्येकम्।
हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा। अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मू-
मादयो गृह्यन्ते"। स्वपरराष्ट्रजन्यं चोरादि यद्भयं तत् दृष्टं एकम्।
प्रभवं स्वसहायजन्यं भयं अहिभयं स्यात्। एकम् ॥ ३० ॥ प्रक्रिया
द्वे ध्वजस्थापनस्य। चामरं चमरमपि चामरेत्यपि। "चमरं
तु मञ्जरीमृगभेदयोः" इति मेदिनी। "चामरा चमरे वालव्यजने रोम-
इति रभसः। प्रकीर्णकं द्वे "चवरी इति ख्यातस्य"। नृपासनं
द्वे मण्यादिकृतराजासनस्य। तद्रूपासनं स्वर्णनिर्मितं चेत्सिंहासनं
आकारमासनमित्यर्थः। एकम् ॥ ३१ ॥ छत्रं आतपत्रं द्वे "छत्रस्य"।

पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङप्यधोमुखः ॥ ३३ ॥
देवानञ्चति देवद्र्यङ् विष्वद्र्यङ् विष्वगञ्चति ॥
यः सहाञ्चति सध्र्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥
वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ ॥
वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ॥
दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥
लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादी तु कद्वदः ॥

पराङ्मुखः" । अवाङ् अधोमुखः द्वे "अवाञ्चत्यधोमुखीभवति अवाङ्" अवाञ्चौ ॥ ३३ ॥ यो देवानञ्चति गच्छति पूजयति वा स देवद्र्यङ् । एकम् । चान्तम्" । स्त्रियां देवद्रीची" । यो विष्वक् समन्तादञ्चति गच्छति स विष्वद्र्यङ् "विष्वद्र्यङ् इति तालव्यमध्योऽपि" । स्त्रियां विष्वद्रीची । "विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये" इति पाणिनिः । चान्तं एकम् । यः सहाञ्चति तुल्यं गच्छति स सध्र्यङ् । एकम् । सध्र्यञ्चौ । स्त्रियां सध्रीची । "सहस्य सध्रिः" इति पाणिनिः । यस्तिरो वक्रमञ्चति स तिर्यङ् । एकम् । "तिरसस्तिर्यलोपे" इति पाणिनिराह ॥ ३४ ॥ वदः वदावदः वक्ता त्रीणि वक्तरि । वागीशः वाक्पतिः द्वे अनवद्योद्दामवादिनि । वाचोयुक्तिपटुः "पटुरिति पृथगपि" । "वाग्मी पटौ सुराचार्ये" इति विश्वमेदिन्यौ । वाग्मी द्वे नैयायिकस्य । वाचोयुक्तीनि वाग्दिगिति षष्ठ्या अलुक् । "प्रशस्ता वागस्य वाग्मी" । वावदूकः अतिवक्ता द्वे बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः वाचालः वाचाटः बहुगर्ह्यवाक् चत्वारि यो बहु अवाच्यं वक्ति तस्य । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः वाचाटः । "आलजाटचौ बहुभाषिणि" इति सूत्रेण साधु । जल्पाकी । षित्वात्स्त्रियां ङीष् । दुर्मुखः मुखरः अबद्धमुखः त्रयमनर्गलमुखस्य । "निन्दितं मुखमस्य दुर्मुखः । न बद्धं नियमितं मुखमस्य अबद्धमुखः" । शक्लः प्रियंवदः द्वे प्रियवादिनि । शक्नोति वक्तुमिति शक्त इति स्वामी । शक्र इति मधुरः ॥ ३६ ॥ लोहलः अस्फुटवाक् द्वे अस्फुटवादिनि । "न स्फुटा वागस्यास्फुटवाक्" । गर्ह्यवादी कद्वदः द्वे कुत्सितभाषिणि । कुत्सितं वदति कद्वदः ।

समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥
रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ॥
जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥
तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नग्नोऽवासा दिगम्बरे ॥
निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥
आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ ॥
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

"रथवद्योश्च" इति कोः कदादेशः । गर्हं वदति गर्हवादी" । कुवादः कुचरः द्वे दोषकथनशीले । "कुत्सितं चरति कुचरः" । असौम्यस्वरः अस्वरः द्वे काकादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥ रवणः शब्दनः द्वे शब्दशीलस्य । नान्दीवादी नान्दीकरः द्वे स्तुतिविशेषवादिनः । "नान्दीं वदति तच्छीलः नान्दीवादी" । "आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते ॥ देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते" इति भरतः । जडः अज्ञः द्वे अत्यन्तमूढस्य । यदुक्तम् । "इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखे वा न वेह यो मोहात् । विन्दति परवशगः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुषः" इति । यो वक्तुं श्रोतुं च शिक्षितो न भवति स एडमूकः । अनेडमूक इति पाठे नास्त्येडो मूकोऽस्मादिति विग्रहः । एडो बधिरः । "त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जितः" इति रभसः ॥ ३८ ॥ तूष्णींशीलः तूष्णीकः द्वे तूष्णीम्भावयुक्तस्य । शीले को मलोपश्चेति वार्तिकेन तूष्णीमो मस्य लोपः । "तूष्णीं शीलं यस्य तूष्णींशीलः" । नग्नः अवासाः दिगम्बरः त्रीणि नग्नस्य । अवाससौ । निष्कासितः निष्कामित इत्यपि । अवकृष्टः द्वे निर्गमितस्य । अपध्वस्तः धिक्कृतः द्वे निर्भर्त्सितस्य ॥ ३९ ॥ आत्तगर्वः आत्तगन्धः । "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः" इति विश्वः । "गन्धो गर्वो लवोऽपि च" इति त्रिकाण्डशेषः । अभिभूतः द्वे भग्नदर्पस्य । "आत्तगन्धः पलायितः" इति कोशान्तरे । पलायनकर्तुरपि । लक्ष्यम् । "कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्धः" इति भारतचम्पूः । "चत्वारोऽपि पर्याया इत्येके" । दापितः "दायित इत्यपि । तत्र दय दाने इति धातुः" साधितः द्वे "धनादिकं प्रदापितस्य प्रदापितस्य धनादेर्वा" । "धनादिकं दापयतीति दापितः" इति राजमुकुटः । प्रत्यादिष्टादि चतुष्कं निराकृतस्य

निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ॥
मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥
अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ ॥
आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥
आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकसुकोऽस्थिरे ॥
व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥
विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ॥
कश्यः कशार्हे सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥
द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ॥

निकृतः विप्रकृतः द्वे विवर्णीकृतस्य । विप्रलब्धः वञ्चितः द्वे "वञ्चनं प्राप्तस्य" । मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतः चत्वारि मनसि हतस्य । "कृतमनोभङ्गस्येत्यर्थः" ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः द्वे "कृताक्षेपस्य" कस्यचिच्चौर्यादिकं प्रति स्पर्धमानस्य । "दुर्वचनमधिक्षेपः" इति राजमुकुटः । बद्धः कीलितः संयतः त्रीणि रज्ज्वादिना निबद्धस्य । आपन्नः आपत्प्राप्तः द्वे आपदं गतस्य । "आपद्यते स आपन्नः" । कान्दिशीकः भयद्रुतः द्वे भयात्पलायितस्य । कां दिशं गच्छामीति चिन्तयन् पलायितः कान्दिशीकः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः क्षारितः अभिशस्तः त्रयं लोकापवादेन दूषितस्य । मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्येति केचित् । "आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातो ऽस्य आक्षारितः" । संकसुकः अस्थिरः द्वे चलप्रकृतेः । संकसतीति संकसुकः । "कस गतौ" । व्यसनार्तः उपरक्तः द्वे व्यसनपीडितस्य । विहस्तः व्याकुलः द्वे शोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढस्य । "विक्षिप्तौ हस्तौ यस्य विहस्तः" ॥ ४३ ॥ विक्लवः विह्वलः द्वे शोकादिना गात्रभङ्गं प्राप्तस्य । विह्वलतीति विह्वलः । "ह्वल चलने" । विवशः अरिष्टदुष्टधीः द्वे आसन्नमरणदूषितबुद्धेः अरिष्टेन दुष्टा धीर्यस्य" । कश्यः कशार्हः द्वे कशाघातमर्हतः । कशा वेत्रम् । सन्नद्धे वर्मिते जिघांसौ आततायीत्येकम् । आततं यथा तथाऽयितुं शीलमस्य । "अय गतौ" ॥ ४४ ॥ द्वेष्यः अक्षिगतः द्वे द्वेषार्हस्य । "द्वेष्टुमर्हः द्वेष्यः" । वध्यः शीर्षच्छेद्यः द्वे वधार्हस्य । "वधमर्हति वध्यः" । यो विषेण

विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥
शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ॥
दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥
कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ॥
नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥
अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः ॥
कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥
निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ॥

वध्यः हन्तव्यः स विष्य इत्येकम् । यो मुसलेन वध्यः स मुसल्यः एकम् ॥४५॥ शिश्विदानः अकृष्णकर्मा द्वे पुण्यकर्मणः । "शिश्विदानं कृष्णकर्मेति पाठे द्वे पापकर्मणः । अत्र श्विता वर्णे इति धातोः श्वितेर्दधेत्यानच् दत्वं सनोलुक् च । श्वेतितुमिच्छति शिश्विदानः" । चपलः चिकुरः द्वे यो विचारमन्तरेण झटिति वधादिकार्यमाचरति तस्मिन् । दोषैकदृक् पुरोभागी द्वे दोषमात्रं पश्यतः । "दोष एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य दोषैकदृक्" निकृतः अनृजुः शठः त्रयं यस्यान्तःकरणं वक्रं तस्य । निकृन्तति निकृतः । "कृती छेदने" ॥४६॥ कर्णेजपः । "तत्पुरुषे कृति" इति सप्तम्या अलुक् । सूचकः द्वे कर्णे परापवादं वदतः । विस्मृतबोधकस्येति कश्चित् । पिशुनः दुर्जनः खलः त्रयं परस्परभेदनशीलस्य । पिशुनः सूचकस्यापि पर्यायो वा । नृशंसः घातुकः क्रूरः पापः चत्वारि परद्रोहशीले । "नॄन् शंसति नृशंसः" । धूर्तः वञ्चकः द्वे प्रतारणशीलस्य । "धूर्वति हिंसति धूर्तः" ॥४७॥ अज्ञः मूढः "मुग्ध इत्यपि" यथाजातः मूर्खः वैधेयः बालिशः षण्मूर्खस्य । बालिशस्तु शिशौ मूर्खे इति । "जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते तदस्यास्ति यथाजातः । कदर्यः कृपणः क्षुद्रः किंपचानः मितंपचः । "मितनखे च" इति खच् मुमागमः । पञ्च यो धर्मात्मपुत्रदारादिकं पीडयन् लोभादर्थसंचयं करोति तस्य । "कुत्सितोऽर्यः स्वामी कदर्यः । किंपचः अनमितंपच इति छेदो वा । तत्र न मितंपचोऽमितंपचः । तद्भिन्नोऽनमितंपचः" ॥४८॥ निःस्वः दुर्विधः दीनः दरिद्रः दुर्गतः पञ्च दरिद्रस्य । "स्वान्निष्क्रान्तो निःस्वः" । वनीयकः "वनीपक इत्यपि" याचनकः मार्गणः

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥
अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ॥
दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥
स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ॥
(इति प्राणिवर्गः (१).

उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥
सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ॥
कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥
तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तोयस्य दर्शनात् ॥

याचकस्य ॥ ४९ ॥ अहंकारवान् अहंयुः द्वे अहंकारिणः । अहंकारो
ास्ति अहंकारवान् । मतुप् । अहमिति मान्तमव्ययम् । अहंयुरित्यत्र मत्व-
ो युस् प्रत्ययः एवं शुभंयुरित्यत्रापि । "अहंशुभमोर्युस्" इति पाणिनिः ।
युः शुभान्वितः द्वे "शुभयुक्तस्य । "अकस्मादुपपद्यन्त इत्युपपादुकाः दिवि
ाः दिव्याः दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च । नारकव्यावृत्त्यर्थं दिव्यपदम् ।
ापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो गुणेभ्यो जाता ये देवास्ते
योपपादुका उच्यन्ते । एकम् नृगवाद्या जरायुजाः स्युः । एकम् । आद्य-
ादश्वादयः । गर्भाशयो जरायुस्ततो जाता जरायुजाः । कृमिदंशाद्याः
ाजाः स्युः । एकम् । आद्यशब्दान्मत्कुणमशकादयः ॥ ५० ॥ स्वेदहेतुत्वा-
ा स्वेदः ततो जाताः स्वेदजाः । पक्ष्यादयोऽण्डजाः । एकम् । अण्डेभ्यो
ा अण्डजाः । आदिना मत्स्यादिग्रहः ॥ इति प्राणिवर्गः ॥ तरुगुल्माद्या
दः । ते हि जायमाना भुवमुद्भिन्दन्तीत्युद्भिदः । आद्यशब्दात्तृणादिग्रहः ।
म् । उद्भिद् उद्भिज्जं उद्भिदं त्रयमुद्भिदि ॥ ५१ ॥ सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं
ु शोभनं कान्तं मनोरमं "मनोहरमित्यपि" । रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलं
ा सुन्दरस्य । सु शोभनं समं सर्वमस्य सुषमम् । "सुविनिर्दुर्भ्यः" इति समः
ष्यम् । रम्यं मनोरमं सौम्यं भद्रकं रामणीयकमित्यपि ॥ ५२ ॥ यस्य दर्श-
(दृष्टमनसोऽन्तृप्तेरन्तो नास्ति । यद्बहुशो दृष्टमप्यधिकामेव प्रीतिं जनयतीति

१ इदं नावश्यकपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥
निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः ॥
कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥
मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ॥
पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलार्थकम् ॥ ५५ ॥
निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ॥
असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥
क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ॥
मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवराध्यर्वत् ॥ ५७ ॥
पराध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ॥

यावत् तदासेचनकं स्यात् । "असेचनकमित्यपि" । अभीष्टं अभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियं षडभीष्टस्य । "अभ्याप्तुमिष्यते स अभीप्सितम्" ॥५३॥ निकृष्टः प्रतिकृष्टः अर्वा । "अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गके" इति कोशान्तरे । रेफः रेपः । "रेपः स्यान्निन्दिते क्रूरे" इति विश्वः । याप्यः अवमः अधमः कुपूयः "कपूय इत्यपि । पृषोदरादित्वादत्वम्" । कुत्सितः अवद्यः खेटः गर्ह्यः अणकः "आणक इत्यपि" त्रयोदशाधमस्य । "खेटति त्रासयति खेटः" । अर्वा नान्तः । अर्वन्तौ ॥ ५४ ॥ मलीमसं मलिनं कच्चरं मलदूषितं चत्वार्यनुज्ज्वलस्य । "कुत्सितं चरति कच्चरम्" । पूतं पवित्रं मेध्यं त्रीणि । वीध्रमित्येकं विमलार्थकं स्वभावनिर्मलस्येत्यर्थः । "विमलात्मकमित्यपि पाठः" ॥ ५५ ॥ निर्णिक्तादिपञ्चकमपनीतमलस्य । असारं फल्गु द्वे निर्बलस्य । शून्यं "शुन्यमित्यपि । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वमिति यत्" । वशिकं तुच्छं रिक्तकं चत्वारि "रिक्तस्य" ॥ ५६ ॥ प्रधानं प्रमुखः प्रवेकः अनुत्तमः उत्तमः मुख्यः वर्यः वरेण्यः प्रवर्हः अनवरार्ध्यः ॥ ५७ ॥ परार्ध्यः अग्रः प्राग्रहरः प्राग्र्यः अग्र्यः अग्रीयः अग्रियः महद्दश प्रधानस्य । मुखमिव मुख्यः । अवरस्मिन्नर्द्धे भवः अवरार्ध्यः न अवरार्ध्यः अनवरार्ध्यः । तत्र प्रधानं नित्यं क्लीबे । पूर्वोपयुक्तशब्दास्तुल्यार्था इति यता ज्ञापितम् । श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः सत्तमः अतिशोभनः पञ्चाल्लन्-

श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥
स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ॥
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥
अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ॥
विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥
वड्रोरुविपुलं पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे ॥
स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ॥
अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

शोभनस्य । "अतिशयेन सन् उत्तमः" । श्रेयांसी ॥ ५८ ॥ व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे श्रेष्ठार्थो गोचरो विषयो येषां ते । "गोचरा इत्यत्र वाचका इति पाठः क्वचित्" । यथा पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । आद्यशब्दात्सोमादयः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति विशेष्यस्य पूर्वनिपाते व्याघ्रादेरुत्तरपदत्वम् ॥ ५९ ॥ अप्राग्र्यं अप्रधानं उपसर्जनं त्रयमप्रधानस्य । "प्राग्र्याद्भिन्नमप्राग्र्यम्" । तत्राप्रधानोपसर्जने द्वे द्वयहीने द्वयं स्त्रीपुंसौ ताभ्यां हीने क्लीबे इत्यर्थः । विशङ्कटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥ वड्रं उरु विपुलं नव विस्तीर्णस्य । पीनं पीव स्थूलं पीवरं चत्वारि स्थूलस्य । स्त्रीपुंसयोस्तु पीवा । स्तोकः अल्पः क्षुल्लकः त्रयमल्पस्य । सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु । "तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे" इति कोशान्तरे ॥ ६१ ॥ मात्रा त्रुटिः लवः लेशः कणः अणुः एकादश सूक्ष्मस्य । स्तोकाद्यन्ता एकार्था इत्येके । तत्र मात्रात्रुटी स्त्रियां । "त्रुटीति दीर्घान्तोऽपि क्वचित्" । लवादिः पुंसि । शेषं विशेष्यनिघ्नम् । "अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि" इति कोशान्तरम् । एतन्मूलग्रन्थेऽपार्थं सर्वत्रास्य मूलग्रन्थ एव दर्शनात् । रामाश्रम्यादिष्वपि तथा ग्रहणाच्च । अल्पिष्ठं अल्पीयः कनीयः अणीयः चत्वार्यत्यल्पे । ॥ ६२ ॥ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं अदभ्रं बहुलं बहु पुरुहः "पुरुहमित्यपि पुरूहमिति च" । पुरु भूयिष्ठं स्फारं

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ॥
पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥
गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥
समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ॥
समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ॥
उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ॥

"स्फिरमित्यपि"। भूयः भूरि द्वादश बहुलस्य । पुरुहौ । क्लीबे तु पुरुहु ॥ ६३ ॥ येषां संख्येयानां संख्या शतात्सहस्राच्च परा ते क्रमेण परःशताः परःसहस्राः स्युरित्यर्थः । एकैकम् । राजदन्तादित्वाच्छतसहस्रयोः परनिपातः । पारस्करादित्वात्सुट् । विशेष्यनिघ्नत्वाद्वाच्यलिङ्गता । यल्लक्ष्यम् । "परःशतानां विदुषां समाजे" इति । गणनीयं गणेयं द्वे गणयितुं शक्यस्य । संख्यातं गणितं द्वे यस्य संख्या कृता तस्य । समं सर्वम् ॥ ६४ ॥ विश्वं अशेषं कृत्स्नं समस्तं निखिलं अखिलं निःशेषं समग्रं सकलं पूर्णं "पूर्वमित्यपि पाठः । पूर्व पूरणे"। अखण्डं अनूनकं चतुर्दश समग्रस्य ॥ ६५ ॥ घनं निरन्तरं सान्द्रं त्रीणि निबिडस्य । निर्गतमन्तरमस्माच्चनिरन्तरम् । पेलवं विरलं तनु त्रीणि विरलस्य । समीपः निकटः आसन्नः सन्निकृष्टः सनीडः ॥ ६६ ॥ सदेशः अभ्याशः अभ्यास इति दन्त्यान्त इति मुकुटः । सविधः समर्यादः सवेशः उपकण्ठः अन्तिकः अभ्यर्णः अभ्यग्रः अभितः पञ्चदश समीपस्य । तत्राभित इत्यव्ययम् । समानं नीडं वासस्थानमस्य सनीडः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य उपकण्ठः ॥ ६७ ॥ संसक्तं अव्यवहितं अपदान्तरं "अपटान्तरमित्यपि" त्रीणि संलग्नस्य । "न व्यवधीयते स्म अव्यवहितम्" । नेदिष्ठं अन्तिकतमं द्वे अति-

श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥
स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ॥
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥
अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ॥
विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥
वड्रोरुविपुलं पीनपीनी तु स्थूलपीवरे ॥
स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ॥
अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

शोभनस्य । "अतिशयेन सन् उत्तमः" । श्रेयांसौ ॥ ५८ ॥ व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे श्रेष्ठार्थो गोचरो विषयो येषां ते । "गोचरा इत्यत्र वाचका इति पाठः क्वचित्" । यथा पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । [illegible] इत्यर्थः । आद्यशब्दात्सोमाद्[illegible] दवीयांसौ । दीर्घ आयत द्व "दीर्घस्य" । वर्तुलं निस्तलं वृत्तं "त्रीणि वर्तुलस्य" । यत्स्वभावादुन्नतमुपाधिवशादीषन्नतं च तद्बन्धुरमित्यर्थः "बन्धूरमित्यपि" एकम् ॥ ६९ ॥ उच्चः प्रांशुः उन्नतः उदग्रः उच्छ्रितः तुङ्गः षड् उन्नतस्य । "उच्चैस्त्वमस्य उच्चः । उन्नमति स उन्नतः" । वामनः न्यक् नीचः खर्वः ह्रस्वः पञ्च ह्रस्वस्य । न्यक् । चान्तः । स्त्रियां तु नीची । अवाग्रं अवनतं आनतं त्रयमधोमुखस्य । "अवनतमग्रमस्य अवाग्रम्" ॥ ७० ॥ अरालं वृजिनं जिह्मं ऊर्मिमत् कुञ्चितं नतं आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रं एकादश वक्रस्य । "कुटिं कौटिल्यं लाति कुटिलम्" ॥ ७१ ॥ ऋजुः अजिह्मः प्रगुणः त्रीण्यवक्रस्य । "भिन्नो जिह्मादजिह्मः" । व्यस्तः अप्रगुणः आकुलः त्रयमाकुलस्य । "भिन्नः प्रगुणादप्रगुणः" । शाश्वतः ध्रुवः नित्यः सदातनः सनातनः पञ्च नित्यस्य । "शश्वद्भवः शाश्वतः" ॥ ७२ ॥ स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयान् त्रीण्यतिस्थिरस्य । "स्थानशीलः स्थास्नुः" । स्थेयांसौ । य एकरूपतया एकेनैव स्वभावेन कालव्यापी कालस्य व्यापक आकाशादिः स कूटस्थः कूटो निश्चलः सन् तिष्ठतीति । "कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ" इति मेदिनी । स्थावरः जङ्गमे-

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ॥
पुरुहः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥
गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥
समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ॥
समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ॥
उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ॥

“चलनशीलं चरिष्णु”। चलनं कम्पनं [illegible] बहुलस्य । पुरुहौ । [illegible] । चलं लोलं चलाचलम् ॥७४॥ चञ्चलं तरलं पारिप्लवं सक्कं चलस्य । परिप्लवते पारिप्लवम् । चपलं चटुलं चेत्यपि पाठः । अतिरिक्तः समधिकः द्वे अधिकभूतस्य । “सम्यगधिकः समधिकः”। दृढसन्धिः संहतः द्वे दृढसन्धानयुक्तस्य ॥७५॥ कर्कशं कक्खटम् । खक्खटमिति कवर्गद्वितीयादिरपि । कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढं जटरं मूर्तिमत् मूर्तं नव कठिनस्य । “मूर्तिः काठिन्यमस्त्यस्मिन् मूर्तिमत्”। जटरं टवर्गद्वितीयमध्यम् । प्रवृद्धं प्रौढं एधितं त्रयं प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥ पुराणं प्रतनं प्रत्नं पुरातनं चिरन्तनं पञ्च पुरातनस्य । पुरा भवं पुराणम् । सायंचिरंमित्साधुः पुराणप्रोक्तेति निपातनात् । पुराणं प्रतशास्त्रयोरिन्युक्तत्वात् । प्रत्यग्रः अभिनवः नव्यः नवीनः नूतनः नवः ॥७७॥ नूत्नः सप्त नूतनस्य । “प्रतिनवमग्रमस्य प्रत्यग्रः”। सुकुमारं कोमलं मृदुलं मृदु चत्वारि कोमलस्य । अन्वक् अन्वक्षं अनुगं अनुपदं चत्वारि पश्चादित्यर्थे । अव्ययीभावत्वात्क्लीबमव्ययं च । “पदस्य पश्चादनुपदम्” ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्षं “समक्षमित्यपि” ऐन्द्रियकं द्वे इन्द्रियग्राह्यस्य । इन्द्रियेणानुभूतं ऐन्द्रिय-

नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥
दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् ॥
वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥
उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने ॥
न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रेऽवनतानतम् ॥ ७० ॥
अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ॥
आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥
ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ॥
शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥
स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ॥
कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

निकटस्य । दूरं विप्रकृष्टकं द्वे ॥ ६८ ॥ दवीयः दविष्ठं सुदूरं ...
शब्दा ...
चका इति पाठः क्वचित् ... एकायनगतः संसक्ताग्रस्य ।
... इत्यर्थः । ... ॥ ७९ ॥ एकसर्गः एकाग्रः एकायनगतः ... आदिः पूर्वः पौरस्त्यः
... ॥ ... ॥ "तनु श्रद्धोपकरणयोः" । ... "दक्षिणापश्चा" इति त्यक्-
एकं तानयति एकतानः । "तनु श्रद्धोपकरणयोः" । आदिः पूर्वः पौरस्त्यः
प्रथमः आद्यः पञ्चकमाद्यस्य । पुरो भवः पौरस्त्यः । "दक्षिणापश्चा" इति त्यक्-
प्रत्ययः । "आ प्रथमं दीयते गृह्यते आदिः" । तत्रादिः पुंस्येव ॥ ८० ॥
अन्तः जघन्यं चरमं अन्त्यं पाश्चात्यं पश्चिमं षण्डन्त्यस्य । तत्रान्तः पुंसपुंसकयो-
रेव । यथा मन्दा स्त्री कुलस्यान्तः । मोघं निरर्थकं द्वे व्यर्थस्य । "निर्ग-
तोऽर्थो यस्मात्तन्निरर्थकम्" । स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तं उल्बणं चत्वारि
"स्पष्टस्य" ॥ ८१ ॥ साधारणं सामान्यं द्वे । एकमप्यनेकसंबन्धि साधार-
णम् । जातिवाचि सामान्यं तु क्लीबम् । एकाकी एकः एककः प्रथमसहाये
भिन्नः अन्यतरः "एकतर इति पाठः" एकः त्वः अन्यः इतरः षट् भिन्न
र्थकाः भिन्नस्य वाचका इत्यर्थः । त्वशब्दः सर्ववत् । त्वौ त्वे ॥ ८२
उच्चावचं नैकभेदं द्वे बहुविधस्य । उदक् । च अवाक् च उच्चावचम् । मयूर-
व्यंसकादिः । उच्चण्डं अविलम्बितं "अविलम्बनमिति क्षीरस्वामी" द्वे तूर्ण-
अरुन्तुदः मर्मस्पृक् द्वे मर्मभेदिनः । मर्मस्पृशौ । अबाधं निरर्गलं द्वे निर्बाध
"न बाधाऽस्य अबाधम्" ॥ ८३ ॥ प्रसव्यं प्रतिकूलं अपसव्यं

चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ॥
चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् ॥७४॥
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥
अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥
कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥
जठरं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥
पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरन्तनाः ॥
प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥
नूत्नश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥
अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

चरः द्वे अचरम् ॥७३॥ चरिष्णु जङ्गमं चरं त्रसं इङ्गं चराचरम् । "परिप्लविपरि" [illegible] । पुरानमित्यर्थः । संकीर्णं संकुलं आकीर्णं त्रीणि [illegible] । [illegible] । यथा संकीर्णवर्णाः । केचित्तु [illegible] । [illegible] [illegible] योगात् । गुण्ठितं परिवापितं द्वे [illegible] ॥ ८५ ॥ [illegible] । प्रधिकमित्यपि पाठः । [illegible] "गुम्फितं गुपितं धन्यपि पाठः" [illegible] गुम्फितस्य । [illegible] विस्तृतं ततं त्रीणि [illegible] । "[illegible] निर्" [illegible] । अन्तर्गतं विस्मृतं द्वे "विस्मृतस्य । [illegible]" । [illegible] प्रणिहितं द्वे [illegible] । "प्राप्यते स्म प्राप्तम्" ॥ ८६ ॥ [illegible] आवृतः वलितः आवलितः पुनः पर्यायस्य [illegible] । "[illegible]" । "वेष्ट चलने" । "[illegible]" इति [illegible] । पुनः पुनः अतः निष्ठुतः "निष्ठुर इत्यपि" । [illegible] । "गुणते स्म गुणः" ॥ ८७ ॥ [illegible] द्वे [illegible] । [illegible] निहतम् । "हन् [illegible]" । [illegible] द्वे [illegible] "दृप्यते स्म दर्पितम्" । [illegible] द्वे [illegible] । "[illegible] स्म [illegible]" । [illegible] द्वे [illegible] । [illegible] । "[illegible] हिंसे" । [illegible] द्वे [illegible] । [illegible]

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ॥
एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥
अप्येकसर्ग एकाग्रोऽप्येकायनगतोऽपि सः ॥
पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥
अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः ॥
मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥ ८१ ॥
साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥
भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥
उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् ॥
अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

। अप्रत्यक्षं अतीन्द्रियं द्वे इन्द्रियैरग्राह्यस्य ... भङ्गो गुप्तो विधातव्यः । परोक्षमैन्द्रियकं परोक्षं स्यादतीन्द्रियम् ... रूषितं द्वे धूलिलिप्तस्य । "गुंडाल्लितं इति पाठः क्वचित्" अवदीर्णं द्वे द्रवीभूतस्य । उद्गूर्णं उद्यतं द्वे "उत्तो- ... इत्यर्थः । काचितं शिक्यितं द्वे "शिक्ये स्थापितस्य" ॥ ८९ ॥ घ्राणं घ्रातं द्वे नासिकया गृहीतगन्धस्य पुष्पादेः । दिग्धं लिप्तं द्वे "विलिप्तस्य" । समुदक्तम् । यथा समुदक्तमुदकं कूपात् । उद्धृतं द्वे उन्नीतस्य "कूपादेर्जलादेः" । वेष्टितं वलयितं संवीतं रुद्धं आवृतं पञ्च वेष्टितस्य "नद्यादिना नगरादेः" ॥ ९० ॥ रुग्णं भुग्नं द्वे व्यथितस्य । "भग्नस्य वा काष्ठहस्तपादादेः" । निशितं निशातमित्यपि । "शाच्छोरन्यतरस्याम्" इतीत्वविकल्पात् । क्ष्णुतं शातं तेजितं चत्वारि शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादेः । निशायते स निशातम् । "शो तनूकरणे" । विनाशोन्मुखं प्रत्यासन्नविनाशं पक्वं स्यात् एकम् । "पच्यते स पक्वम्" । ह्रीणः ह्रीतः लज्जितः त्रयं संजातलज्जस्य ॥ ९ ... वृत्तः वृतः व्यावृत्तः "वावृत्त इति केचित्" त्रयं कृतवरणस्य । "पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः" इति । संयोजितः ... इति भरतमालायाम्" । उपाहितः द्वे संयोगं प्रापितस्य । प्राप्यं गम्यं समासाद्यं त्रीणि प्राप्तुं शक्यस्य । "समासाद्यते ... स्यन्नं रीणं स्नुतं स्रुतं चत्वारि प्रस्रुतस्य । ... प्रस्रवणे" ॥ ९२ ॥ संगूढः संकलितः द्वे ...

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च ॥
वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ ८४ ॥
संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ॥
संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥
ग्रन्थितं संदितं दृब्धं विसृतं विस्तृतं ततम् ॥
अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥
वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ॥
नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥
परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ॥

विधः चत्वारि "नाना" "[illegible] गव्यात्प्रगव्यम्" यहाम [illegible] [illegible] धिकृतः द्वे निन्दितमात्रस्य । अवध्येऽलम् ॥ ८४ ॥ संकटं संबाधः द्वे अल्पा- निन्दितेऽप्यवघूर्णिते" इति विश्वः । अवघूर्णितः [illegible] । यथा [illegible] [illegible] अनायासेन कृतः कषायविशेषः फाण्टं स्यात् एवम् [illegible]- इत्यादिनाऽनायासे निपातितम् । माधवस्तु [illegible] [illegible] फाण्टं इति वेदभाष्ये आह । स्वनितं ध्वनितं द्वे शब्दितस्य ॥ ९४ ॥ [illegible] संदानितं मूते "मूर्णमिति द्युद्रः" । उदितं "उदितमित्यपि" [illegible] [illegible] घटस्य । "मूङ् बन्धने" क्तः मूतम् । "दो अवखण्डने" उपसर्गः [illegible] [illegible] उदितं संदितम् । निष्पक्वं क्वथितं द्वे साकल्येन पक्वस्य "[illegible]" [illegible] क्षीरादीनां पाके घृतमित्येवम् । यथा घृतं क्षीरं [illegible] । [illegible] पयसां घृतमित्यपि पाठः ॥ ९५ ॥ निर्वाण इत्येतत् [illegible] [illegible] न तु वाते । यथा निर्वाणो मुनिः निर्मुक्त इत्यर्थः । [illegible] [illegible] इत्यर्थः । आदिशब्दात् निर्वाणो [illegible] "निर्वाण इत्येतत्" [illegible] इति निष्पूर्वात्[illegible] नत्वम् । एवम् । [illegible] [illegible] पक्वं परिणतं द्वे पाकं प्राप्तस्य । दूनं दवं द्वे [illegible] [illegible] स "दव उपतापे" । संदं मूषितं द्वे [illegible] ॥ ९६ ॥ [illegible] द्युतिं द्वे [illegible] । [illegible] द्वे [illegible] [illegible] मिति द्युद्रः । उद्वान्तमिति [illegible] [illegible] [illegible]

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ॥
एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥
अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि सः ॥
पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥
अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः ॥
मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥ ८१ ॥
साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥
भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥
उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् ॥
अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

कम् । अप्रत्यक्षं अतीन्द्रियं द्वे इन्द्रियैरग्राह्यस्य ... भ्रष्टो गुप्तो निपातन्य: ।
"अपरोक्षमिन्द्रियकं परोक्षं स्यादतीन्द्रियम्" ... लिप्तं द्वे धूलिलिप्तस्य । "गुंडाकलेले
एकाग्रः ... ॥ ... अवदाणं द्वे द्रवीभूतस्य । उद्घूर्ण उद्यतं द्वे "उत्तो-
... शब्दा उ... ... ... ॥ ८९ ॥
... इति पाठः ... । क्वाथितं शिशियतं द्वे "शिश्यं स्थापितस्य" ॥ ८९ ॥
... द्वे नासिकया गृहीतगन्धस्य ... । दिग्धं लिप्तं द्वे "विलिप्तस्य" ।
पूर्णा" द्वे । पूर्णः पूरितः द्वे । "वा दान्तशान्तपूर्ण" इत्यादिना ... ।
निशातिताः छिन्नः निशितः द्वे तेजो प्राप्तस्य । अवसितः सितः द्वे समा-
स्य । ... निष्ठा ॥ ९८ ॥ प्रुष्टः प्लुष्टः उषितः दग्धः ...
दग्धस्य । तष्टः त्वष्टः तनूकृतः त्रीणि "अतनुमतनुमकारि तनूकृतः" । ...
तष्टं काष्ठं ... इत्यर्थः । वेधितः छिद्रितः विद्धः त्रीणि । ...
... । विन्नः विनः विचारितः त्रीणि "प्राप्तविचारस्य" ॥ ९९
निष्प्रभः विगतः अरोकः त्रयं दीप्तिहीनस्य । "विगतौ ..." इ-
... । विलीनः विद्रुतः द्रुतः त्रीणि द्रवीभूतस्य घृतादेः । सिद्धः निर्-
निष्पन्नः त्रयं निवृत्तस्य । दारितः भिन्नः भेदितः त्रीणि "भेदं प्रापितस्य"
॥ १०० ॥ ऊतं स्यूतं ... तन्तुसन्तते । यथा प्रोतः पटः तन्तुभिस्तुम्
... । अर्दितं नर्मानितं नर्मगितं ... अर्थितं अर्पितं ...
... । ... "नर्माक्षित" इति मयूर ... ।
... ॥ १०१ ॥ ...

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च ॥
वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ ८४ ॥
संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ॥
संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥
ग्रन्थितं सन्दितं दृब्धं विसृतं विस्तृतं ततम् ॥
अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥
वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ॥
नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥
परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ॥

त्विषः चत्वारि "नाना"-"त्यन्तं सव्यान्प्रसव्यम्" यद्वामं शरीरं तन्नाम्नं पिकृतः द्वे निन्दितमात्रस्य । अवध्वस्तस्य ॥ ८४ ॥ संकटं संबाधः द्वे अल्पा- निन्दितेऽप्यवघूर्णिते" इति विश्वः । अवघूर्णितः दुर्गधिगम्यस्य । यथा गहनं सहर्तं अनायासेन कृतः कषायविशेषः फाण्टं स्यात् एकम् । "फाण्टमित्यनायास- इत्यादिनाऽनायासे निपातितम् । माधवस्तु नवनीतमायान्प्राणवस्मायस्य इति फाण्टं इति [illegible] सत्रापितस्य । "एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येता- न्येव रूपाणि" ॥ १०२ ॥ हृष्टः मत्तः तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः षट् प्रमु- दितस्य । छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णं अष्टौ खण्डितस्य ॥१०३॥ स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितं सप्त च्युतस्य । "एभ्यो गत्यर्था- कर्मकेति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि" । लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितं आसा- दितं भूतं षट् प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेषितं गवेषितं अन्विष्टं मार्गितं मृगितं पञ्च गवेषितस्य । यथा हतमतो गवेषितोऽपि चोरो न दृष्टः । आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नं उत्तं सप्त क्लिन्नस्य । यथा स्तिमितलोचनो- ऽश्रुभिः ॥ १०५ ॥ त्रातं त्राणं रक्षितं अवितं गोपायितं गुप्तं षट् रक्षितस्य । अवगणितं अवमतं अवज्ञातं अवमानितं परिभूतं पञ्च अवमानितस्य ॥ १०६ ॥ त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतं उत्सृष्टं षट् त्यक्तस्य । उक्तं भाषितं उदितं जल्पितं आख्यातं अभिहितं लपितं सप्तोक्तस्य ॥ १०७ ॥ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नं अवसितं अवगतं सप्त ज्ञातस्य । ऊरी-

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ॥
ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ॥
ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥१०९॥
अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥
भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ॥११०॥
अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ॥
क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥
क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः ॥
साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२
बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् ॥
कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥
साकल्यासङ्गवचने पारायणपरायणे ॥

नामानि प्रकरणैः सजातीयानि निबद्धानि । अत्रापि काण्डे सुकृत्यादीनि विशेष्यनिघ्नानि न्यबभात् । इदानीं पूर्वेषां संकीर्णत्वापत्तिभयेन ये पूर्व नोक्तास्तत्संग्रहार्थं संकीर्णप्रकरणमारभते ॥ अत्र हि कर्मक्रियादयो भाववचनाः । अपरस्परादिर्विशेष्यनिघ्नः । लम्भादिः करणवचनः । तथा समूहवचन आपूपिकादिः । एवं संकीर्णैः संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्च कथनात्संकीर्णवर्गोऽयम् । भिन्नजात्यर्थसंसर्ग एव हि संकरः । स चात्र प्रायेण विद्यत इति इहैव तद्व्यपदेशः । नन्वत्र संकीर्णत्वे विशेषविधानाभावे च कथमत्र लिङ्गज्ञानं स्यादित्याकाङ्क्षायां तदुपायमाह । प्रकृतीति । संकीर्णनाम्नि अत्र वर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गसंग्रहोक्तरीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्कचिद्रूपभेदादिना लिङ्गमुन्नयेत् ऊहेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा । अपरस्परेति विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः । तस्याः सततक्रियासंबन्धात् क्रियायोगः । अपरत्वादिगुणयोगश्च । एवं गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिन इत्यभिधेयलिङ्गत्वम् । प्रत्ययार्थेन यथा । स्फातिप्रभृतीनां क्तिन्नादिप्रत्ययान्तानां स्त्रीभावादावनिक्तिनिति वक्ष्यमाणत्वात्स्त्रीलिङ्गत्वम् । तथा संधिप्रभृतीनां किप्रत्ययान्तानां को घोः किरिति वक्ष्यमाणत्वात्पुंस्त्वम् । रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण च डिम्बे डमरविप्लवाविति डिम्बस्य पुंस्त्वम् । संकीर्ण इत्युपलक्षणम्, वर्गान्तरेष्वप्यनिश्चितलिङ्गानां सुत्रीतिरित्यादीनां प्रकृतिप्रत्ययादिभिरेव लिङ्गनिश्चयात् । कर्म क्रिया द्वे क्रियायाः । तच्छब्देन क्रिया परामृश्यते । क्रियासातत्ये गम्ये सति अपरस्परा इत्येकं नाम । अपरस्पराः सार्थाः गच्छन्ति । अपरे च परे च सङ्घाः सततं गच्छन्तीत्यर्थः । सातत्यमविच्छेदः । "अपरस्पराः क्रियासातत्ये" इति सुट् निपात्यते । सातत्ये किम् । अपरस्पराः सकृद्गच्छन्ति । वाच्यलिङ्गत्वादपरस्परा योषितः । अपरस्पराणि कुलानि । "निर्दिष्टं कर्मसातत्यं सुधीभिरपरस्परम्" इति भागुरिणोक्तत्वात् । तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये । तद्यथा । "क्रियासातत्ये अपरस्परं गच्छन्ति । क्रियावतां च सातत्ये तु लिङ्गत्रयम्" ॥ १ ॥ साकल्यवचनं पारायणम् । पारस्यायनम् । पूर्वपदादिति णत्वम् । आसङ्गवचनं "परायणं तुरायणमित्यपि पाठः" । "तुर त्वरणे" । तुरस्य अयनम् । "पारायणं समासं-

यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् ॥ २ ॥
शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥
अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥
वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम् ॥
विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥
पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तधारणमित्यपि ॥
सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥
आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना ॥

[illegible]

संमूर्छनमभिव्याप्तिर्याच्ञा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥
वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने ॥
आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥
ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्ष्णस्त्राणे रणः कणे ॥
व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ ॥ ८ ॥
ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ ॥
स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नवः स्रवे ॥ ९ ॥
एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ॥
प्रसूतिः प्रसवे श्च्योते प्राघारः क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

याच्ञा भिक्षा अर्थना अर्दना चत्वारि याचकस्य। याञ्चेति "यजयाच" इति नङ् ॥ ६ ॥ वर्धनं छेदनं द्वे कर्तनस्य। आनन्दनं "आमन्त्रणमिति क्वचित्पाठः" सभाजनं स्वभाजनमिति राजमुकुटः । आप्रच्छन्नं त्रीणि स्वागतसंप्रश्नादिना विहितस्यानन्दस्य । आम्नायः संप्रदायः द्वे गुरुपरम्परागतस्य सदुपदेशस्य। क्षयः क्षिया द्वे अपचयस्य ॥ ७ ॥ ग्रहः ग्राहः द्वे ग्रहणस्य । वशः कान्तिः द्वे इच्छायाः। रक्ष्णः "रक्षा" त्राणः द्वे रक्षणस्य । रणः कणः द्वे शब्दकरणस्य। व्यधः वेधः द्वे वेधनस्य । पचा पाकः द्वे "पचनस्य"। हवः हूतिः द्वे आह्वानस्य। वरः वृतिः द्वे वेष्टने संभक्तौ च । "तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः" इति ॥ ८ ॥ ओषः प्लोषः "प्रोष इत्यपि शब्दार्थकौरे" द्वे दाहस्य। नयः नायः द्वयं नीतेः । ज्यानिः जीर्णिः द्वे जीर्णतायाः। भ्रमः भ्रमिः द्वे भ्रान्तेः। स्फातिः वृद्धिः द्वे "वृद्धेः" । प्रथा ख्यातिः द्वे "प्रख्यातेः" । स्पृष्टिः पृक्तिः द्वे स्पर्शस्य । स्नवः स्रवः द्वे प्रस्रवणस्य ॥ ९ ॥ एधा "त्रिधेत्यपि" । "त्रिधा गवाभे ऋद्धौ च प्रकारे चेतने त्रिधा" इति मेदिनी । समृद्धिः द्वे उपचयस्य । स्फुरणं स्फुरणा "स्फुलनं स्फोरणं स्फारणं स्फरणं चेत्यपि" द्वे "स्फुरणस्य" । प्रमितिः प्रमा द्वे यथार्थज्ञानस्य। प्रसूतिः प्रसवः द्वे गर्भविमोचनस्य । श्च्योतः प्राघारः द्वे घृतादेः क्षरणे। क्लमथः क्लमः द्वे ग्लानेः ॥ १० ॥ उत्कर्षः अति-

उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये ॥
क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिर्गिरौ गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥
उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः ॥
निगादो निगदे मादो मद उद्वेग उद्भ्रमे ॥ १२ ॥
विमर्दनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ॥
निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥
मुष्टिबन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ ॥
बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥
निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥
अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ॥
प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥
अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ॥
अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥
प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः ॥
वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥
हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः ॥
विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥
निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ॥

परिणामः विकारः द्वे प्रकृतेरन्यथाभावे । यथा मृद्विकारो घटः । विकृतिः विक्रिया द्वे विरुद्धक्रियायाः । परिणामस्यैव पर्यायाविमावपि वा । यथा कुण्डलं कनकस्यैव विकृतिः परिणाम इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अपहारः अपचयः द्वे अपहरणस्य । समाहारः समुच्चयः द्वे राशीकरणस्य । [illegible] करणं समाहारः । सम्आङ्पूर्वकस्य हृञ् हरणे इत्येतस्य रूपम् । प्रत्याहारः उपादानं द्वे इन्द्रियाकर्षणस्य । विहारः परिक्रमः द्वे पद्भ्यां गतेः । यदाहुः "गुरुजनानामवनौ परिक्रमः" इति ॥ १६ ॥ अभिहारः "अभ्याहार इत्यपि" अभिग्रहणं द्वे चौर्यकरणस्य । निर्हारः अभ्यवकर्षणं द्वे शल्यादेर्निष्कासनस्य । अनुहारः अनुकारः द्वे विडम्बनस्य । यथा [illegible] । अर्थस्य धनादेरपगमे व्यय इत्येकम् । खर्च इति लौकिकभाषायाम् ॥ १७ ॥ प्रवाहः प्रवृत्तिः द्वे जलादीनां निरन्तरगतेः । बहिर्गमने प्रवह इत्येकम् । वियामः वियमः यामः यमः संयामः संयमः षट् संयमस्य योगाङ्गस्य ॥ १८ ॥ हिंसाकर्म हिंसाफलकं कर्म मारणोच्चाटनादि अभिचारः स्यात् एकम् । जागर्या "[illegible]" जागरा द्वे जागरणस्य । तत्र जागरा स्त्रीपुंसयोः । विघ्नः अन्तरायः प्रत्यूहः त्रीणि विघ्नस्य । अन्तिकाश्रये उपघ्न इत्येकम् । [illegible] । "[illegible] वा" ॥ १९ ॥ निर्वेशः उपभोगः द्वे "उपभोगस्य" । परिसर्पः परिक्रिया द्वे परिजनादिवेष्टनस्य । [illegible]

विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ॥
परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ॥
संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ॥
नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥

लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ॥
प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयौ समौ ॥

च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु" इति मेदिनी"। अभिप्रायः छन्दः आशयः त्रीणि "अभिप्रायस्य"। छन्दोऽदन्तः ॥ २० ॥ संक्षेपणं समसनं द्वे अविस्तारस्य। पर्यवस्था विरोधनं द्वे विरोधस्य। परिसर्या परीसारः "परिसार इति शब्दार्णवः" द्वे परितः सरणस्य। आस्या आसना स्थितिः त्रीणि "आसनस्य" ॥ २१ ॥ विस्तारः विग्रहः व्यासः त्रयं विस्तृतेः। विस्तरः शब्दसंबन्धी चेद्विस्तर इत्येकम्। संवाहनं मर्दनं द्वे अङ्गमर्दनस्य। यथा पादसंवाहनम्। विनाशः अदर्शनं द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥ संस्तवः परिचयः द्वे परिचितौ। प्रसरः विसर्पणं द्वे "प्रणादिप्रसरणस्य"। नीवाकः प्रयामः द्वे धनधान्यादिषु जनानामादरातिशयस्य। नितरामुत्पन्ने नीवाकः। सन्निधिः "सन्निधे" सन्निकर्षणं द्वे नैकट्यस्य। सन्निधिः पुंसि ॥ २३ ॥ लवः अभिलावः लवनं त्रयं धान्यादिच्छेदनस्य। निष्पावः पवनं पवः त्रीणि धान्यादीनां पूतीकरणस्य। सर्वत्रिष्वादिभिरसंकरः। प्रस्तावः अवसरः द्वे प्रसङ्गस्य। यथा। अवसरपठिता वाणीत्यादि। त्रसरः "तसर इति वा पाठः" सूत्रवेष्टनं द्वे तन्तुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य तसरी इति प्रसिद्धस्य ॥ २४ ॥ प्रजनः उपसरः द्वे गर्भग्रहणस्य। प्रश्रयः प्रणयः द्वे प्रेम्णः। प्रसर इति वा पाठः। "प्रसरः प्रसरे वेगे" इति मेदिनी। धीशक्तिः निष्क्रमः द्वे बुद्धिसामर्थ्ये। "निष्क्रमो बुद्धिसामर्थ्ये" इति शिवः। "सुभगा अयमी

धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ॥
स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोऽवनायस्तु निपातनम् ॥
उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥
विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ॥
आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके सङ्गसङ्गमौ ॥ २९ ॥

चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः" इति । संक्रमः दुर्गसंचरः द्वे दुर्गमार्गस्य । "दुर्गादिप्रवेशक्रियाया वा" । संक्रमते संक्रम्यते वाऽनेन संक्रमः । स न स्त्रियाम् । "दुर्गसंचार इत्यन्यत्र" ॥ २५ ॥ प्रत्युत्क्रमः "प्रत्युत्क्रान्तिरित्यपि" प्रयोगः द्वे युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य । प्रयोगोऽर्थो यस्य सः । प्रयुद्धार्थ इत्यपि पाठः । "प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः" इति मागुरिः । उपक्रमः प्रक्रमः द्वे प्रथमारम्भस्य । अभ्यादानं उद्घातः आरम्भः प्रथमारम्भमात्रस्य । चतुष्टयम् । उद्घातः प्रणवो पादादिरिति । प्रक्रमादिपञ्चा-प्येकार्था वा । संभ्रमः त्वरा द्वे संवेगस्य । "आवेगस्तु त्वरा त्वरिः" इति वाचस्पतिः ॥ २६ ॥ प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः द्वे कार्यप्रतिघातस्य । यथा मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धाद्वह्निस्तम्भतेति । अवनायः निपातनं "निपाठनमित्यपि पाठः" द्वे अधोनयनस्य । उपलम्भः अनुभवः द्वे साक्षात्कारस्य । समालम्भः विलेपनं द्वे कुङ्कुमादिना विलेपने ॥ २७ ॥ विप्रलम्भः विप्रयोगः द्वे कामिनोर्विच्छेदस्य । विलम्भः अतिसर्जनं द्वे अतिदानस्य । विश्रावः प्रतिख्यातिः "प्रतिख्यातिरित्यपि" द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेक्षा प्रतिजागरः द्वयं वस्तूनां अवेक्षणस्य ॥ २८ ॥ निपाठः निपठः पाठः त्रीणि "पठनस्य" । तेमः स्तेमः समुन्दनं त्रयमार्द्रीभावस्य । आदीनवः आस्रवः क्लेशः त्रीणि क्लेशस्य । आस्रवत्यन्द्रियाण्यनेनेति । आश्रवनालम्बनमप्य इति केचित् । मेलकः संगः संगमः त्रीणि संगमस्य । "ना मेलः संगमो ना वा" इत्यमरमाला ॥ २९ ॥ संवीक्षणं

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ॥
परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ॥
प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः॥ ३१ ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥
अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः ॥ ३२ ॥

स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ॥
पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ॥
स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

"अन्वीक्षणं अन्वेषणं गवेषणं चेत्यपि"। विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः पञ्च तात्पर्येण वस्तूनां गवेषणस्य। परिरम्भः "परीरम्भ इत्यपि" परिष्वङ्गः संश्लेषः उपगूहनं चत्वारि आलिङ्गनस्य ॥ ३० ॥ निर्वर्णनं निध्यानं दर्शनं आलोकनं ईक्षणं पञ्च निरीक्षणस्य। "दर्शनालोकलक्षणमित्यपि पाठः"। प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशः निराकृतिः चत्वारि निराकरणस्य ॥ ३१ ॥ उपशायः विशायः द्वौ पर्यायेणानुक्रमेण यत्प्रहरकादीनां शयनं तदेवार्थो ययोस्तौ यथा। अर्तनं ऋतीया हृणीया हृणिया। "मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा" इति वाचस्पतिः। "हृणीया हृणिया च" इति द्विरूपकोशामरमालयोः। घृणा चत्वारि जुगुप्सायाः। करुणाया इति कश्चित्। ऋतिः सौत्रो धातुः। जुगुप्सायामिति बहवः। कृपायामिति केचित्। "घृणा जुगुप्साकृपयोः" इति विश्वः ॥ ३२ ॥ व्यत्यासः विपर्यासः व्यत्ययः विपर्ययः "विपर्याय इति भरतमालायाम्" चत्वारि व्यतिक्रमस्य। पर्ययः अतिक्रमः अतिपातः उपात्ययः चत्वारि अतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥ समाहूय यज्ञभृत्यादीनां प्रेषणं तत्र प्रतिशासनं स्यात् एकम्। क्रतुषु द्विजन्मनां छन्दोगानां स्तुतिभूमिः स्तवनदेशः संस्तावः एकम्। समेत्य स्तुवन्त्यत्र संस्तावः। "यज्ञे समि स्तुवः" इति यत्र् ॥ ३४ ॥ यस्मिन्काष्ठे काष्ठं निधाय तक्ष्यते तनूक्रियते स काष्ठरूप आधार

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः ॥
स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥
आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निघः ॥
उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥
निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥
आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥
निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥ ३८ ॥
जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः ॥
उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥

उद्घनः एकम् । ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् उद्घनः । "उद्घनोत्याधानम्" इति सूत्रेण साधुः । स्तम्बस्तृणगुच्छो येन निहन्यते स खनित्रविशेषः स्तम्बघ्नः स्तम्बघनः द्वे । खुरपें, विळा इति लौकिकभाषायाम् ॥ ३५ ॥ येन विध्यते तत्र शस्त्रादौ आविध इत्येकं "भ्रमरमूच्यादेः विधणें इत्यादिख्यातस्य" विष्वक्समे सर्वतः समाने वृक्षे निघ इत्येकं "तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः" । उत्कारः निकारः द्वौ धान्यस्य उत्क्षेपणमर्थो ययोस्तौ तथा ॥ ३६ ॥ निगारादयो गरणादिषु । यथा गरणे अभ्यवहारे निगार इत्येकं "गिळणें इति ख्यातस्य" । उद्गरणे वमने उद्गारः । "विक्षवणे" शब्दे विक्षावः इत्येकं "शिंक इति ख्यातायाः" ॥ उद्ग्रहणे ऊर्ध्वीकृत्य ग्रहणे उद्ग्राहः "ढेंकर इति ख्यातः" । एकैकम् ॥ ३७ ॥ आरतिः अवरतिः विरतिः उपरामः "उपरम इत्यपि" चत्वार्युपरतेः । निष्ठेवः निष्ठ्यूतिः निष्ठेवनं निष्ठीवनं चत्वारि मुखेन श्लेष्मोत्सर्गस्य । "क्लीबे निष्ठेवम्" । अभिन्नानि एकार्थानीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जवनं जूतिः द्वे वेगस्य । जू इति सौत्रो धातुः गतौ वेगे च । ऊतियूतिजूतीति सूत्रेण साधुः । सातिः अवसानं द्वे अन्तस्य । ज्वरः जूर्तिः द्वे ज्वरस्य । पशूनां गवादीनां प्रेरणं उदजः स्यात् एकम् । शापे आक्रोशे घोत्ये अकरणिरित्यादयः । आक्रोशे नञीति भावे करोतेरनिः । आदिशब्दादजीवनिः । "अजननिः अवग्राहः निग्राह इति" । यथा "आः पाप कथमकरण्या न लज्जसे । अजीवनिस्ते शठ भूयात्" ॥ ३९ ॥ गोत्रान्तेभ्यः अपत्यार्थप्रत्ययान्तेभ्यः औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृन्दमित्यर्थे औपग-

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥
आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥
माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥
हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥
द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमनुक्रमात् ॥
खलानां खलिनी खल्याऽप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४२ ॥
ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ॥
अपि साहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकम् ॥ ४३ ॥

॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ॥

वकादिकं स्यात् । यथा । उपगोरपत्यानि पुमांसः औपगवास्तेषां समूह औपगवकम् । "गोत्रोक्ष" इति वुञ् अकादेशेन साधुः । आदिशब्दाद्गार्गकं दाक्षकमित्यादि । एकैकम् । इतःपरमावर्गसमाप्तेर्वृन्दमित्यधिकारः । अचेतसां जडानां अपूपादीनां वृन्दं आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । साक्तुकम् । इत्यादि एकैकम् । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" इति सूत्रेणेमे साधवः ॥ ४० ॥ माणवानां समूहो माणव्यम् । माणवा बालाः । सहायाः सखायस्तेषां समूहः सहायता । हलानां समूहो हल्या । एकैकम् । ब्राह्मण्यं वाडव्यं द्वे ब्राह्मणानां समूहस्य ॥ ४१ ॥ पर्शुका अस्थिविशेषास्तासां समूहः पार्श्वम् । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यम् । यज्ञविषयेऽदः स्मरन्ति । खलिनी खल्या द्वे खलानां समूहस्य । नृणां मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् ॥ ४२ ॥ ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनानां समूहो जनता । धूमानां समूहो धूम्या । पाशानां समूहः पाश्या । गला वृहत्काशास्तेषां समूहो गल्या । सहस्राणां समूहः साहस्रम् । करीषाणां समूहः कारीषम् । करीषं शुष्कगोमयम् । वर्मणां समूहः वार्मणम् । वर्म कवचम् । अथर्वणां समूहः आथर्वणम् । एकैकम् । आदिशब्दाच्चार्मणमाङ्गारं चार्मिणमित्यादि । चर्मिणां समूहश्चार्मिणम् ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

अथानेकार्थवर्गः ॥ ननु किमर्थमनेकार्था आरभ्यन्ते । तेषां प्रागुक्तवर्गेष्वभिहितत्वात् । यद्यत्र वक्ष्यन्ते तर्हि कुतः प्रागुक्ता इत्यत आह । नानार्था इति । अत्र

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥
आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ॥
पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥
जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ॥
आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥
उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ॥
(तक्षको नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः) ॥ ४ ॥ (१)

वक्ष्यमाणेषु कान्तादिवर्गेष्वेव केऽपि नानार्था उक्ता नतु प्रागुक्तपर्यायेषु। यथा। मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोरिति। भूरिप्रयोगा यत्र कुत्रापि काव्यादिषु कविभिः प्राचुर्येण प्रयुक्ता ये नाकलोकादयः शब्दास्ते पूर्वोक्तेषु येषु पर्यायेषु स्मर्यंते तेषु पर्यायेषु अपिशब्दादत्रापि कान्तादिषु कीर्तिताः। यथा नाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात्प्राक् स्वर्गाकाशयोरुक्तोपि पुनरिहोक्तः। जम्बुकशब्दस्तु सृगालपर्यायेष्वेवोक्तो नतु वरुणपर्यायेषु। भूरिप्रयोगत्वाभावात्। इह तु जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणावित्युभयत्रोच्यते ॥ १ ॥ नाक इत्येकं नाम ककारान्तं आकाशे स्वर्गे च वर्तते। न अकं दुःखमत्र नाकः "नभ्राड्" इति सूत्रे निपातितः। भुवने स्वर्गादौ जने च लोक इत्येकम्। "लोक्यते लोकः"। पद्ये अनुष्टुबादौ वृत्ते यशसि कीर्तौ श्लोक इत्येकम्। श्लोक्यते श्लोकः। "श्लोकृ संघाते"। यशसि यथा। उत्तमश्लोको हरिः। शरे बाणे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥ क्रोष्टा सृगालः वरुणः प्रसिद्धः उभौ जम्बुकशब्दवाच्यौ। "जम्बुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि" इति मेदिनी। चिपिटो भ्रष्टव्रीहितण्डुलः पोहे इति लौकिकभाषायाम्। अर्भकः शिशुः तावुभौ पृथुकौ। "पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्" इति। दर्शनं प्रकाशश्चालोकौ। "आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने बन्दिभाषणे" इति मेदिनी। भेरीपटहं वाद्यविशेषौ। दुन्दुभ्यादेकवद्भावः। उभावानकौ। "आनकः पटहे भेर्यां मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे" इति मेदिनी ॥ ३ ॥ उत्संगः क्रोडः तत्र चिह्ने चाङ्कः। "अङ्को रूपकभेदाङ्कचिह्नरेखाजिभूषणे। रूपकांशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽङ्कं पापदुःखयोः" इति मेदिनी। चिह्ने दोषारोपे च कलङ्कः। "कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च" इति मेदिनी। नागविशेषे त्वष्टरि च तक्षकः। स्फटिकसूर्ययोरर्क-

१ इदमर्धं ताडपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥
आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥
माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥
हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥
द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमनुक्रमात् ॥
खलानां खलिनी खल्याऽप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४२ ॥
ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक्
अपि साहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकम् ॥ ४

॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवा

वकादिकं स्यात् । यथा । उपगोरपत्यानि पुमं
वकम् । "गोत्रोक्ष" इति वुञ् अकादेशेन
कमित्यादि । एकैकम् । इतःपरमाच
जडानां अपूपादीनां वृन्दं आपूपिक
एकैकम् । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" इति
समूहो माणव्यम् । माणवा बालाः । सहाय।
हलानां समूहो हल्या । एकैकम् । ब्राह्मण्यं वा
॥ ४१ ॥ पर्शुका अस्थिविशेषास्तासां समूहः पार्श्व
पृष्ठ्यम् । यज्ञविशेषच्छन्दः स्तुवन्ति । खलिनी खल्या द्वे खल
नृणां मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् ॥ ४२ ॥ ग्रामाणां समूह
जनानां समूहो जनता । धूमानां समूहो धूम्या । पाशानां समूहः पा
गला वृहत्कण्ठास्तेषां समूहो गल्या । सहस्राणां समूहः साहस्रम् । करीषाणां
समूहः कारीषम् । करीषं शुष्कगोमयम् । वर्मणां समूहः वार्मणम् । वर्म
कवचम् । अथर्वणां समूहः आथर्वणम् । एकैकम् । आदिशब्दाद्यार्मणमाक्षारे
चार्मिनामित्यादि । धर्मिणां समूहधार्मिणम् ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥
अथानेकार्थवर्गः ॥ ननु किमर्थमनेकार्था आरभ्यन्ते । तेषां प्रागुक्तवर्गेष्वभिहि
तत्वात् । यद्यत्र वक्ष्यन्ते यदि पुनः प्रागुक्ता इत्यत आह । नानार्था इति । अत्र

(पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ॥
पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्व्याघ्रेऽपि च लुब्धकः ॥ २ ॥
आर्द्रायामपि लुब्धक इत्यपि पाठः ॥
पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः ॥
खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः ॥ ३ ॥
पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च ॥
स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृन्दयोः ॥ ४ ॥
करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ॥
अन्धेऽप्यनेडमूकः स्याट्टङ्कौ दर्पास्मदारणौ ॥ ५ ॥) (१)
(इति पञ्च क्षेपकाः ॥ इति कान्तवर्गः) ॥ (२)
मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौ शिलीमुखौ ॥
शङ्खो निधौ ललाटास्थि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् ॥१८॥
घृणिज्वाले अपिशिखे॥इति खान्ताः॥शैलवृक्षौ नगावगौ॥
आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥
पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ॥

अथ खान्तानाह । त्विट्करज्वालासु मयूखः । अत्र त्विट् शोभा । करः किरणः । भ्रमरशरौ शिलीमुखौ । शिली शल्यं मुखे ययोस्तौ । निधौ निधिभेदे ललाटास्थ्नि कम्बौ च शङ्खः । अपिशब्दादाकाशेऽपि शून्ये खम् । खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्यबिन्दौ विहायसि । "संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ १८ ॥ घृणिः किरणः । अपिशब्दाच्चूडायां प्रपदे बर्हिचूडायां च शिखा । इति खान्तवर्गः । अथ गान्तानाह । शैलवृक्षौ नगसंज्ञकावगसंज्ञकौ च । विशिखो बाणः । बाणार्कपक्षिणः खगशब्दवाच्याः । अर्केति ग्रहमात्रोपलक्षणम् ॥ १९ ॥ चकाराच्छलभभेदे पतङ्गः । क्रमुको वृक्षभेदः । तत्फले तु क्लीबे पूगम् । वृन्दं समूहः । पशवो हरिणादयः । अपिशब्दात् मृगशीर्षे मार्ग-

१ इदं पद्यचतुष्टयं कालत्रयपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमपि कालत्रयपुस्तके नास्ति । एवमग्रेऽपि ॥

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः ॥
दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशङ्करधन्वनोः ॥१४॥
धेनुका तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका ॥
कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥१५॥
करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे ॥
वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥
स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ॥
लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥
"भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् ॥
सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः ॥ १ ॥

घृततैलादिशेषे दम्भे बिभीतके" इति मेदिनी । "पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांसु
पत्रिशूलयोः" इति मेदिनी ॥ १४ ॥ करेण्वां हस्तिन्यां चकारादप्रसूताप
गवि धेनुका । मेघजाले मेघवृन्दे चकाराद्देवताविशेषेऽपि कालिका । वृत्ति
विवरणश्लोकः । यथा वृत्तकारिका । "यातनाकृत्योरित्यपि पाठः । कारि
नट्योपिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मो
कारके कर्तरि त्रिषु" इति मेदिनी ॥ १५ ॥ करिहस्तेऽङ्गुलौ गजशुण्डा
अङ्गुलौ कमलान्तर्गतकोशे च कर्णिका । "कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुल
यपि । क्रमुकादिच्छटांशेऽब्जवराटे कर्णभूषणे" इति मेदिनी । उत्तरे अ
परं स्वान्तेभ्यः प्राक् शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । "वृन्दारकः गुरे पुं
मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु" इति मेदिनी । मुख्यश्चान्यश्च केवलश्चेति एके स
॥ १६ ॥ दाम्भिको मायावी । योऽदूरेरितेक्षणः स च कौक्कुटिक इत्युच्यते
"संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति" इति सूत्रेण ठक्प्रत्यये कौक्कुटिकलाल
टिकशब्दौ साधू । कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते ।
भृत्यः कोपप्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्भालं ललाटमेव पश्यति । भावदर्शीत्यि
पाठः । यश्च कार्याक्षमः प्रभोः कार्यं कर्तुमशक्तः तावुभौ लालाटिकौ । "लाल
टिकः सदालम्बे प्रभुभावनिदर्शिनि" इत्यजयः । इतो भूभृन्नितम्बेत्यादयः केचि
दमूलका एव पञ्च श्लोकाः अतस्तेषां व्याख्यानाभावः॥ १७॥ इति कान्ताः

(पाको पक्किशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ॥
पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्याघ्रेऽपि च लुब्धकः ॥ २ ॥
आर्द्रायामपि लुब्धक इत्यपि पाठः ॥
पेटकस्त्रिपु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः ॥
खेटको ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः ॥ ३ ॥
पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च ॥
स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृन्दयोः ॥ ४ ॥
करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ॥
अन्येऽप्यनेडमूकः स्याट्टङ्को दर्पास्मदारणौ ॥ ५ ॥) (१)
(इति पञ्च क्षेपकाः ॥ इति कान्तवर्गः) ॥ (२)
मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौ शिलीमुखौ ॥
शङ्खो निधौ ललाटास्थि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् ॥१८॥
घृणिज्वाले अपि शिखे ॥ इति खान्ताः ॥ शैलवृक्षौ नगावगौ ॥
आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥
पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ॥

अथ खान्तानाह । त्विट्करज्वालासु मयूखः । अत्र त्विट् शोभा । करः किरणः । भ्रमरसरौ शिलीमुखौ । शिली शल्यं मुखे ययोस्तौ । निधौ निधिभेदे ललाटास्थ्नि कम्बौ च शङ्खः । अपिशब्दादाकाशेऽपि शून्ये खम् । खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्यबिन्दौ विहायसि । "संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ १८ ॥ घृणिः किरणः । अपिशब्दाच्चूडायां प्रपदे बर्हिचूडायां च शिखा । इति खान्तवर्गः । अथ गान्तानाह । शैलवृक्षौ नगसंज्ञकावगसंज्ञकौ च । विशिखो बाणः । बाणार्कपक्षिणः खगशब्दवाच्याः । अर्केति ग्रहणमुपलक्षणम् ॥ १९ ॥ चकाराच्छलभभेदे पतङ्गः । क्रमुको वृक्षभेदः । तत्फले तु क्लीबे पूगम् । वृन्दं समूहः । पशवो हरिणाद्याः । अपिशब्दात् मृगशीर्षे मार्ग-

१ इदं पद्यपञ्चकं बालप्रबुद्धपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमपि बालप्रबुद्धपुस्तके नास्ति । एवमग्रेऽपि ॥

पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ॥
गजेपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ॥
योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ॥
चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ॥

णायां च मृगः । जवो रंहः । अपिशब्दाद्विष्ठादिर्बहिर्निर्गमेऽपि वेगशब्दः स्यात् ॥ २० ॥ कुसुमसंबन्धिनि रेणौ परागः । स्नानेन स्नानीयं गन्धचूर्णविशेषः । आदिना सुरतादिश्रमशान्तये कामशास्त्राद्युक्तं यत्कर्पूरादिचूर्णं तद्ग्रहः । अपिशब्दादुपरागेऽपि । परागः रजसि धूलौ । नागमातङ्गौ गजे वर्तेते । अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागवल्लीहास्तिनपुरमेघमुस्तकादौ । नागः पुंसि । क्लीबं सीसलवङ्गयोः । अपिशब्दाच्चण्डालेऽपि मातङ्गः । "अपिशब्दात्" नेत्रस्यान्तेऽङ्गहीने चापाङ्गः । "अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च" इति विश्वः ॥ २१ ॥ स्वभावः प्रकृतिः । निर्मोक्षस्त्यागः । निश्चये यथा । "गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते" इति रघुः । अध्यायः काव्यादिविरामस्थानं सृष्टिर्निर्माणं एतेषु सर्गः । "सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु" इति मेदिनी । सन्नहनं कवचः । उपायः सामादिः । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः संगतिः संगम इत्यादिषु योगशब्दः । "योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्ये प्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसन्नहनेष्वपि । कार्मणेऽपि च" इति मेदिनी ॥ २२ ॥ स्त्र्यादिभृतौ पण्यस्त्रीणाम् । आदिशब्दाद्धस्त्यश्वादिकर्मकाराणां भृतौ मूल्ये पालने भरणे वा भोगः । "पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिति" इति विश्वः । अहेः सर्पस्य । शबले कर्बुरे त्रिलिङ्गाम् । "सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु" इति मेदिनी ॥ २३ ॥ कपौ वानरे चकाराद्भेके सारथ्यादौ च प्लवगः । शापे आक्रोशे पराभवे तिरस्कारेऽभिषङ्गः । यानाद्यङ्गे रथशकटादीनामवयवे

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥
स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ॥
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥
शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ॥
भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥
इति गान्ताः ॥ परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये ॥
मूल्ये पूजाविधावर्घोंऽहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥
त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः ॥ इति घान्ताः ॥ काचाः शिक्यमृद्भेददृग्रुजः ॥

युगः । युग्मे द्वये कृतत्रेतादिषु हस्तचतुष्टये ओषधभेदे च युगम् ॥ २४ ॥ इषुः शरः । पशुः सुरभिप्रभृतिः । घृणिः रश्मिः । स्वर्गादीनां दशानां द्वन्द्वैकवत् । लक्ष्यदृष्ट्या प्रयोगानुसारेण गोशब्दः स्त्रियां पुंसि चोक्तेयः । यथा सुरभ्यां स्त्रियाम् । वृषभे पुंसि । "गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे शीतकरे पुमान् । अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु योषिति" इति विश्वः । योषिति स्त्रीलिङ्गे । कोशान्तरे तु । "गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु" इति । शेफः शिश्नः । अनुमाने हरमूर्तिभेदे च लिङ्गम् । "लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषेऽपि मेहनेऽपि नपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ २५ ॥ प्राधान्यं प्रभुत्वम् । सानुः शिखरम् । चकारात्पशोरवयवे शृङ्गम् । "शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चापि शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके" इति मेदिनी । मूर्धा मस्तकः । गुह्यं योनिः । श्रीः संपच्छोभा । काम इच्छा च । माहात्म्यमैश्वर्यम् । यत्नः प्रयत्नः । अर्ककीर्ती एषु दशसु भगम् । "भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ" इति मेदिनी ॥ इति गान्तवर्गः ॥ २६ ॥ अथ घान्तानाह । परिघाते परितो हनने अस्त्रे लोहमयमुद्गरे अर्गलायोगभेदे च परिघः । अम्भसां रये जलप्रवाहे ओघः । परम्परायां द्रुतभेदे च । मूल्ये पण्ये पूजोपहारे चार्घः । अंहः पापम् । दुःखे ज्वरादिकृतम् । व्यसने मृगयाद्यूतादि । विपत्प्रबन्धादि वा यथायथम् ॥ २७ ॥ इष्टे मनोज्ञेऽल्पेऽगुरौ लघुस्त्रिषु । "निःसारे च त्रिषु" । इति घान्ताः ॥
कथनानन्तरं चकारान्ता उच्यन्ते । शिक्ये दधि ...

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ॥ ३५ ॥
मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥
अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ॥ ३६ ॥
सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥
आर्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकचे जटा ॥ ३७ ॥
व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने ॥
इष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु ॥ ३८ ॥
कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु च ॥
पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च ॥ इति टान्ताः ॥ नीलकण्ठः शिवेऽपि च ॥ ३९ ॥

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥

कान्तार आगरे । शुभे मरणचिह्ने च" इति मेदिनी ॥ ३५ ॥ मायादिषु नवसु कूटम् । तदस्त्रियाम् । अन्यथाकारदर्शने माया । निश्चलमविकारमाकाशादि । यन्त्रे मृगबन्धनविशेषः । कैतवं कपटम् अनृतं असत्यम् । राशिः पुञ्जः । अयोघनो लोहहननार्थं आयुधविशेषः । सीराङ्गं हलाङ्गम् ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैला प्रसिद्धा । काले क्षणाख्यचतुर्थभागग्रहणात्मके कालभेदे । अल्पे लेशे । संशये संदेहे । आर्तिर्धनुरग्रम् । उत्कर्षः प्रकर्षः । अश्रिः कोणः । संख्याभेदेऽपि कोटिः । "स्यात्कोटिरर्धा धाराग्रे संख्याभेदप्रकर्षयोः" इति विश्वः । मूले संनिकृष्टदेशे जटामांसी वेदारिका च ॥ ३७ ॥ फले लाभे समृद्धौ संपदि व्युष्टिः । अक्ष्णि चक्षुषि । यागो यज्ञः । इच्छा स्पृहा । "इष्टिर्मखेच्छयोरपि संग्रहश्लोकयोगयोः" इति मेदिनी । बहूनि प्रभूते । दृढनिश्चितेऽपि सृष्टम् । बहुनिश्चिते बहुले त्रिष्विति क्वचित्पुस्तके पाठः ॥ ३८ ॥ कृच्छ्रं दुःखम् । गहनं दुर्गमगम्यस्थानम् । उभे कष्टे । दक्षोऽनलसः । अगदो नीरोगः । एते पटवः ॥ द्वौ कष्टपटू वाच्यलिङ्गौ ॥ इति टान्ताः ॥ [illegible] । [illegible] नीलकण्ठः ॥ ३९ ॥ अन्तर्जठरं उदरमध्यम् । कुसूलो धान्यागारम् अन्तर्गृहं गृहाभ्यन्तरं च एतेषु कोष्ठः पुंसि । [illegible] । नाशः अदर्शनम् । अन्तः प्रवेशः ।

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ॥ ४० ॥
त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ इति
ठान्ताः ॥
दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्याद्गुडो गोलेक्षुपाकयोः ॥ ४१ ॥
सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥
क्ष्वेडा वंशशलाकाऽपि नाडी नालेऽपि षट्क्षणे ॥ ४२ ॥
काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु ॥
स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ॥ इति डान्ताः ॥ ४३ ॥
भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥
शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ॥ ४४ ॥
इति ढान्ताः ॥

स्थितौ मर्यादायां कालविशेषेऽपि ॥ ४० ॥ अतिशस्ते शुभप्रशस्ते । अपिशब्दादतिवृद्धे । अग्रजे मासि च ज्येष्ठः । अतियूनि बाले । अनुजेऽपि कनिष्ठः ॥ इति ठान्ताः ॥ "दण्डो दमे मानभेदे लगुडे यमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थनयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डः षण्डांशोः पारिपार्श्वके" इत्यपिशब्दात् ज्ञेयाः । गोलो मृदादिगुडकः । इक्षुपाकः इक्षुविकारः । हस्तिग्राहेऽपि गुडः । स्नुहीगुटिकयोर्गुडा ॥ ४१ ॥ मांसात्पशुर्व्याघ्रः । मांसमत्तीति मांसात् स चासौ पशुश्चेति । डलयोरेकत्वेन व्यालश्च । "खलेऽपि च" । गौर्धेनुः । डलयोरैक्यादिडा इला च । इला बुधपत्नी च । वंशशलाका पञ्जरपर्या वा शूर्पाद्यर्था वेणुशलाका क्ष्वेडा । अपिशब्दात्क्ष्वेडः पुंसि । "सिंहनादे च स्त्रियाम्" । "क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति" इति कोशान्तरे । षट्क्षणमिते काले नाले अपिशब्दाच्छिरादिषु च नाडी । "शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च" इति मेदिनी ॥ ४२ ॥ दण्डादिषु षट्सु काण्डः । स च पुंनपुंसकयोः । अर्वा कुत्सितः । वर्गः परिच्छेदः । यथा प्रथमकाण्डेऽभिहितम् । अवसरः प्रस्तावः । अमत्रे पात्रे । मूलं वणिग्धनम् तत्र च भाण्डम् । काञ्चनादिनिर्मितेऽश्वाभरणे भूषणमात्रे च ॥ ४३ ॥ इति डान्ताः ॥ भृशमत्यर्थं प्रतिज्ञा स्वीकारः । दृढेऽपि प्रगाढम् । "शक्तः समर्थः तत्र स्थूले च दृढः । विन्यस्ते संहते च व्यूढः । पृथुले च" ॥ ४४ ॥ इति ढान्ताः ॥ त्रिषु

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ॥ ७३ ॥

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥
बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि ७४ ॥

वार्सिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥
वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते ॥ ७५ ॥

कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥
श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ॥ ७६ ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥
युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ॥ ७७ ॥

च शर्करायां च कीर्तितः । श्रवसि कर्णे । "श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि" इति विश्वः । जनितोऽत्यन्तानुरागो यस्यां तस्यां योषिन्मात्रे च वनिता । "वनिता जनितात्यर्थरागयोषिति योषिति" इति विश्वः ॥ ७३ ॥ क्षितिव्युदासे भूविवरे । "गतार्थक्षितिरुत्खनने" इति सुभूतिः । अपिशब्दाद्रक्षणे च गुप्तिः । "गुप्तिः कारागृहे प्रोक्ता भूगर्ते रक्षणेऽधमे" इति विश्वः । तुष्टौ योगभेदे "अध्वरे" च धृतिः । क्षुद्रवार्ताकी ओषधिविशेषः । "बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्यां च वाचि च" इति विश्वः। छन्दोभेदो नवमं छन्दो बृहती । महती विपुला सापि बृहती स्यात् ॥ ७४ ॥ स्त्रीकरिण्योर्योषिद्धस्तिन्योर्वासिताशब्दः । रामस्वामी तु वाशितेति तालव्यमध्यमाह । "वाश्ट शब्दे" इत्यस्य रूपम् । धान्ये पक्षिशब्दे च वासितं क्लीबम् । वृत्तौ जीविकायाम् । जनश्रुतिर्वृत्तान्तः फल्गुन्यसारे क्लीबम् । रोगरहिते त्रिषु । घृतामृते द्वे अप्सु वर्तेते । चकारात् घृतमाज्ये जले क्लीबम् । अमृतं तु घृते पीयूषे यज्ञशेषे च ॥ ७५ ॥ रूप्यं रजतम् । लक्ष्म चिह्नम् । अवधृतमाकर्णितम् । युगे प्रथमयुगे पर्याप्ते अलमर्थे कृतम् ॥७६॥ जीवानपेक्षि साहसरूपं कर्म । महाभीतिर्महद्भयं अत्याहितं स्यात् । युक्ते न्याय्ये । क्ष्मादौ क्षित्यादिपञ्चके । ऋते सत्ये । प्राणिनि जन्तौ । अतीते वृत्ते । प्राण्यतीत इति द्वंद्वैकयम् । समे सदृशम् । "भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः" इति विश्वः ॥७७॥ पद्ये श्लोके । अतीते भूते

वृत्तं पद्ये चरिते त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥
महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ॥ ७८ ॥
श्वेतं रूप्येऽपि रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥
त्रिष्वितो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादिरागि च ॥ ७९ ॥
अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥
युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् ॥ ८० ॥
कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि ॥
ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे ॥ ८१ ॥
विविक्तौ पूतविजनौ मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥

दृढे गाढे निस्तले वर्तुलेऽतीतादौ त्रिलिङ्गं वृत्तम् । राज्यं चकारात् बृहच्च महत् । "महद्राज्ये विशाले च" इति विश्वः । जन्ये जनापवादे गर्हिते निन्दितेऽवगीतम् ॥ ७८ ॥ अपिशब्दाच्छुभ्रेऽपि श्वेतम् । "श्वेतं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः" इति विश्वः । हेम्नि रूप्ये सिते च रजतम् । अतो रजतात् परे वान्ताः शब्दास्त्रिषु । इङ्गे जङ्गमे भुवने च जगत् । नील्यादिरागयुक्तम् । "रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे" इति मेदिनी । त्रिष्वितो इत्यस्य स्थाने त्रिष्विवो इत्यपि पाठः । इतो रजतात्परे वान्ताः त्रिषु ॥ ७९ ॥ सितादित्रयेऽवदातः । शुद्धं निर्मलम् । अर्जुनः शुक्लः बद्धश्च सितः । युक्ते न्याय्ये अतिप्रशस्ते भूषिते मर्षिणि धान्तरि च अभिनीतः ॥ ८० ॥ कृत्रिमे घटादौ । लक्षणोपेते शास्त्रोपलक्षणयुक्ते च संस्कृतम् । अनवधौ निःसीमे अपिशब्दाच्छेषादौ अनन्तः । "अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु" इति मेदिनी । "अनन्तं खे निरवधौ" इति हैमः । ख्याते प्रसिद्धे हृष्टे च प्रतीतः । "प्रतीतः सादरे प्राज्ञे प्रथिते ज्ञातहृष्टयोः" इति हैमः । कुलजे कुलीने बुधे पण्डितेऽभिजातः । "अभिजातः कुलीने स्यान्न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु" इति मेदिनी ॥ ८१ ॥ पूतं पवित्रम् । विजनो विगतजन एकान्त इत्यर्थः । एतौ विविक्तौ । "विविक्तं स्यादसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु" इति हैमः । मूढो मोहं गतः सोच्छ्रयो वृद्धियुक्तः द्वौ मूर्छितौ । अम्ले चुक्रम् । त्रिरात्रिस्थं काञ्जिकमिति यावत् । परुषो निष्ठुरः द्वौ शुक्ताख्यौ । "शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे" इति मेदिनी ।

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्लौ शिती धवलमेचकौ ॥ ८२ ॥
सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ॥
पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतःकृते ॥ ८३ ॥
निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥
जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ॥ ८४ ॥
वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥ इति तान्ताः ॥
अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥ ८५ ॥
निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥
समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च ॥ ८६ ॥
दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥

मेचकः कृष्णवर्णः । "शिञ् निशाने" इति धातोः क्तिनि शितिः । "निशितेऽपि शितिर्भूर्जे ना सितासितयोस्त्रिषु" इति मेदिनी ॥ ८२ ॥ धर्ममात्रे क्लीबं तद्युक्ते त्रिषु सत् । अस् धातोः शतृप्रत्यये अलोपः । साधौ मान्ये । अरात्यभियुक्ते शत्रुणाक्रान्ते । अग्रतःकृते पुरःस्थिते ॥ ८३ ॥ आश्रयो निवासः । अवातो वातवर्जितः । उभौ निवातौ । यच्छस्त्राभेद्यं वर्म कवचं तदपि निवाताख्यम् । यथा । निवातकवचो वीरः । "निवातो दृढसन्नाहः" इत्यजयः । जात उत्पन्नः उन्नद्धो दृप्तः प्रवृद्धश्चैते उच्छ्रिताः । अमी वक्ष्यमाणा वृद्धिमदादय उत्थिताः ॥८४॥ वृद्धिमांश्च प्रोद्यतश्चोत्पन्नश्चेति । अत्र क्वचित् केचित् उदास्थितेत्यादयः सन्ति तेऽमूलकत्वादुपेक्ष्याः । इति तान्ताः ॥ अथ थान्तानाह ॥ अभिधेयो वाच्यः । राः धनम् । वस्तु तत्त्वम् । निवृत्तिर्निवर्तनम् । अत्र विषयेऽप्यर्थः । "अर्थो हेतौ प्रयोजने । निवृत्तौ विषये वाच्ये प्रकारद्रव्यवस्तुषु" इति हैमः ॥८५॥ निपानमुपकूपजलाशयः । आगमो बौद्धशास्त्रादन्यच्छास्त्रम् । ऋषिजुष्टे जले ऋषिभिः सेवितोदके गुरावुपाध्याये च तीर्थम् । "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु" इति मेदिनी । "निपानेत्यत्र निदानमित्यपि पाठः । निदानमुपायः" ॥ शक्तिस्थे शक्तिमति । संबद्धार्थे यथा । समर्थः पदविधिः । हितेऽनुकूले ॥ ८६ ॥ क्षीणो रागो रमोऽस्य क्षीणरागः । वृद्धोऽतिवृद्धः । उभौ दशमीस्थौ । "दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरे च" इति विश्वः । पदवी मार्गः अपिशब्दात् पङ्क्तिरपि । आस्थानी सभा ।

आस्थानीयत्नयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ॥ ८७ ॥
"शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ" ॥ (१)
इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दावब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥
अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतबान्धवौ ॥ ८८ ॥
पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाश्चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥
निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बालशष्पयोः ॥ ८९ ॥
आरावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥
स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सूदः स्याद्व्यञ्जनेऽपि च ॥ ९० ॥
गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥
प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ॥ ९१ ॥

यत्नः प्रयत्नः । सानु पर्वताग्रम् । मानं परिमाणभेदः ॥८७॥ "शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ" इत्यन्यत्र प्रक्षिप्तः पाठः । इति थान्ताः ॥ अथ दान्तानाह ॥ अभिप्राय आशयः । वशोऽधीनः । "छन्दो वशेऽभिप्राये च दपत्पापाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि" इति हैमः । जीमूतो मेघः । वत्सरो वर्षम् । "अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके" इति विश्वः । निन्दा गर्हा । आज्ञा । शासनं तत्रापवादः । अववाद इत्यपि पाठः । पुत्रो ज्ञातिश्च दायादौ ॥ ८८ ॥ रश्मिः किरणः । तुर्यांशश्चतुर्थभागः । "पादो मूलांसतुर्यांशाङ्घ्रिषु प्रत्यन्तपर्वते" इति हैमः । तमो नुदतीति तमोनुत् । जनवादे लोकापवादे अपिशब्दान्निर्णीतवादे निर्वादः । "निर्वादः स्यात्परीवादपरिनिश्चितवादयोः" इति विश्वः । जम्बाले कर्दमे । शष्पे बालतृणे ॥ ८९ ॥ आरावे आर्तध्वनौ । त्रातरि रक्षके दारुणे रणे भीषणे युद्धे च आक्रन्दः । अनुरागेऽनुग्रहे । प्रसन्नतायां काव्यगुणे च प्रसादः । "प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु" इति मेदिनी । व्यञ्जने तेमने सूपकारे च सूदः ॥ ९० ॥ गोष्ठं गोस्थानं तस्याध्यक्षे गोपालादौ बृहस्पतौ कृष्णेऽपि गोविन्दः । दकारान्त आमोदशब्दो यथा हर्षे वर्तते अपिशब्दाद्विनिर्हारिगन्धे च तथा मदोऽपि हर्षे । अपिशब्दात्क्षैब्यगजदानरेतःसु चेत्यर्थः । प्रधानमेव प्राधान्यम् । राजलिङ्गे छत्रादौ वृषाङ्गे वृषावयवे ककुदः ॥ ९१ ॥

१ इदमर्धं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥
धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् ॥ ९२ ॥
पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥
गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ॥ ९३ ॥
त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥
मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ ॥ ९४ ॥
प्रत्यग्रप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ इति दान्ताः ॥
व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ॥ ९५ ॥
पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥
परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ॥ ९६ ॥

संभाषा संभाषणम् । क्रियाकारः कर्मनियमः आजिर्युद्धम् । नाम संज्ञा । एतेषु संकेते च स्त्रीलिङ्गं संविदिति नाम । "संवित्संभाषणे ज्ञाने संयमे नाम्नि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपि" इति हैमः । स्त्री इति तु संविदुपनिषच्छरद्भिः संबध्यते । रहस्येकान्ते । वेदान्तेऽप्युपनिषत् ॥ ९२ ॥ व्यवसितिर्व्यवसायः । "पदं स्थाने विभक्त्यन्ते शब्दे वाक्यैकवस्तुनोः । त्राणे पादे पादचिह्ने व्यवसायापदेशयोः" इति हैमः । सेविते गोभिरेव सेविते देशे माने खुरप्रमाणे गोष्पदम् । "गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु" इति सूत्रेण सुडागमः सस्य षत्वं च निपात्यते । प्रतिष्ठा स्थानम् । कृत्यं कार्यम् । प्रतिष्ठाकृत्ये आस्पदशब्दो वर्तते । "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" इति निपातनात् सुडागमः ॥९३॥ अतः परं वर्गसमाप्तेर्दान्तास्त्रिषु । इष्टो मनोहरः । उभौ स्वादू । "स्वादुर्मनोज्ञे मिष्टे च" इति विश्वः । अतीक्ष्णोऽतिग्मः । कोमलोऽकठिनः । उभौ मृदू । "मृदुः स्यात्कोमले स्वरे" इति विश्वः । मूढो मूर्खः । अल्पे यथा । मन्दोदरी । अपटुरतीक्ष्णः निर्भाग्यो हीनभाग्यः । एते मन्दाः ॥ ९४ ॥ प्रत्यग्रोऽभिनवः । अप्रतिभोऽप्रगल्भः । द्वाविमौ शारदौ । "प्रगल्भो धृष्टः । विशारदो बुधे धृष्टः" इति हैमः । इति दान्ताः ॥ अथ धान्तानाह ॥ प्रसारितभुजद्वयकुण्डलं व्यामः । वटो वृक्षभेदः । द्वयं न्यग्रोधाख्यम् । कायो देहः । उन्नतिरुच्छ्रायः ॥ ९५ ॥ परित आह्रियतेऽसौ पर्याहारो धान्यादिः मार्गः पथाः एतौ विवधसंज्ञौ च भारेऽप्येतौ । यज्ञियतरोः पलाशादेः शाखायां समिधि वत्र उपसूर्यके सूर्यसमीपमण्डले परिवेषाख्ये च परिधिः ॥९६॥

वन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥
स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ॥ ९७ ॥

दोपोत्पादेऽनुवन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥
मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥ ९८ ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥
विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ॥ ९९ ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥
देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥

उत्तमर्णगृहे ऋणमोचनपर्यन्तं विश्वासार्थं यद्वस्तु स्थाप्यते तद्वन्धकम् । गाहाण इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । व्यसनमापत्तिः । चेतःपीडा मानसी व्यथा । अधिष्ठानमध्यासनं एते आधयः । समर्थनं चोद्यपरिहारः । नीवाको वचनाभावः । नियमोऽङ्गीकारः एते समाधयः ॥ ९७ ॥ दोपोत्पादनं दोपोत्पादस्तत्र प्रकृत्यादिषु प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु इक्यण्लुडादिषु यमश्वरमित्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशीलमक्षरं तत्र । यो मुख्यं पित्रादिकमनुयाति तस्मिन् शिशौ । प्रकृतस्य प्रक्रान्तस्य पदस्य निवृत्त्यभावः तत्रैतेषु अनुबन्धः ॥ ९८ ॥ "विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे" इति विश्वः । परिच्छेदे सीम्नि । विले गर्ते । कालेऽपि अवधिः । विधाने कर्तव्ये दैवे प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि ब्रह्मण्यपि विधिः ॥ ९९ ॥ बुधवृद्धौ धान्तौ पण्डितेऽपि वर्तेते । अपिशब्दाद्बुधः सौम्ये । वृद्धः स्थविरे । समुदये समूहे । यथा । अनलस्कन्धवपुष इति । अपिशब्दात्काण्डे नृपेंऽसे च । "स्कन्धः प्रकाण्डे कायेंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च" इति हैमः । देशभेदेऽब्धौ समुद्रे सिन्धुशब्दः पुंसि । "इभदाने च" । नदीसामान्ये तु स्त्रीलिङ्गे । "सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोः" इति विश्वः ॥ १०० ॥ विधौ विधाने । प्रकारे विधाशब्दः स्यात् । यथा द्विविधं किंविधमित्यादि । अपिशब्दाद्वार्धुषिके सज्जने "धाराधपि" साधुः । जाया भार्या स्नुषा पुत्रस्य पत्नी तत्र स्त्रीमात्रे च वधूः । जायास्नुषयोः पार्थक्यं वर्तत इति द्योतनाय

वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ॥ १०१ ॥
सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥
मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि ॥ १०२ ॥
अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ ॥
ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः ॥ १०३ ॥
अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ इति धान्ताः ॥
सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ॥ १०४ ॥
भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥
ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ ॥ १०५ ॥
तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ ॥

स्नुषा [illegible] । देवालयादि येन लिप्यते सः लेपचूर्णविशेषः । "सुधा नागारभार्या द्रव्यं सुधा विद्युत्सुधामृतम् । सुधाहिभोजनं ज्ञेयं सुधा पार्थी सुधा स्नुही" इति मञ्जरी ॥ १०१ ॥ प्रतिज्ञा स्वीकारः । तत्र यथा सत्यसन्धः । [illegible] आदरः । स्पृहा काङ्क्षा तत्र श्रद्धेति । क्षौद्रे माक्षिके । दैत्यभेदवर्गे [illegible] न पुमान् मधुः । अधिर्हीनेऽप्यन्धशब्दः । "अन्धस्तु तिमिरं क्लीबे [illegible]" इति विश्वः ॥ १०२ ॥ अतः परे धान्तवर्गपर्यन्तास्त्रिषु । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्यः । अधिक्षेपे निन्दाप्रयोगे यथा । हे ब्रह्मबन्धो [illegible] । "ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम्" इति विश्वः ॥ १०३ ॥ अवलम्बितः आश्रितः । अविदूरः सन्निहितः । उभावप्यष्टब्धौ । [illegible] [illegible] वा । "[illegible]" इति [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] गन्धः [illegible] [illegible] । [illegible] निर्ग [illegible] च [illegible] पृथाः ॥ इति धान्ताः ॥ अथ नान्ताः ॥ [illegible] ॥ १०४ ॥ धाता च देहः । नीचो [illegible] । पृथग्जन इति [illegible] । "पृथग्जनो जनः [illegible]" । [illegible] गिरावपि । "[illegible]" इति विश्वः ॥ १०५ ॥ बर्ही मयूरः । "[illegible]" इति हैमः । [illegible] । [illegible] । उभौ [illegible] "[illegible]

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ॥ १०६ ॥
द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥
कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथहायनाः ॥ १०७ ॥
वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥
क्लेशे᳘ऽपि वृजिनो विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः ॥ १०८ ॥
आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥
शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ॥ १०९ ॥
घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरंतरे ॥
अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ११० ॥

संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च" इति मेदिनी ॥ १०६ ॥ सारथिरश्वारोहश्च सादिनौ । "सादी तुरङ्गमारोहे निषादिरथिनोरपि" इति हैमः । अश्वो हयः । इषुः शरः पक्षी चैते वाजिनः । कुले कुलमुख्ये च जन्मभूम्यां जननस्थाने अभिजनः । "अभिजनः कुले ख्यातो जन्मभूम्यां कुलध्वजे" इति विश्वः ॥१०७॥ वर्षोऽब्दः । अर्ची रश्मिः व्रीहिभेदश्चैते हायनाः । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा । "हश्च व्रीहिकालयोः" इत्यनेन ण्युट् अनादेशः । प्रह्लादपुत्रेऽपि विरोचनः । कल्मषेऽपि क्लीबं वृजिनम् । "वृजिनः क्लेशे वृजिनं भुग्नेऽपे रक्तचर्मणि" इति हैमः । अर्के सुरशिल्पिनि च विश्वकर्मा ॥ १०८ ॥ अततीत्यात्मा । "अत सातत्यगमने" । मनिन् प्रत्ययः । वर्ष्म देहः । "आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च" इति धरणिः । शक्र इन्द्रः । घातुकश्चासौ मत्तेभश्चेति कर्मधारयः । तथा वर्षुकश्चासावब्दश्चेति । घनाघन इति चतुरक्षरं नाम । शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघना इति क्वचित्पाठः ॥१०९॥ मूर्तिगुणे काठिन्ये मेघे च घनः पुंसि । मूर्ते कठिने निरन्तरे सान्द्रे च त्रिषु । "घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्दयोपदार्ढ्येषु विस्तारे लोहमुद्गरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे च" इति मेदिनी । अर्थपशुकुलगुणादिभिर्यो दर्पस्तस्मिन् ज्ञाने प्रणये हिंसायां चाभिमानः ॥ ११० ॥ प्रभौ नृपे च पत्यौ वा

१ 'क्लेशेऽपि'–इत्यत्र 'केशेऽपि'–पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते ॥

इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे ॥
वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्रवन्त्यामपि वाहिनी ॥ १११ ॥

ह्रादिन्यौ वज्रतडितौ वन्दायामपि कामिनी ॥
त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाऽधोजिह्विकाऽपि च ॥ ११२ ॥

क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥
मन्देऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ॥ ११३ ॥

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥
उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ॥ ११४ ॥

आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥
व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ॥ ११५ ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥

मृगाङ्कादौ राजशब्दः । "राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्" इति मेदिनी । मृगाङ्कश्चन्द्रः । नर्तकीदूत्यौ वाणिन्यौ । "वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धावनितासु च" इति मेदिनी । स्रवन्त्यां नद्यां सेनायामपि ॥ १११ ॥ वज्रं कुलिशम् । तडिद्विद्युत् । वन्दावृक्षे विजातीयप्ररोहे । योषिन्मात्रे विलासिन्यामपि कामिनीशब्दो वर्तते । "तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्वल्पे विरले कृशे" इति मेदिनी । अधोजिह्विका गलकण्ठिका सा सूना । अपिशब्दात्पुत्र्यां वधस्थानेऽपि ॥ ११२ ॥ क्रतुर्यज्ञः । तुच्छके शून्ये मन्दे च वितानं त्रिषु । मन्दे यथा । वितानभूतहृदयः । केतौ ध्वजे उपनिमन्त्रणे निवासेऽपि केतनम् ॥ ११३ ॥ तत्त्वं चैतन्यम् । तपो ब्रह्म यथा ब्रह्मचारीति । वेदादित्रये ब्रह्मशब्दः क्लीबे । विप्रवेधसोः पुंसि । "ऋत्विग्योगभिदोश्च । सूचने आशयप्रकाशनेऽपि" ॥ ११४ ॥ प्रतीवापः क्षीरादौ तक्रादेर्निक्षेपः । जवनं वेगः । आप्यायनं प्रीणनम् । एतदर्थकमातञ्चनम् । लाञ्छनं चिह्नम् । निष्ठानं तेमनम् । अवयवोऽव्ययवभेदः । स्त्रीपुंसयोरिति यावत् । एतेषु व्यञ्जनं नाम ॥ ११५ ॥ लोकवादे लोकापवादे पश्वादीनां युद्धे च "कुलीनत्वे च" कौलीनम् । निःसरणे ग्रहादेर्निर्गमे उपवने प्रयोजने च

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११६ ॥
अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् ॥
उत्थानं पौरुषे तन्त्रे सन्निविष्टोद्गमेऽपि च ॥ ११७ ॥
व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥
मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्येऽर्थदापने ॥ ११८ ॥
निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥
निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ॥ ११९ ॥
व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥
पक्ष्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ॥ १२० ॥
तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥

उद्यानं नाम ॥ ११६ ॥ "स्थानं नित्यावकाशयोः । सादृश्ये सन्निवेशे च" इति हेमः । क्रीडायां व्यवहारे जिगीषादौ देवनम् । "अक्षेषु देवनः प्रोक्तः" इति विश्वः । पौरुषे उद्योगे । तन्त्रे कुटुम्बकृत्ये स्वात्सिद्धान्ते चौषधो-पमे । सन्निविष्टस्योद्गमे ऊर्ध्वीभवने । "उत्थानमुपमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे । प्राङ्गणोद्गमहर्षेषु मलरोगेऽपि न द्वयोः" इति मेदिनी ॥ ११७ ॥ प्रतिरोधे तिरस्कारे । "स्वातन्त्र्यकृत्येऽपि व्युत्थानम्" । मारणादिषट्के सैन्ये मेढ्रे च साधनमिति नाम । तत्र मारणे यथा पारदसाधनम् । मृतसंस्कारेऽग्नि-दाहे । गतौ गमने । द्रव्ये धने । अर्थस्य धनादेर्दापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तने अर्थ-निष्पादनम् । उपकरणं परिकरः । उपाय इति केचित् । अनुव्रज्या अनुगमनम् । दाने त्यागे । न्यासार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्यार्पणे निर्यातनम् ॥ ११९ ॥ भ्रंशे अपाये पतने वा । दोष इत्यस्य प्रत्येकं संबन्धः । कामजदोषस्तु मृगयाद्यूतस्त्रीमद्यपानेषु प्रसक्तिः । कोपजदोषस्तु वाक्पारुष्यादिः । "व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्री-मृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे" इति मेदिनी । अक्षि-लोम्नि पक्ष्मलोम्नि किञ्जल्के केसरे । अणीयसि तन्त्वाद्यंशे अल्पतरे सूत्रा-द्यंशे । पक्ष्मेति नान्तम् ॥ १२० ॥ तिथिभेदेऽष्टम्यादर्शादौ क्षणे उत्सवे पर्व । "पर्व प्रस्तावोत्सवयोर्ग्रन्थौ विषुवदादिषु । दर्शप्रतिपत्सन्धौ च तिथिग्रन्थ-विशेषयोः" इति हेमः । नेत्रपिधायकचर्मपुटे अध्वनि मार्गे वर्त्म ॥ अक्षरे

अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते ॥ १२१ ॥
प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥
प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ॥ १२२ ॥
क्रन्दने रोदनाह्वाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥
गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ॥ १२३ ॥
संनिवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥
आच्छादने संविधानमपवारणमित्युभे ॥ १२४ ॥
आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥
अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ॥ १२५ ॥
रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने ॥

[illegible]

तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ॥ १२६ ॥

समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥
हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ वेगिशूरौ तरस्विनौ ॥ १२७ ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गतावपि ॥ इति नान्ताः ॥
कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि ॥ १२८ ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥
गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी ॥ १२९ ॥

वाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥

तलिनं वाच्यलिङ्गं तथा उत्तरेऽपि नान्तसमाप्तिपर्यन्तं वाच्यलिङ्गाः ॥ १२६ ॥ सन् पण्डितः समः सदृशः एकार्थेते समानाः स्युः । एकस्मिन्नर्थे यथा । समानोदरौ बन्धू एकोदरावित्यर्थः । खलो दुर्जनः । सूचकः कर्णेजपः उभौ पिशुनौ । "पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु" इति मेदिनी । ऊनोऽल्पः गर्ह्यो निन्द्यः द्वावेतौ हीनन्यूनशब्दवाच्यौ । वेगी वेगयुक्तः । शूरो बली ॥ १२७ ॥ अपराद्धोऽपराधवान् । अभिग्रस्तः शत्रुणाक्रान्तः । व्यापद्गतः प्राप्तविपत्कः । एते अभिपन्नवाच्याः । प्रक्षिप्तश्लोकद्वयं लिख्यते। "लभ्ये भूम्यादिदानार्थे यातनाऽऽज्ञा च शासनम्। निदानमवसाने च सार्थे वार्द्धुषिके धनी । कक्षापटेऽपि कौपीनं न ना खेदेऽपि वेदना । धुन्नं बलेऽथ भार्यापि जातिदोषेऽपि लाञ्छनम् ॥" इति नान्ताः ॥ भूषणे अलङ्कारमात्रे । बर्हे मयूरपिच्छे । तूणीरे इषुधौ । संहतौ समुदाये । काञ्च्यां च "कलापशब्दः" ॥ १२८ ॥ परिच्छदः पटमण्डपाद्युपकरणम् । पर्युप्तिः सर्वतो वपनम् । "डुवप् बीजसन्ताने" धातुः । सलिलस्थितौ जलाधारे परीवापः । गां दोग्धीति गोधुग्गोपालः गोष्ठाध्यक्षश्च गोपौ । "गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्वल्लवे नृपे" इति विश्वः । वृषाकपिसंज्ञौ हरो विष्णुश्च "अग्निश्च" ॥ १२९ ॥ उष्मोष्णम् । अश्रु नेत्रोदकं च वाष्पसंज्ञम् । अथवोष्माश्रु इत्येकं वाष्पसंज्ञमिति वदन्ति । अन्नं भोजनम् । आच्छादनं वस्त्रम् । एतत् द्वयं कशिपुसंज्ञम् । वक्ष्यमाणमस्त्रियामिति कशिपौ वल्पे चान्वीयते । अट्टोऽट्टालिका । दाराः स्त्री । अत्र यथा गुरुतल्पः । स्तम्बे तृणादिगुच्छे । अपिशब्दाद्विस्तार-

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥
वणिक्पथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् ॥ १३९ ॥

नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥
शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः ॥ १४० ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे ॥
उष्णेऽपि घर्मश्चेष्टालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः ॥ १४१ ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ॥

[illegible] । स्वभावे यथा [illegible] । आचारे धर्मशास्त्रोक्ते । सोमं पिबति स सोमपः ॥ १३८ ॥ उपायं ज्ञात्वा य आरम्भः स उपायपूर्वः । अमात्यादी- [illegible] उपधा । चिकित्सायां चोपक्रमः । "उपक्रमः स्यादुपधा चिकि- [illegible]" इति [illegible] । वणिक्पथो वाणिज्यम् । पुरं नगरम् । वेद [illegible] । एषु निगमाः । "निगमो वाणिजे पूर्यां कटे वेदे वणिक्पथे" इति [illegible] । नगरे भवो नागरः वणिक् चैतौ "द्वौ" नैगमौ । "नैगमः [illegible]" इति मेदिनी ॥ १३९ ॥ बले बलदेवे पुंसि । [illegible] रामशब्दः । नीलोऽसितः । चारुः मनोज्ञः । "रामः [illegible] इत्यादि । [illegible] मनोज्ञेऽपि च [illegible]" इति [illegible] । शब्दादिपूर्वो ग्रामशब्दो वृन्दे वर्तते । यथा [illegible] । [illegible] "[illegible] च" ग्रामः । क्रान्तिर्विक्रमणं पराक्रमे च विक्रमः ॥ १४० ॥ [illegible] । अग्निशब्दा- [illegible] । [illegible] हारः । शोभायां च विभ्रमः" ॥ १४१ ॥ [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥
त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ॥
ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥
सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ॥
वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥
जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ॥ इति मान्ताः ॥
तुरङ्गगरुडौ तार्क्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥
श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ॥ १४५ ॥

योग्ये शक्ते हिते क्षममित्याह" ॥ १४२ ॥ हरित्पालाशः । कृष्णः कालः उभौ श्यामौ । शारिवा शतावरी निशा च श्यामा । "श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णात्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम्" इति मेदिनी । पुण्ड्रमश्वादीनां ललाटचिह्नम् । अश्वो घोटकः । "भूषा मार्दाप्यादश्वसैंघ" । प्रधानमेव प्राधान्यम् । केतुर्ध्वजः पञ्चसु ललामम् । "ललामेत्यपि । "प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु ॥ भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च" इति रुद्रः ॥ १४३ ॥ अध्यात्मं आत्मन्यधिकृत्य लिङ्गदेहम् । अपिशब्दात्सर्वकल्वे । "गुह्ये स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चान्यके" इति मेदिनी । आद्ये आदौ प्रधाने मुख्ये प्रथमः । त्रिष्विति वाच्यान्तमधिकारः । प्रतीपो विपरीतः । वल्गुर्वेषा । वामलोचनाः स्त्रियः । "वामः कामे सव्ये पयोधरे । उमानाथे मतोऽप्ले वातो वामा तु योषिति" इति हैमः । न्यूनश्च कुत्सितश्चाधमौ ॥ १४४ ॥ जीर्णं प्राप्तपरिणामम् । परिभुक्तं भुक्तोज्झितम् । द्वयं यातयामसंज्ञम् । यातः यामः उपभोगकालो यस्य । तदुक्तं हैमे । "यातयामोऽन्यवजीर्णे परिभुक्तोज्झितेऽपि च" इति ॥ इति मान्ताः ॥ अथ यान्ता आह । अश्वगरुडौ तार्क्ष्यसंज्ञौ । "तार्क्ष्यस्तु स्यन्दने वाहे गरुडे गरुडाग्रजे ॥ अश्वकर्णाह्वयगो स्यात्" इति हैमः । निलयो गृहम् । अपचयो नाशः । उभौ क्षयौ । "क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि" इति हैमः । स्यालो भार्याभ्राता । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । भ्रातृपुत्रः शत्रुश्च भ्रातृव्यौ ॥ १४५ ॥ स्वन्तरौ घन-

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥
तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे ॥ १४६ ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥
रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ॥ १४७ ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते ॥
समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ॥ १४८ ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥
अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि ॥ १४९ ॥

दम्बुदः। इन्द्रः शक्रः। उभौ पर्जन्यौ। "मेघशब्देऽपि पर्जन्यः" प्रभुवैश्ययो-र्यः। पुष्यर्क्षे तुर्ययुगे च तिष्यः। अवसरे प्रस्तावे क्रमे च पर्यायः। "पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे" इति विश्वः ॥ १४६ ॥ प्रत्ययने प्रत्ययः। प्रतीयते अनेन वा प्रत्येतीति वा प्रत्ययः। "इण् गतौ" "एरच्" अथवा पचादित्वात् साधुः। अधीनादिषु सप्तसु प्रत्ययशब्दः। तत्राऽधीने यथा। राजप्रत्ययाः प्रजाः। शपथः शपनम्। ज्ञाने यथा। प्रत्यक्षप्रत्ययः। विश्वासे यथा। न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत्। हेतौ यथा। गार्हस्थ्यं भार्याप्रत्ययम्। रन्ध्रे छिद्रे। शब्दे यथा। निर्गच्छतीत्यत्र सन् प्रत्ययः। "प्रत्ययः शब्दे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु। प्रथितत्वे च शपथाद्यधीनज्ञानयोरपि" इति विश्वः। दीर्घद्वेषे पश्चात्तापे चानुशयः। "अनुबन्धे च" ॥ १४७ ॥ असाकल्ये-ऽसामस्त्ये। नागानां हस्तिनां यत्र दीर्घं नापि मन्दं गमनं तत्रेत्यर्थः। स्थूलोच्चयः स्थूलतेऽपि च। "गजानां मध्यमगतेऽप्यसाकल्यकाण्डयोः" इति मेदिनी। शपथादयः समयाः। तत्र शपथे यथा। कृतसमयोऽपि चौरो दण्ड्यः। संविद् मैत्री। "समयः शपथे भाषासम्पदोः कालसंविदोः। सिद्धान्ताचारसङ्केतनियमावसरेषु च। क्रियाकारे च निर्देशे" इति हैमः ॥ १४८ ॥ व्यसनानि द्यूतादीनि। अशुभमिति दैवविशेषणम्। विपदित्यादित्रयं अनर्थकम्। अत्ययशब्दे यथा। निःशेषोऽत्ययेन गतः। अतिक्रमे उदाहृतं। "कालात्ययस्तु नाशे नाशनः"। आपदादित्रयं सङ्कटम् ॥ १४९ ॥ अन्त्यजः दास्यात्मजः। अवितत्प्राप्तव्यांशोऽपि शूद्रः। सेनापाः दण्डधरा

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥
पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ ॥ १५० ॥
संघाते सन्निवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥
विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ॥ १५१ ॥
विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥
निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥
प्रायो भूम्न्यन्तगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥
रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ १५३ ॥
वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥
धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ॥ १५४ ॥
कशेरुहेमोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकाऽपि च ॥

निवृत्ति यत्सैन्यं तत्पश्चादवस्थायिबलम् । समवायः समूहः । उभौ संनयौ ॥ १५० ॥ संनिवेशे स्थानविशेषे "विस्तृतौ च संस्त्यायः" । अमी विस्रम्भादयस्त्रयः प्रणयाः । विस्रम्भो विश्वासः । "प्रसरश्च प्रणयः" । "देहोन्नत्योः समुच्छ्रयः" इति हैमः ॥ १५१ ॥ यस्य मत्स्यादेर्यो जलादिर्ज्ञातो नित्यसेवितस्तस्य तत्र विषयः । शब्दादिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च विषयाः । देशगोचरौ विषयौ । निर्यासः क्वाथरसः । अपिशब्दाद्विलेपनादौ । "कषायो रसभेदे स्याद्रागे विलेपने" इति विश्वः । आश्रये "अभ्युपगमे" च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥ भूम्नि बाहुल्ये । यथा प्रायेण ब्राह्मणा भोग्याः । बाहुल्येनेत्यर्थः । अन्तो नाशो गम्यतेऽनेन । तत्रानशने यथा । प्रायोपवेशः कृतः । "प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि" इति विश्वः । अमी यज्ञे कोपे च मन्युः । "शोके च" । रहस्यं गोप्यम् । तथ्यमृतम् । "कृतयुगे च सत्यम्" ॥ १५३ ॥ बलं सामर्थ्यम् । प्रभावस्तेजोविशेषः । तत्र वीर्यम् । "वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्रे शक्तौ च" इति हैमः । भव्ये सत्ये गुणाश्रये पृथिव्यादौ द्रविणे च द्रव्यम् । "द्रव्यं भव्ये धने रूप्यादौ जतुद्रुमविकारयोः । विलेपे भेषजे विनये" इति हैमः । भे नक्षत्रे । अग्नौ वह्नौ । [illegible] शुभमशुभं वा जन्मान्तरीयं कर्म [illegible] ऽपि ॥ १५४ ॥ कशेरु [illegible] दन्तिका निकुम्भः । [illegible] विशल्या । "त्रिपुटायां च" । [illegible] । "[illegible]

वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः ॥ १५५ ॥
आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५६ ॥
छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥
कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने ॥ १५७ ॥
कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥
जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च ॥ १५८ ॥

वनारम्भयोः श्रियाम्" इति हैमः । नामाभिधानम् । शोभा कान्तिः यशः मित्यर्थः । "अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि" इति मेदिनी ॥ १५५ ॥ आरम्भादयो नव शब्दाः क्रियाशब्दवाच्याः । तत्रारम्भे यथा । सतां क्रिया मन्त्रमूला नृपाणाम् । निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यथा । "महापातकिनां पुंसां क्रिया प्राणान्तिका स्मृता" । शिक्षायां यथा । "क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति" । पूजने यथा । देवक्रियापरस्तपस्वी । संप्रधारणं विचारस्तत्र यथा । क्रियां विना को हि जानाति तत्त्वम् । उपाये यथा । साम दानभेदाः क्रियाः । कर्मणि यथा । निष्क्रियस्य कुतः सुखम् । चेष्टायां यथा । गुरुः हि निष्क्रियो मनः । चिकित्सायां यथा । "पूर्वे ज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पुंसामनुगा" ॥ १५६ ॥ सूर्यप्रियादिचतुष्के छायाशब्दः । सूर्यप्रिया शनैश्चरमाता । कान्तौ यथा । [illegible] । प्रतिबिम्बे यथा । सच्छाय आदर्शः । अनातपे यथा । नष्टच्छायो मध्याह्नः । "छाया पङ्क्तौ प्रतिमायामर्कयोषित्यनातपे । उत्कोचे पालने कान्तौ शोभायां च तमस्यपि" इति मेदिनी । हर्म्यादेः गृहप्रासादेः प्रकोष्ठेऽन्तर्गृहे । यथा । राम कक्ष्या अतिक्रम्येति । काञ्च्यां मेखलायां मध्येभबन्धने वरत्रायाम् । मध्ये भागे यदिभबन्धनं तत्रेत्यर्थः । "कक्ष्या प्रकोष्ठे [illegible] । [illegible]" इति हैमः ॥ १५७ ॥ क्रिया कर्म । कृत्या देवतानामभिचारविशेषः । यद्यप्यर्थे भागवते । "तत्र च विधेयं वस्तु कृत्या [illegible]" इति । क्रियायां यथा । [illegible] । [illegible] । [illegible] निन्दितार्थे । [illegible] । "जन्यं [illegible] [illegible]" इति मेदिनी । अन्त्यःधमे च जघन्यः । [illegible] । "[illegible]" इति मेदिनी ॥ १५८ ॥ [illegible]

गर्ह्याद्दीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥
आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यो पुण्यं तु चार्वपि ॥ १५९ ॥
रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि वदान्यो वल्गुवागपि ॥
नाय्येऽपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ॥ १६० ॥
इति यान्ताः ॥
निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराऽध्वरौ ॥
गुरू गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ॥ १६१ ॥
प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविङ्गिताकृती ॥

राद्वचनार्हेपि वक्तव्यशब्दः । "वक्तव्यं कुत्सितेऽहीने वचनार्हे च वाच्यवत्" इति मेदिनी । अहीनस्थाने अधीन इति कुत्रचित्पाठो दृश्यते । सज्जः सोपकरणः । निरामयो नीरोगः । उभौ कल्यौ । कलासु साधुः कल्यः । उषस्यपि कल्यम् । "कल्यं प्रभाते शीधं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात्" इति मेदिनी । आत्मवान् धीमान् । अर्थाद्योऽनपेतः अपगतो न भवति स चार्थ्यः "अर्थ्यः संप्रार्थ्ये न्याय्यविज्ञयोः" इति हैमः । चारु सुन्दरं अपिशब्दात्सुकृतधर्मयोः "पावने च" पुण्यम् । "पुण्यं त्रिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः" इति विश्वः ॥ १५९ ॥ प्रशस्तं रूपं यस्य तस्मिन् । "रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्" इति सूत्रेण साधुः । अपिशब्दात् । "रूप्यं स्यादाहतस्वर्णरजते रजतेऽपि च । रम्ये प्रशस्तरूपे तु वाच्यवत्" इति विश्वः । अपिशब्दाद्दातर्यपि वदान्यः । न्याय्ये उचितेऽपि [illegible]न्दादवलग्ने च । "न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु" इति [illegible] । सोमदैवते यथा । सोमश्चन्द्रो दैवतमस्य सौम्यं हविः । "[illegible] त्रिष्वनुग्रे मनोज्ञे सोमदैवते" इति मेदिनी ॥ १६० ॥ "[illegible] कुल्या कुलवधूः सरित् । फलकल्याणयोर्भव्यं योग्यं [illegible] । क्रियाचारातिक्रमेऽपि जलाधारेऽपि चाश्रयः ॥ [illegible] कषायः सुरभावपि ॥ २ ॥ चन्द्रोदये वितानेऽपि [illegible] ॥ इदं सार्धं श्लोकद्वयं कुत्रचित्पुस्तके मूलेऽपि दृश्यते ।' इति यान्ताः ॥ [illegible]रान्तानाह । निवहो वृन्दः । अवसरः [illegible] 'वारः [illegible] वारोऽवसरवृन्दयोरिति । प्रस्तरे [illegible] । [illegible] संस्तरौ । आद्यशब्दाद्दि[illegible] । [illegible] । [illegible]

किंशारू सस्यशूकेषू मरू धन्वधराधरौ ॥ १६२ ॥
अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥
ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ॥ १६३ ॥
प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणा अस्त्राः कचा अपि ॥
अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ॥ १६४ ॥
स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥
मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ॥१६५॥
कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥

पलाण्डुभेदा गृञ्जनादयः । सादृश्यं यथा । मर्कटप्रकारं करोति । इङ्गितं चेष्टितम् । "किंशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि" इति मेदिनी । सस्यस्थाने धान्य इति क्वचित् पाठः ॥ धन्वा निर्जलदेशः । धराधरः पर्वतः सोऽपि मरुस्थलीसंबन्धान्मरुः ॥ १६२ ॥ द्रुमशैलार्केषु अद्रिशब्दो वर्तते । स्त्रियाः स्तनः कुचः अब्दो मेघः । उभौ पयोधरौ "पयोधरः कोशकारे नालिकेरे स्तनेऽपि च ॥ कशेरुमेघयोः पुंसि" इति मेदिनी । अरिः शत्रुः । दानवो दनुजभेदः । "वृत्रो मेघे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिरौ" इति हैमः । राज्ञा ग्राह्यभागो बलिः । अंशू रश्मिः ॥ १६३ ॥ नारीरुक् स्त्रीणां रोगभेदः । "प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारशरभङ्गयोः" इति । कचाः केशाः । अपिशब्दात्कोणेऽप्यस्त्रः । न जाते शृङ्गे यस्य स एवंभूतो गौः । काले श्मश्रुस्थानसमयेऽपि यो ना पुरुषोऽश्मश्रुः श्मश्रुरहितस्तावुभावपि तूवरौ । "काल इत्युभाभ्यां संबध्यते । तूवरोऽश्मश्रुपुरुषे शृंडाशृङ्गारकेऽपि च । पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च" इति मेदिनी ॥ १६४ ॥ अपिशब्राद्वित्तमात्रे रा इत्येकाक्षरम् । "भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । "प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि" इति विश्वः । "यत्नारम्भौ परिकरौ" इति त्रिकाण्डशेषः । तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । "तारं च रजतेऽत्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरितम्" इति विश्वः । स तु शारशब्दः । कर्बुरः शबलवर्णः । शारः स्याच्छबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे ॥ १६५ ॥ आजिर्युद्धम् । संवित् क्रियाकारः । प्रतिज्ञायां यथा । सत्यसंगरः । "संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे [illegible]" इति मेदिनी । गुप्तवादे रहसिकर्णोऽप्यावधा-

वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि ॥ १६६ ॥
मल्लेपु यूपखण्डेऽपि स्वरुर्गुह्येऽप्यवस्करः ॥
आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ॥ १६७ ॥
अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सन्नहनेऽपि च ॥
स्याज्जङ्गमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ॥ १६८ ॥
विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥
द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ॥ १६९ ॥
विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु ॥
सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ॥ १७० ॥

रणे मन्त्रः । "मन्त्रो देवादिसाधने । वेदांशे गुप्तवादे च" इति हैमः । अपिशब्दा-त्सख्यौ मित्रं क्लीबम् । मित्रं सुहृदि न द्वयोरित्युक्तत्वात् ॥ १६६ ॥ "यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतितं शकलं यूपखण्डम्" । अपिशब्दाद्दम्भोलौ च स्वरुः । स्वर्वज्रध्वनौ बाणे यूपखण्डेऽपि च स्वरुः । गुह्यं उपस्थे । अपिशब्दात्पुरीषे-ऽप्यवस्करः । तूर्यरवो वाद्यध्वनिः । "आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः" इति कोशान्तरम् ॥ १६७ ॥ अभियोगोऽभिग्रहणम् । चोरस्य कर्म चौर्यम् । सन्न-हनं कवचादिग्रहणम् । एतेष्वभिहारः । जङ्गमे जङ्गमविशेषे परिजन इति यावत् । खड्गकोशे असिपिधायके चर्मादौ परिच्छदे उपकरणे परीवारः ॥ १६८ ॥ विटपी वृक्षः । दर्भमुष्टिपरिमाणं तु । पञ्चाशता [illegible] तु विष्टर इत्यादि । पीठमाद्यं यस्य तदासनं च विष्टरः । आद्यशब्दात् [illegible] जिनादि । अत्र पीठं काष्ठादिमयमासनम् । द्वाःस्थे द्वारपाले [illegible] अनन्तरोक्ते प्रतीहारे प्रतीहारीत्यपि शब्दः । स तु [illegible] "उपसर्गस्य घञि" इति दीर्घः । गौरादित्वात् ङीष् । [illegible] च योषिति" इति मेदिनी । अयमिमन्त्र इति न [illegible] योगात् ॥ १६९ ॥ विपुल इति नकुल [illegible] च बभ्रुः पुंसि । पिङ्गले त्रिषु । "[illegible] नकुले विष्णौ" इति हैमः । [illegible] शिशुपालः । न्याय्ये [illegible]

दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥
महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुन्नपुंसकम् ॥ १७१ ॥
मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥
देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ॥ १७२ ॥
वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥
ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ॥ १७३ ॥
यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥ १७४ ॥
शर्करा कर्परांशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥

"द्यूतकारे पणे च" । दुरोदरश्चतुरक्षरः । द्यूते दुरोदरं क्लीबम् । दुर्गपथे दुर्गवर्त्मनि । "कान्तारोऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेदे" इति मेदिनी ॥ १७१ ॥ अन्यशुभद्वेषे परसंपत्त्यसहने मत्सरः पुंसि । तद्वति मात्सर्ययुक्ते कृपणे च मत्सरोऽभिधेयलिङ्गकः । देवाद्वृते देवात्सकाशाद्वृतेऽभीप्सिते वरः पुंसि । श्रेष्ठे त्रिषु । मनाक्प्रिये ईषदिष्टे क्लीबम् । "वरो जामातरि वृत्तौ देवतादेरभीप्सिते ॥ षिड्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी शोभना शतावर्यां वरा च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबे केचित्तदाहुरव्ययम्" इति मेदिनी ॥ १७२ ॥ वंशस्य वेणोरङ्कुरे करीरः पुंनपुंसकयोः । ना पुमान् । चमूजघने सेनापश्चाद्भागे प्रतिसरो ना पुंलिङ्गः । हस्तसूत्रे मङ्गलार्थं मणिबन्धे धृतं सूत्रं यत्करे बध्यते तत्र । "प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे हस्तसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः" इति मेदिनी ॥ १७३ ॥ यमादिषु चतुर्दशसु हरिशब्दो वर्तते । तत्र भेकादशसु ना पुमान् । कपिलवर्णे त्रिलिङ्गः । अनिलो वायुः । अंशुः किरणः । वाजी हयः । शुकः पक्षिभेदः । अहिः सर्पः । "लोकान्तरहरिद्वर्णयोश्च हरिः" ॥ १७४ ॥ कर्परांशे सिकतासु । खण्डविकारमधुरद्रव्यविशेषेऽपि शर्कराशब्दः । "शर्करा खण्डविकृतावुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च" इति मेदिनी । यापनेऽवन कालस्य क्षेपणे । "यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवादिकोत्सवे" इति

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्तन्द्री निद्राप्रमीलयोः ॥ १७५ ॥
धात्री स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥
क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ॥ १७६ ॥
त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥
अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे ॥ १७७ ॥
आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥
योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ॥ १७८ ॥
निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥

विश्वः । भ्वादिषु चतुर्षु इराशब्दः । सुरा मद्यम् । आपो जलम् । प्रमादिना सर्वेन्द्रियापटुत्वं प्रमीला । "तन्द्रेति टाबन्तोऽपि" ॥ १७५ ॥ उपमात्रादिषु धात्रीशब्दः । उपमाता क्षीरप्रदा । क्षितिः पृथ्वी । आमलकी वृक्षभेदः । अपिना जनन्यपि धात्री । व्यङ्गादिषु क्षुद्रा । व्यङ्गा हीनाङ्गी । नटी नर्तनशीला । सरघा मधुमक्षिका । कण्टकारिका बृहती । "क्षुद्रा व्याघ्रीनटीव्यङ्गाबृहतीसरघासु च । चाङ्गेरिकायां हिंस्रायां मक्षिकामात्रवेश्ययोः" इति हैमः ॥ १७६ ॥ क्रूरादित्रये क्षुद्रं त्रिषु । "क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्पनृशंसयोः" इति हैमः । परिच्छदादित्रये मात्रा स्त्रियाम् । कार्त्स्न्यादिद्वये क्लीबम् । परिच्छदे यथा । महामात्रः । अल्पे यथा । शाकमात्रा । परिमाणे यथा । किं हस्तिमात्रोऽङ्कुरः । कार्त्स्न्ये यथा । जीवमात्रं न हिंस्यात् । अवधारणे तु । पयोमात्रं भुङ्क्ते । धने कर्णभूषायां वर्णावयवे च मात्रा । "मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कार्त्स्न्ये मात्रा परिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे । काले वृत्ते च" इति हैमः ॥ १७७ ॥ आलेख्यं भित्त्यादौ नानावर्णलेखनम् । "चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्बुरे" इति हैमः । श्रोणिः कटिः । "दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः" इति रभसः । योग्ये यथा । दानपात्रं श्रोत्रियः "पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं स्रुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते" इति विश्वः । पर्णे च पत्रम् । "पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः" इति विश्वः ॥ १७८ ॥ निर्देश आज्ञा । ग्रन्थो व्याकरणादिः । तत्र शास्त्रम् । जटा वृक्षमूलम् । [illegible] भेदः । नेत्रं वस्त्रविशेषः स्यादिति मञ्जरी । "नेत्रं मथिगुणे [illegible]

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥
मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नाम्नि च ॥
सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ॥ १८० ॥
अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥
चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ॥ १८१ ॥
स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ॥
गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे ॥ १८२ ॥

द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्" इति मेदिनी । पत्न्यां देहे च क्षेत्रम् । "क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः" इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । "इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते" इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ॥ १७९ ॥ क्रोडः शूकरः । तस्य हलस्य च मुखाग्रे पोत्रम् । "पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च शूकरस्य हलस्य च" इति विश्वः । चकाराद्गोत्रं शैले कुलेऽपि च । "गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीये बोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु" इति मेदिनी । आच्छादने सत्रम् । सदादानं नित्यत्यागः । "अपिशब्दाद्धने कैतवे च सत्रशब्दः" ॥ १८० ॥ विषये रूपादौ अपिना चत्वरे अजिरम् । "अजिरं दर्दुरे काये विषये प्राङ्गणेऽनिले" इति हेमः । व्योम्न्याकाशे । वाससि वस्त्रे । "अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके" इति विश्वः । अपिशब्दात्सैन्यचक्रादिबोधकम् । "चक्रं प्रहरणे गणे । कुलालाद्युपकरणे राष्ट्रे सैन्यचक्राद्ययोः । जलावर्ते दम्भे" इति हेमः । अपिशब्दाद्वर्णब्रह्मणोर्ग्रहणम् । "अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः । गगने धर्मतपसोरध्वरे मूलकारणे" इति हेमः । "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इति भगवद्गीतायामक्षरशब्देन क्वचित् कूटस्थः पुरुषो वर्ण्यते । चकाराद्दुग्धे क्षीरम् ॥ १८१ ॥ भूरिशब्दश्चन्द्रशब्दश्चेमौ द्वौ शब्दौ स्वर्णेऽपि वर्तेते । तत्र स्वर्णे भूरि रूपभेदात् क्लीबम् । अपिशब्दात् । "भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकम्" इति मेदिनी । कर्पूरादौ च चन्द्रः । "चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्वर्णवारिषु" इति मेदिनी । न केवलं पुरद्वारि किं तु द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् । "गोपुरं द्वारि पुरद्वारि कैवर्तीमुस्तकेऽपि च" इति मेदिनी । गह्वरस्तु गुहादम्भनिकु-

पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥
मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ॥ १८३ ॥
दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥
तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ॥ १८४ ॥
औशीरश्चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥
पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ॥
व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८५ ॥
अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ॥

अगहनेष्वपि" इति विश्वः । रहो विजनम् । अन्तिकं समीपम् । द्वे उपह्वरसंज्ञे ॥ १८२ ॥ पुर इत्यादीनि त्रीणि अग्रशब्दवाच्यानि । तत्र पुरः पुरस्तात् । यथा । अग्रगामी । अधिकं यथा । साग्रं शतम् । उपरि यथा । वृक्षाग्रम् । "अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्" इति मेदिनी । पुरं मन्दिरं चेति द्वयमगारे गृहे नगरे च वर्तते । "गृहोपरिगृहं पुरम्" इति धरणिः । "पुरं शरीरे नगरे गृहपाटलिपुत्रयोः" इति हेमः । "मन्दिरं नगरे क्लीबम्" इति मेदिनी । विषये जनपदे उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रः । "स च पुन्नपुंसकः" ॥ १८३ ॥ श्वभ्रे गर्ते । हीरके मणिभेदे । पवौ भिदुरे । प्रधाने यथा । स्वतन्त्रः । सिद्धान्ते यथा । तान्त्रिकः । सूत्रवायपरिच्छदयोश्च तन्त्रशब्दः । "तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे ॥ श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजने । इतिकर्तव्यतायां च" इति मेदिनी ॥ १८४ ॥ चामर इति दण्डविशेषणम् । चमरस्यायं चामरस्तत्र । शयनासनयोः समुदितयोरौशीरमस्त्रीति स्वामी । सुभूतिस्तु पृथगेव व्याख्यत् । गजशुण्डाग्रादिष्वष्टसु पुष्करम् । वाद्यभाण्डं वादनीयपात्रं तन्मुखे । खड्गफले खड्गमध्ये । पद्मे नलिने । तीर्थविशेषे कुष्ठाख्यौषधिविशेषे च । "पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे ॥ तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे" इति हेमः ॥ १८५ ॥ अवकाशादिषु त्रयोदशसु अन्तरशब्दः । अवकाशे यथा । अन्तरे हिमम् । अवधौ

स्यान्नटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥
मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नाम्नि च ॥
सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ॥ १८० ॥
अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥
चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ॥ १८१ ॥
स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ॥
गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे ॥ १८२ ॥

[illegible] च । रथे पशुषि नयी तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्" इति मेदिनी । पत्नी देहे च क्षेत्रम् । "क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः" इति मेदिनी [illegible] । "इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते" इति श्रीमद्भगवद्गीता [illegible] ॥ १७९ ॥ क्रोडः शूकरः । तस्य हलस्य च मुखाग्रे पोत्रम् । "पोत्रं मुखाग्रे च शूकरस्य हलस्य च" इति विश्वः । [illegible] च । "गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीये बोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु" इति मेदिनी । आच्छादने सत्रम् । सदादाने नित्यत्यागः । "अतिथ्यादि [illegible] सत्रम्" ॥ १८० ॥ विषये प्रचारस्थाने अजिरम् । [illegible] "अजिरं [illegible] काये विषये प्राङ्गणेऽनिले" इति हेमः । व्योम्नि वाससि च अम्बरम् । "अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके" इति विश्वः । [illegible] चक्रम् । "चक्रः प्रहरणे गणे । [illegible] इति हैमः । [illegible] । "अक्षरं मोक्षवर्णयोः परमब्रह्मवर्णयोः" । [illegible] इति हैमः । "क्षीरं पयसि नीरे च" [illegible] इति [illegible] ॥ १८१ ॥ [illegible] इति मेदिनी । [illegible] इति मेदिनी । [illegible]

और्वानलेऽपि पातालं चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०१ ॥
कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ॥
निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०२ ॥
पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ॥
प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०३ ॥
करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः ॥
मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०४ ॥
इति लान्ताः ॥ दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ ॥
मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०५ ॥
अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ॥

इति रुद्रः । और्वानले वाडवाग्नौ । "विवरे पातालम्" । "पातालं नागलोके स्याच्छिद्रे वाडवानले" । वस्त्रे चैलं हीने अधमे त्रिषु । स्त्रीत्वे तु चैली । "चेलमित्यपि पाठः" ॥ २०१ ॥ शङ्कुभिः कीर्णे कीलैर्व्याप्ते श्वभ्रे गर्ते कुकूलम् । तुषाग्नौ कुकूलः । निर्णीते निश्चिते यथा । केवलं मूर्खः । एकस्मिन्यथा । केवलोऽयं व्रजति । कृत्स्ने यथा । केवला भिक्षवः । स्त्रीलिङ्गे केवली । "केवलः कुहने पुमान्" इति मेदिनी ॥ २०२ ॥ पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । शिक्षिते कुशलं त्रिषु । यथा कुशला कुलवधूः । "प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे" इति मेदिनी । स्थूलं पीवरेऽपि त्रिषु । "स्थूलं कूटेऽथ निष्प्राणे पीवरे चाप्यनिष्टके" इति मेदिनी ॥२०३॥ दन्तुरे उन्नतदन्तयुक्ते । यथा दंष्ट्राकरालः । तुङ्गे उन्नते । "करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे वाभिधेयवत् । ना गर्जरगन्धे ना स्त्री तु कृष्णतृणके" इति मेदिनी । चारुदक्षयोः पेशलः । "वालोऽश्वेऽर्भमूर्खयोः । त्रिषु शिरोरुहपुच्छयोः" इति हैमः । सतृष्णः साकाङ्क्षः ॥२०४॥ इति लान्ताः ॥ अथ वान्ताः । वनं काननम् । अरण्यवह्निः वनाग्निः । तत्र वान्तौ दवदावौ । "भवः क्षेमे च संसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः" इति मेदिनी । मन्त्री प्रधानम् । सहायः सखा । सचिवोऽन्ये मन्त्रिसहायः । पतिर्भर्ता । शाखी वृक्षभेदः । नरो मनुष्यः । एते धवाः । "धवो वृक्षे नरे पत्यौ । धूर्ते" इति हैमः ॥२०५॥ "अविर्नाथे रवौ मेषे शैले मूषिककम्बले" इति मेदिनी । [illegible] । आह्वानं हूतिः । अध्वरो यज्ञः ।

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०६ ॥
स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ॥
अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥ २०७ ॥
उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः ॥
अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०८ ॥
स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ॥
शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २०९ ॥
ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ॥
स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥२१०॥

सत्तादिषट्के भावः । सत्तायां यथा । घटभावः घटसत्ता । आत्मनि यथा । स्वभावं भावयेद्योगी । "क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुषु । रत्यादौ च भावः । केचित् सत्तास्थाने स्वत्वमिति पठन्ति" ॥ २०६ ॥ उत्पादे उत्पत्तौ । गर्भमोचने प्रसूतौ प्रसवः । "अपत्ये च प्रसवः" । अपह्नवे अपलापे । निकृतौ शाठ्ये ॥ २०७ ॥ उत्सेक उद्धतिः । अमर्षः कोपः । इच्छायाः प्रसरे वेगः । महः क्षण आनन्दावसर इति यावत् । एतेषु उत्सवः । सतां मतेर्ज्ञानस्य निश्चये यथा । महानुभावा इति । "भावसूचने चानुभावः" ॥२०८॥ आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानाय यत्स्थानम् । यश्च जन्महेतुस्तत्र प्रभवः । जन्महेतुः पित्रादिः । स्थानं यथा । गङ्गाप्रभवो हिमवान् । गङ्गाज्ञानस्य प्रथमस्थानं हिमवानित्यर्थः । जन्मभूमिरपि प्रभवः । यथा वाल्मीकिः काव्यप्रभवः । "प्रभवो जन्मभूमौ स्यादाद्यहेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिस्थाने" इति मेदिनी । शूद्रायां विप्राज्जाते तनये शस्त्रे परशुधाम्न्ये पारशवः । पारसवः इत्यपि पाठान्तरम् ॥ २०९ ॥ भभेदे नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि । निश्चिते अवधारिते ध्रुवं क्लीबम् । यथा ध्रुवं मूर्खः । शाश्वते नित्ये ध्रुवस्त्रिषु । यथा "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च" इति । "ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे योगान्-पादपे । वसुयोगविशेषः पुंसि क्लीबं निश्चितस्थैर्ययोः" इति मेदिनी । ज्ञातौ आत्मनि क्षेत्रज्ञे स्वः पुंसि । आत्मीये स्वमपरमिति । "स्वं त्रिलिङ्गम् । धने स्वः पुनपुंसके" ॥ २१० ॥ [illegible]

स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ॥
शिवा गौरीफेरवयोर्द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २११ ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ॥
क्लीवं नपुंसकं षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१२ ॥

इति वान्ताः ॥ द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ॥
द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१३ ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशौ भृतिभोगयोः ॥
कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१४ ॥

"राजपुत्रादेर्बन्धके । अपिना" वणिजां मूलधने नीवी । "नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे" इति हैमः । फेरवः सृगालः । "शिवा झाटामलोमयोः । फेरौ शम्यां पथ्याधात्र्योः" इति हेमचन्द्रः । युग्मे द्वये । "द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः" इति विश्वः ॥ २११ ॥ द्रव्ये वस्तुनि । असुषु प्राणेषु । व्यवसाये वीर्यातिशये । यथा सत्त्ववान् । जन्तुषु सत्त्वमस्त्रियाम् । "सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु" इति हेमचन्द्रः । "षण्ढे तृतीयप्रकृतौ क्लीवमिति वकारान्तं नाम नपुंसकं नपुंसकलिङ्गे" । अविक्रमेऽलसे क्लीबो वाच्यलिङ्गः । बवयोः सावर्ण्यादत्र पाठः । "अस्त्री नपुंसके क्लीवं वाच्यलिङ्गमविक्रमे" इति रुद्रः । "क्लीबोऽपौरुषषण्ढयोः" इति हैमः । "क्लीबं स्यात्षण्ढके न स्त्री वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे" इति मेदिनी ॥ २१२ ॥ इति वान्ताः ॥ अथ शान्तानाह ॥ मनुजो मनुष्यः । "विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः" इति विश्वः । चरो गूढपुरुषः । अभिमरो युद्धं तत्र स्पशोऽदन्तः । आद्यशब्दाद्वृषभादिरपि राशिः । मस्करो वेणुः । "वंशः सङ्घेऽन्वये वेणौ पृष्ठावयवकेऽपि च" इति हैमः ॥ २१३ ॥ रहो विजनः । विकाश इत्यपि । "विकाशो रहसि व्यक्ते" इति हैमः । भृतिर्वेतनम् । "भोग उपभोगः । मूर्छने च निर्वेशः" । कृतान्तो यमः । क्षुद्रः कृपणः । कर्षकः कृषीवलः । "कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना" इति मेदिनी ॥ २१४ ॥ पदे व्याजे । "अपदेशः स्मृतो लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि" इति विश्वः । कुशो

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ॥
दशाऽवस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१५ ॥
वशा स्त्री करिणी च स्यात् दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ॥
स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१६ ॥
प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः ॥
कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ॥ २१७ ॥
इति शान्ताः ॥ सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥
काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ ॥ २१८ ॥
अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥

रामसुते दर्भे । "योक्त्रे द्वीपे च" पुंसि । जले क्लीबम् । अनेकविधबाल्यादिरूपा दशा । अपिशब्दाद्वस्त्रान्तेऽपि दशाः स्त्रियां बहुत्वे । "दशा वर्त्यामवस्थायां वस्त्रान्ते स्युर्दशा अपि" । आयता दीर्घा या तृष्णा स्पृहा सा आशा । चकाराद्दिगप्याशा ॥ २१५ ॥ योषाहस्तिन्योर्वशा । "वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च" इति मेदिनी । ज्ञाने बुद्धौ । "दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके" इति मेदिनी । साहसिको विवेकरहितः । अमसृणो दुःस्पर्शः । "कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिल्ययोरपि" इति विश्वः ॥ २१६ ॥ अपिशब्दादातपेऽपि प्रकाशः । "प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे" इति विश्वः । कुड्मले मुकुले । खड्गस्य पिधाने आच्छादने । अर्थौघे धनसमूहे । दिव्ये शपथभेदे कोशः कोषश्च । "नाशः क्षये तिरोधाने जीवितेशः प्रिये यमे । नृशंसस्त्वग्र्यो निस्त्रिंशावंशुः मूर्धाग्रवः कराः ॥ १ ॥ आशाख्यशालिर्दीर्घार्थे पाशो बन्धनशस्त्रयोः" इति सार्धश्लोकद्वयं पुस्तकान्तरे क्षेपकं दृश्यते ॥ २१७ ॥ इति शान्ताः ॥ अथ षान्तानाह ॥ सुरमत्स्यावुभौ अनिमिषौ स्तः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । "पुरुषश्चात्मनि नरे पुन्नागे च" इति हेमचन्द्रः । मत्स्यमत्ति खादति मत्स्यान् यो बकादिः खगः स च ध्वाङ्क्षः । "ध्वाङ्क्षस्तु काकबकयोस्तर्कुटे भिक्षुके गृहे" इति विश्वप्रकाशः । कार्पाससबीजनिष्कासनयन्त्रं तर्कुटम् । वीरुल्लता । "कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कतृणे वने" इति हेमः ॥ २१८ ॥ प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मौ किरणे । मर्दनं पीडा । प्रैषः प्रेषणपीडयोरिति "प्रैषः स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयो-

१ सार्धेति चिन्त्यम्, रामाश्रम्यां श्लोकद्वयस्यैव दर्शनात् ॥

पक्षः सहायेऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २१९ ॥
शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥
द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२० ॥
ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ॥
कर्षूर्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनि ॥ २२१ ॥
पुम्भावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमप्सु च ॥
उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्बिषम् ॥ २२२ ॥

रपि" इति विश्वः । अपिशब्दान्मासार्धादौ पक्षः । "पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः" इति मेदिनी । वस्त्रकृतं शिरसो वेष्टनं शिरोवेष्टः । किरीटं मुकुटम् । "उष्णीषं लक्षणान्तरे । शिरोवेष्टे किरीटे स्यात्" इति हैमः ॥ २१९ ॥ शुक्रं लातीति शुक्लो वृषणः । मूषिके उन्दुरे सुकृते धर्मे । "वृषो गव्याखुधर्मयोः । पुंराशिभेदयोः शृङ्ग्यां वासके शुक्लेऽपि च । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थे च" इति हैमः । द्यूतादित्रये आकर्षः । अक्षे पाशके । शारिफलकं शारीणां द्यूतोपकरणानां फलकं पीठिका । "नाऽऽकर्षो द्यूत इन्द्रिये । पाशे शारिफले चैव कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्" इति मेदिनी । इन्द्रियेऽक्षं क्लीबम् । "अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके" इति हैमः । "अक्षो ज्ञातार्थचक्रव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे बिभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान्" इति मेदिनी । द्यूताङ्गादौ पुंसि ॥ २२० ॥ द्यूताङ्गे पाशके । कर्षे मानभेदे । चक्रे रथावयवे । कलिद्रुमे बिभीतके । वार्ता जीविका । करीषाग्निः शुष्कगोमयानलः । "करीषाग्निः पुमान्कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम् ।" कुल्या नदीभेदः ॥ २२१ ॥ पुंभावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषस्य कर्मणि पौरुषम् । "पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने त्रिष्वधेयवत्" इति मेदिनी । चकाराद्गरलेऽपि विषम् । उपादाने उत्कोचेऽप्यामिषम् । "आमिषं पुंनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च" इति मेदिनी । पापेऽपि किल्बिषं "रोगेऽपि च" ॥२२२॥ वृष्टौ मेघवर्षणे । लोके धर्मे लोकधातुर्नैर्मूर्धिसम्मतौ भारतादिखण्डे । वर्गोऽब्दे वर्षाब्दः

स्याद्धृष्टो लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ॥
प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२३ ॥

त्विट् शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कार्त्स्न्यनिकृष्टयोः ॥
प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे ॥ २२४ ॥

इति पान्ताः ॥ रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू ॥
वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२५ ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ॥
पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२६ ॥

स्यात् । नृत्येक्षणं प्रज्ञा चेति द्वयं प्रेक्षार्थकम् । "प्रेक्षा धीरीक्षणं नृत्यमिति हेमाद्रीक्षणं नृत्यं च" इति पृथगपि । अर्थना याञ्चा । भृतिर्वेतनम् । "भिक्षितवस्तुनि च भिक्षा" ॥ २२३ ॥ अपिशब्दात्कान्तौ । "त्विषि शोभा त्विट् स्त्री" इति रभसः । परे वक्ष्यमाणास्त्रयः शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । कार्त्स्न्ये साकल्ये । निकृष्टेऽधमे । परशुरामोऽपि न्यक्षः । "न्यक्षः परशुरामे स्यात् न्यक्षः कार्त्स्न्यनिकृष्टयोः" इति कोशान्तरात् । "निपतन्ति अक्षाणि इन्द्रियाणि यस्मिन् न्यक्षः" । प्रत्यक्षे साक्षात्प्रमिते अधिकृते नियुक्तेऽध्यक्षः । "अधिकृतान्यक्षाण्यस्याध्यक्षः" । अप्रेम्णि स्नेहाभावे । अचिक्कणे असृणे ॥ २२४ ॥ इति पान्ताः ॥ अथ सान्तानाह ॥ श्वेतच्छदो विहगभेदः । "हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगिभेदे मन्त्रभेदे शरीरमरुदन्तरे" इति मेदिनी । तर्णको गोवत्सः । "वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्" इति मेदिनी । सारङ्गाश्चातकाः । देवा अपि दिवौकसः । "दिवोकश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके" इति द्विरूपकोशः ॥ २२५ ॥ शृङ्गारादौ शृङ्गारवीरकरुणादौ नवविधे । विषे गरले । वीर्ये तेजसि । गुणे स्वाद्वम्लादौ । रागे द्रवे रसशब्दः स्यात् । यथा रागे । रसिको युवा । "रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्" इति मेदिनी । उत्तमभावमर्हति सान्तद्वय कर्णपूरे कर्णाभरणविशेषे शेखरे शिरोभूषणे च वर्तते ॥ २२६ ॥ देवभेदे वसुः । अष्टौ वसवः धनरत्नयोरपि क्लीबम् । "वसुर्ना देवभेदाग्निमरीचिबकराजसु । क्लीबे

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ॥
विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२७॥
लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ॥
प्रसूरश्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२८ ॥
ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिर्ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ॥
पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २२९ ॥
तेजःपुरीषयोर्वर्चो महस्तूत्सवतेजसोः ॥
रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३० ॥

वृषोंऽसधे स्यालर्करसे मधुरे त्रिषु" इति मेदिनी । चकाराद्विरिञ्चोऽपि वेधाः । "वेधा धातृज्ञविष्णुषु" इति हैमः । हितस्याशंसा हिताशंसा । अहेर्दंष्ट्रा च तयोराशीरिति सान्तं नाम वर्तते । "तत्स्त्रियाम्" । "आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोः" इति कोशान्तरम् ॥ २२७॥ प्रार्थना याच्ञा । औत्सुक्यमुत्सुकता । उभे लालसे । तृष्णातिरेके च लालसा । "लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्ञासु च द्वयोः" इति मेदिनी । चशब्दाद्वधेऽपि हिंसा । आदिना वृत्तिनाशादिकर्म । अश्वा वडवा । जनन्यामपि प्रसूः । "प्रसूरश्वाजनन्योश्च कन्दलीवीरुधोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी । रोदसी रोदसौ इति सान्तं द्विवचनान्तं स्वार्थिकयोगात् भूमिद्यावौ द्वे अप्युच्यते । पृथगपि प्रयोगोऽस्ति । यदुक्तम् । "रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी" इति । रोदसीत्यव्ययमप्यस्ति । यदुक्तम् । "द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च" इति ॥ २२८ ॥ ज्वालायां भासि च दीप्तौ अर्चिः । भादित्रये ज्योतिः । भं नक्षत्रम् । द्योतः प्रकाशः । दृष्टिः कनीनिकामध्यभागः । "अग्नौ दिवाकरे च ज्योतिः पुंसि" । आगः पापेऽपराधे च । "आगः स्यादेनसि दोषे मन्तौ" इति हैमः । आदिना यौवनादि वयः ॥ २२९ ॥ पुरीषं गूथम् "वर्चो नपुंसकं रूपे विष्ठायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये" इति मेदिनी । उत्सवे तेजसि च महः । "गुणे रूपभेदे" । स्त्रीणां पुष्पे आर्तवे च "रजोगुणयोश्च रजः । अहन्यो[illegible] । "रजोऽस्त्री रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु" इत्यजयः । राहादि[illegible] [illegible] च तमः । "[illegible]" ॥ २३० ॥ [illegible] । अभिला[illegible]

छन्दः पद्येऽभिलापे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ॥
सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३१ ॥
ओकः सद्माश्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ॥
ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३२ ॥
तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्यतस्त्रिषु ॥
विद्वान् विदंश्च बीभत्सो हिंस्रेऽप्यतिशये त्वमी ॥ २३३ ॥
वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः ॥
वरीयांस्तूरुवरयोः साधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३४ ॥
इति सान्ताः ॥ दलेऽपि बर्हं निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ॥

इच्छायाम् । "छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलापयोः" इति मेदिनी । कृच्छ्रं सान्तपनादिव्रतम् । आदिना चान्द्रायणादि । तपो लोकान्तरेऽपि च । "धर्मे च तपः" । बले सहः क्लीबम् । मार्गो मार्गशीर्षः । अत्र पुंसि । "सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः" इति कोशान्तरम् । खमाकाशः । तत्र नभः क्लीबे । श्रावणे पुंसि । "नभो व्योम्नि नभो घ्राणे बिसतन्तौ पतद्ग्रहे । प्रावृषि श्रावणे" इति हैमः ॥ २३१ ॥ सद्म गृहम् । ओकः अदन्तोऽप्ययम् । "ओक उचः कः" इति निपातनात् । आश्रय आश्रयमात्रम् । "ओकस्त्वाश्रयमात्रे स्यात्" इति हैमः । ओजो दीप्तिप्रकाशयोः । "अवष्टम्भे बले धातुतेजसि" इति हैमः । इन्द्रियनदीवेगयोः स्रोतः ॥ २३२ ॥ प्रभावादिचतुष्के तेजः । "तेजस्त्विड्रेतसोर्बले । नवनीते प्रभावेऽग्नौ" इति हैमः । अतः परं सान्तसमाप्तिपर्यन्ता वाच्यलिङ्गाः । विदन् ज्ञाता । चकारादात्मज्ञोऽपि विद्वान् । "विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्" इति विश्वः । हिंस्रे क्रूरे । अपिशब्दाद्रसभेदेऽपि बीभत्सः । "बीभत्सो विकृते क्रूरे रसे पार्थे घृणात्मनि" इति हैमः ॥ २३३ ॥ अमी वक्ष्यमाणा ज्यायआदयः साधीयःपर्यन्ताः सान्ता वृद्धादीनां बाढपर्यन्तानां अतिशये ज्ञेयाः । अतिशयेन वृद्धे प्रशस्ये स्तुत्ये च ज्यायान् । अतिशयितयोर्युवाल्पयोः कनीयान् । उरुर्महान् वरः श्रेष्ठस्तयोरतिशयितयोर्वरीयान् । अतिशयेन साधुः साधीयान् । अतिशयितं बाढं साधीयः । अतिशायनेऽर्थे इष्ठन्नीयसुन्भ्यां इमे शब्दाः साधवः ॥ २३४ ॥ इति सान्ताः । अथ हान्तानाह ॥ दले पत्रे अपिशब्दात्पिच्छेऽपि बर्हम् । "बर्हं तर्पे परीवारे कलापे" इति हैमः । निर्बन्धादयो ग्रहाः । निर्बन्ध आग्रहविशेषः उपरागश्च-

द्वार्यापीडे क्राथरसे निर्व्यूहो नागदन्तके ॥ २३५ ॥
तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ॥
पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३६ ॥
दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ॥
व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्द्वर्कास्तमोऽपहाः ॥ २३७ ॥
परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्हो ॥ इति हान्ताः ॥ अव्ययाः परे ॥
आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३८ ॥

न्द्रार्कग्रहणम् । "ग्रहो निग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे। सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः" इति विश्वः ॥ द्वारि द्वारे । आपीडे शेखरे । क्राथरसे क्वथितद्रव्यरसे । नागदन्तके गृहादिभित्तिस्थकीलद्वये निर्व्यूहः ॥ २३५ ॥ हस्ते यद्गृहीत्वा तुलया द्रव्यमुन्मीयते तत्तुलासूत्रं तत्र । अश्ववृषादिरश्मौ च प्रग्राहप्रग्रहौ । "प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने" । "प्रग्रहः किरणे भुजे । तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ सुवर्णे हरिपादपे । बन्धे बन्द्याम्" इति हैमः । परिजनः परिवारः । आदानं स्वीकारः "परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुग्रस्तभास्करे" इत्यजयः ॥ २३६ ॥ दारेषु पत्न्याम् । चकारात्सद्मनि गृहाः पुंभूम्नि । या वरस्त्री उत्तमा स्त्री तस्याः श्रोण्यां कट्यामारोहः । यथा वरारोहा । अपिशब्दादवरोहे गजारोहे च । "आरोहो दैर्घ्ये उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि । आरोहणे गजारोहे" इति हेमचन्द्रः । अपिशब्दाद्व्यूहः स्याद्बलविन्यासे । अहिर्वृत्रासुरे सर्पे "निर्माणतर्कयोश्च" । वह्निचन्द्रसूर्यास्तमोपहाः । "जिने च तमोपहः" ॥ २३७ ॥ नृपार्हेऽर्थे राजयोग्यद्रव्ये सितच्छत्रादौ । "परिबर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छद" इति । "परिबर्हः परिवारः" । परेऽतऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा आङादिशब्दा अव्यया उच्यन्ते । अव्ययलक्षणं तु । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्" इति । तेषामत्र वर्गे उपन्यासस्तु पूर्ववन्नानार्थत्वात् । इति हान्ताः ॥ आङित्यव्ययं ईषदर्थादिचतुष्के । तस्य ङकारोऽनुबन्धः । ईषदर्थे यथा । आपिङ्गलः ईषत्पिङ्गल इत्यर्थः । अभिव्याप्तौ यथा । आमूलोकादापातालात् । सीमार्थे यथा । आसमुद्रं राजदण्डः । धातुयोगजे क्रियायोगजेऽर्थे यथा । आहरति "आक्रामतीत्यादि" ॥ २३८ ॥

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥
पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २३९ ॥
चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ॥
स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४० ॥
स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे ॥

यः प्रगृह्यसंज्ञकः आ इति निपातः सः स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते। प्रगृह्यस्त्वचि नित्यं प्रकृत्या वर्तते। तत्र स्मृतौ यथा। आ एवं किल तत्। वाक्ये तु आ एवं मन्यसे। "आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये" इति मेदिनी। सविसर्गस्त्वा इति यो निपातः स पीडायां कोपे च वर्तते। तत्र पीडायां यथा। आः शीतम्। कोपे यथा। आः पाप किं विकत्थसे। "आः स्मरणेऽपाकरणे कोपसंतापयोरपि" इति कोशान्तरम्। पापाद्यर्थत्रये कुशब्दः। पापे यथा। कुकर्म। कुत्सायां यथा। कापथः। ईषदर्थे यथा। कवोष्णम्। "कु पापीयसि कुत्सायामीषदर्थे निवारणे" इति हैमः। "कु कुत्सायां निवारणे" इति विश्वः। अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं निर्भर्त्सनम्। दोषाख्यानमात्रं निन्दा। निर्भर्त्सने यथा। धिक् त्वां ताडनार्हमनध्ययनशीलम्। निन्दायां यथा। धिक् परस्त्रीगामिनं पुरुषम् ॥ २३९ ॥ अन्वाचयाद्यर्थचतुष्के चशब्दः। अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः। तत्र यथा। भिक्षामट गां चानय। समाहारः समूहः। तत्र यथा। संज्ञा च परिभाषा च संज्ञापरिभाषम्। मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः। यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ। परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः। तत्र यथा। ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति। "च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये" इति त्रिकाण्डशेषः। आशीराशीर्वादः। तत्र यथा। स्वस्ति वो भूयात्। क्षेमे निरुपद्रवं यथा। स्वस्ति गच्छ। पुण्ये यथा। स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते। आदिना "स्वस्ति स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याशंसायामपि क्वचित्" इति मेदिनी। प्रकर्षे अति यथा। अत्युत्तमो विष्णुः। "अति प्रकर्षे लङ्घने भृशे स्तुतावसंप्रतिक्षेपेऽपि" इति हैमः। अतिवेलं जलधितलम् ॥ २४० ॥ प्रश्नवितर्कयोः स्वित्। प्रश्ने यथा। किं स्वित्कुशलमस्ति। वितर्को नानापक्षविमर्शः। स यथा। सर्वेश्वरत्वं विष्णोराहोस्विच्छिवस्य। "स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

द्वार्यापीडे क्वाथरसे निर्व्यूहो नागदन्तके ॥ २३५ ॥
तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ॥
पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३६ ॥
दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ॥
व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्द्वर्कास्तमोऽपहाः ॥ २३७ ॥
परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्हो ॥ इति हान्ताः ॥ अव्ययाः परे ॥
आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३८ ॥

न्द्रार्कग्रहणम् । "ग्रहो निग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे। सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः" इति विश्वः ॥ द्वारि द्वारे । आपीडे शेखरे । क्वाथरसे क्वथितरसे । नागदन्तके गृहादिभित्तिस्थकीलद्वये निर्व्यूहः ॥ २३५ ॥ इत्थे यद् गृहीत्वा तुलया द्रव्यमुन्मीयते तत्तुलासूत्रं तत्र । अश्वपृष्ठादिरश्मौ च प्रग्राहः प्रग्रहौ । "प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने" । "प्रग्रहः किरणे सूत्रे । तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ सुवर्णे हरिपादपे । बन्धे बन्द्याम्" इति हैमः । परिजनः परिवारः । आदानं स्वीकारः "परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुग्रस्ते च भास्करे" इत्यजयः ॥ २३६ ॥ दारेषु पत्न्याम् । चकारात्सद्मनि गृहाः पुंभूम्नि । या वरस्त्री उत्तमा स्त्री तस्याः श्रोण्यां कट्यामारोहः । यथा वरारोहा । अपिशब्दादवरोहे गजारोहे च । "आरोहो दैर्घ्ये उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि । आरोहणे गजारोहे" इति हेमचन्द्रः । अपिशब्दाद्व्यूहः स्याद्बलविन्यासे । अहिर्वृत्रासुरे सर्पे "निर्माणतर्कयोः" । वह्निचन्द्रसूर्यास्तमोपहाः । "जिने च तमोपहः" ॥ २३७ ॥ नृपार्हेऽर्थे राजयोग्यद्रव्ये परिच्छदादौ । "परिबर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे" इति । "परीबर्हः परिवारः" । परेऽनन्तरमूर्ध्वं वक्ष्यमाणा आङादिशब्दा अव्यया उच्यन्ते । अव्ययलक्षणं तु । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्" इति । तेषामत्र वर्गे उपन्यासस्तु पूर्ववन्नानार्थत्वात् । इति हान्ताः ॥ आङित्यव्ययं ईषदर्थादिचतुष्के । तस्य ङकारोऽनुबन्धः । ईषदर्थे यथा । आपिङ्गलः ईषत्पिङ्गल इत्यर्थः । अभिव्याप्तौ यथा । आ समुद्रक्षितीशानाम् । सीमार्थे यथा । आसमुद्रं राजदण्डः । धातु- । क्रियायोगेऽर्थे यथा । आहरति "आक्रामतीत्यादि" ॥ २३८ ॥

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥
पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २३९ ॥
चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ॥
स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४० ॥
स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे ॥

यः प्रगृह्यसंज्ञकः आ इति निपातः सः स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते । प्रगृह्यस्त्वचि नित्यं प्रकृत्या वर्तते । तत्र स्मृतौ यथा । आ एवं किल तत् । वाक्ये तु आ एवं मन्यसे । "आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये" इति मेदिनी । सविसर्गस्त्वा इति यो निपातः स पीडायां कोपे च वर्तते । तत्र पीडायां यथा । आः शीतम् । कोपे यथा । आः पाप किं विकत्थसे । "आः स्मरणेऽपाकरणे कोपसंतापयोरपि" इति कोशान्तरम् । पापाद्यर्थत्रये कुशब्दः । पापे यथा । कुकर्म । कुत्सायां यथा । कापथः । ईषदर्थे यथा । कवोष्णम् । "कु पापीयसि कुत्सायामीषदर्थे निवारणे" इति हेमः । "कु कुत्सायां निवारणे" इति विश्वः । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं निर्भर्त्सनम् । दोषाख्यानमात्रं निन्दा । निर्भर्त्सने यथा । धिक् त्वां ताडनार्हमनध्ययनशीलम् । निन्दायां यथा । धिक् परस्त्रीगामिनं पुरुषम् ॥ २३९ ॥ अन्वाचयाद्यर्थचतुष्के चशब्दः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । तत्र यथा । भिक्षामट गां चानय । समाहारः समूहः । तत्र यथा । संज्ञा च परिभाषा च संज्ञापरिभाषम् । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । तत्र यथा । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । "च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये" इति त्रिकाण्डशेषः । आशीराशीर्वादः । तत्र यथा । स्वस्ति ते भूयात् । क्षेमे निरुपद्रवे यथा । स्वस्ति गच्छ । पुण्ये यथा । स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते । आदिना "स्वस्ति स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याशंसायामपि क्वचित्" इति मेदिनी । प्रकर्षे अति यथा । अत्युत्तमो विष्णुः । "अति प्रकर्षे लङ्घने भृशे स्तुतावसंप्रतिक्षेपेऽपि" इति हेमः । अतिवेलं जलधितल्पम् ॥ २४० ॥ प्रश्नवितर्कयोः स्वित् । प्रश्ने यथा । किं स्वित्कुशलमस्ति । वितर्को नानापक्षविमर्शः । स यथा । सर्वेश्वरत्वं विष्णोराहोस्विच्छिवस्य । "स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

पष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥
शालार्थापि पराराजामनुष्यार्थादराजकात् ॥
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥
उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ॥
कोपज्ञकोपक्रमादिकन्योशीनरनामसु ॥ २८ ॥

वीनां पक्षिणां छाया विच्छायमिति । इक्षुच्छायम् । बहूनामिति किम् । कुड्यछाया कुड्यच्छायमिति वा । स्त्रियां तु वक्ष्यते । संहतौ समूहविषये सभाशब्दः क्लीबे । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । यथा । दासीनां सभा दासीसभम् । स्त्रीसभमित्यादि । संहताविति किम् । दासीनां सभा दासीसभा दासीगृहमित्यर्थः ॥ २६ ॥ शालार्था गृहार्था अपिशब्दात्संहत्यर्था च या सभा सा अराजकात् राजशब्दवर्जितात् राजा मनुष्यार्थात् राजार्थात् राजपर्यायात् अमनुष्यार्थात् रक्षआदिशब्दात्षष्ठ्यन्तात्परा चेत् क्लीबे । शाला गृहं अर्थोऽभिधेयो यस्याः सा शालार्था । अराजकराजपर्यायात् यथा । इनसभम् । प्रभुसभम् । अमनुष्यार्थाद्यथा । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । अराजकात्किम् । राजसभा । "राजपर्यायग्रहणान्नेह चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयम्" । षष्ठ्या इति किम् । नृपतिविषये सभा नृपतिसभा । नृणां पतिर्यस्यां सा चासौ सभा चेति वा नृपतिसभा । अमनुष्यार्थादिति किम् । दासीसभा । दासीनां शालेत्यर्थः । इमा दिश इति दासीसभमित्यादीनि क्रमेण त्रीण्युदाहरणानीत्यर्थः । तत्र दासीसभमित्यादि तु संहतावित्यस्यैव । इतरे तु शालासंहतिसाधारणे ॥ २७ ॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादित्वं प्राथम्यं तस्य प्रकाशने द्योतने उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च समासः क्लीबे स्यात् । उदाहरणमाह । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । को ब्रह्मा तस्योपज्ञा कोपज्ञं प्रजा । कस्योपक्रमः कोपक्रमं लोकः । प्रजापतिना प्रथमं सृष्टत्वात्तेनादावुपज्ञाता प्रजेत्यर्थः । तदादित्वेति किम् । देवदत्तोपज्ञा । मृन्मयः प्रकारः । स्वप्रकारस्यानेककारणत्वात् । देवदत्तेति सामान्यशब्देन च तदादित्वप्रतिपादनाभावे क्लीबत्वाभावः । एवं देवदत्तोपक्रमो रथः । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । उशीनराणां नामसु मध्ये षष्ठ्यन्तात्परा कन्या क्लीबे । सौशमीनां कन्या सौशमिकन्यम् । उशीनरादन्यत्र दाक्षिकन्या । नामसु इति किम् । वीरणकन्या ॥ २८ ॥ चकार इत् अनुबन्धो यस्य स चित् । नञ् णञ् कञ् चित्

भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ॥
अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥
क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके ॥
चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्म योजनम् ॥ ३० ॥
राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ॥

नणकचितः । तेभ्योऽन्ये ये तव्यदादयोऽदन्ता धातुप्रत्ययाः भावे विहितास्ते क्लीबे । तत्र धातुप्रत्यया यथा । भवितव्यम् । भाव्यम् । सहितम् । भुक्तम् । नणकचिद्भ्योऽन्य इति किम् । प्रश्नः न्यादः आप्लुत्यः । वेपथुः । नणकेति घञ उपलक्षणम् । पाकः । भावे किम् । कर्तव्यो धर्मसंग्रहः । मृतो वैरी । समूहार्थे यथा । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । औपगवकम् । काकमित्यादि । भावे अदन्ता यथा । गोर्भावः गोत्वम् । शुचेर्भावः शौचम् । कर्मणि यथा । शौक्ल्यम् । राज्ञः कर्म राज्यम् । चौर्यम् । तल्प्रत्ययस्य तु स्त्रीत्वमुक्तम् । पुण्यसुदिनाभ्यां परो विहितसमासान्तोऽहन्शब्दः क्लीबे । पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टेति वार्तिकेनेत्यर्थः । अह्नाह्नान्ता इति पुंस्त्वस्यापवादोऽयम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तार्थः ॥ २९ ॥ क्रियाणामव्ययानां च भेदकानि विशेषणानि क्लीबे एकवचने च स्युः । क्रियाविशेषणं यथा । मन्दं पचति । सुखं तिष्ठन्ति योगिनः । सलीलं नृत्यति बाला । अव्ययविशेषणं यथा । रम्यं स्वः । सुखदं प्रातः । अथ कानिचित्कण्ठरवेणाह । उक्थं सामभेदः । तोटकं वृत्तभेदः रूपकभेदश्च । चोचमुपभुक्तफलावशिष्टं बालफलं वा । कदल्याः फलमिति कश्चित् । पिच्छं बर्हम् । गृहस्थूणं गेहस्तम्भः । तिरीटं वेष्टनम् । शिरोभूषणमिति केचित् । मर्म सन्धिस्थानम् । योजनं क्रोशचतुष्टयम् । "योजनं परमात्मनि । चतुष्क्रोश्यां च योगे च" इति मेदिनी ॥ ३० ॥ राजसूयवाजपेये यागभेदौ । "राजा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र राजसूयम् । वाजं पैष्टी सुरा पेयमत्र वाजपेयम्" । कवेः कृतौ वर्तमानं गद्यं पदसमूहः । पद्यं श्लोकः । "पद्यं श्लोके पुमान् शूद्रे पद्या वर्त्मनि कीर्तिता" इति मेदिनी । कवेः कृताविति किम् । गद्या वाक् । पद्या पद्धतिः । माणिक्यं रत्नभेदः । "मणिके मणिपुराख्ये नगरे भवं माणिक्यम्" । भाष्यं पदार्थविवृतिः । "सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः" इति । सिन्दूरं रक्तचूर्णभेदः । "सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम् ॥ ३१ ॥
लोकायतं हरितालं विदलस्थालबाह्लिकम् ॥
इति नपुंसकसंग्रहः ॥
पुन्नपुंसकयोः शेपोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥
मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः ॥

सिन्दूरी रोचना रक्तचेलिका धातकीपु च" इति विश्वप्रकाशः । चीरं वस्त्रभेदः । "चीरी झिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः" इति मेदिनी । चीवरं मुनिवासः । "शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति सुभूतिः" । पिञ्जरं पश्वादिबन्धनागारम् । "पिञ्जरोऽश्वान्तरे पीते क्लीबं स्वर्णे च पीतके" इति कोशान्तरम् । पञ्जरमित्यपि पाठः ॥ ३१ ॥ लोकायतं चार्वाकशास्त्रम् । हरितालं धातुभेदः । "हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः" इति मेदिनी । विदलं वंशदलकृतपात्रभेदः । स्थालं भाण्डभेदः । बाह्लिकं कुङ्कुमादि । "बाह्लकमिति च बाह्लवमित्यपि । बह्लुदेशे भवं बाह्लवम्" ॥ इति नपुंसकसंग्रहः ॥ अथ चिक्कसपर्यन्ताः पुंसि क्लीबे च स्युः । उक्तादन्यः शेषः । यथा शङ्खपद्मौ निधिवाचकौ पुंसि । कम्बुनलिनवाचिनौ तु पुन्नपुंसकयोः । तथाऽश्वत्थशब्दोऽपि वृक्षपर्याये बाधितस्तत्पर्यायाद्भिन्नश्चेत् पुन्नपुंसकयोरित्यर्थः । ऋचोऽर्धमर्धर्चः । पिण्याकं तिलकल्कम् । "पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाह्लीकसिह्लके" इति मेदिनी । कण्टकं रोमहर्षादि । "कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानिरुद्धोपयोः । रोमाञ्चे च द्रुमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः । "कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । वेणौ निष्कादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाञ्चद्रुमाङ्गयोः" इति मेदिनी ॥ ३२ ॥ मोदकं भक्ष्यभेदः । "मोदकाः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्" इति मेदिनी । "मोदको हर्षुले खाद्ये" इति हैमः । तण्डकः उपतापविशेषः । "तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहुलके ष्वपि" इति मेदिनी । दण्डक इत्यपि । टङ्कोऽश्मदारणः । "टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽप्ययम् । जङ्घायां स्त्री पुमान्कोपे कोशासिप्रावदारणे" इति मेदिनी । शाटकः पटभेदः । कर्पटं स्थानभेदः वस्त्रभेदो वा । कर्वटमित्यपि । "पर्वतको मेरुग्रामो नगरं पत्तनं स्मृतम् ॥ मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्" इति । अर्बुदं संख्याभेदः । पात्रकं मत्रादि । उन्मेष उन्मादः । धर्कं देवताभेदः । "धर्कमित्यपि पाठमत्र स्मृ-

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥
कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ॥
संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥
कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगन्धरम् ॥
यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥
अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ॥
तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

इति पुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥

वस्त्रम्"। तमालो वृक्षभेदः। "तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे" इति मेदिनी। आमलको धात्रीफलम्। नडोऽन्तर्विवरं तृणभेदश्च ॥ ३३ ॥ कुष्ठं रोगभेदः। "कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री" इति मेदिनी। "कुष्ठं भेषजरोगयोः" इति हेमः। मुण्डं शिरः। शीधु मद्यम्। बुस्तं भृष्टं मांसं पनसादिफलासारभागश्च। क्वचित्पुस्तमिति पाठः। क्वचित् ध्वस्तमपि। क्ष्वेडितं वीरकृतसिंहनादः। क्षेमं कुशलम्। "क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे। चण्डायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां तु योषिति" इति मेदिनी। मोक्षेऽपि क्षेमः। कुट्टिमं भित्तिभेदः। "कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः" इति कोशान्तरम्। "फरगवंदीति ख्यातायाः"। संगमं संयोगः। शतमानं मानभेदः। अर्म अक्षिरोगभेदः। शम्बलं वर्णभेदः। पाथेयं च। "शम्बलोऽस्त्री सम्बलवत्कूलपाथेयमत्सरे" इति मेदिनी। अव्ययं स्वरादिनिपातवाचकम्। "अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु" इति मेदिनी। ताण्डवं नृत्यभेदः ॥ ३४ ॥ कवियं महाराष्ट्रभाषया कडियाळीति प्रसिद्धम्। लगाम इत्यपि। "नार्यां कवी खलीनं कवियं वा ना तुरङ्गमुखभाण्डम्" इति पालितः। कन्दं पद्मिनीमूलादि। "कन्दोऽस्त्री सूरणे गलमूले जलधरे पुमान्" इति मेदिनी। क्वचित्कर्मेति पाठः। कार्पासं वस्त्रयोनिभेदः। "पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वयम्" इति हेमः। युगन्धरं कूबरम्। यूपं यज्ञाङ्गभेदः। प्रग्रीवं द्रुमशीर्षकं "वातायनं तुरङ्गशाला वा"। पात्रीवं यज्ञपात्रभेदः। यूषं मण्ड इति प्रसिद्धम्। "मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः" इत्युक्तं वैद्यके। चमसचिक्कसौ पात्रभेदौ ॥ ३५ ॥ अर्धर्चादौ अस्मिन्वर्गे पुन्नपुंसकाधिकारे इति यावत्। "घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिभिरुक्तं तत्तु वैदिकम्। वेदे प्रसिद्धमित्यर्थः। अत-

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ॥
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥
ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ॥
मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥
॥ इति स्त्रीपुंसशेषसंग्रहवर्गः ॥
स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ् ॥

स्तदिह नोक्तम् । तल्लोकेऽप्यस्ति चेत् शेषवत् उक्तादन्यः शेषस्तद्वत्तु शिष्टप्रयोगतो ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति पुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ अपत्यान्ता अपत्यप्रत्ययान्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । यथा । उपगोः अपत्यं पुमान् औपगवः । उपगोरपत्यं स्त्री औपगवी । वैदेहः वैदेही । गार्ग्यः गार्गी । द्विचतुःषट्पदोरगाः द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनो भुजगवाचिनश्च जातिभेदाः स्त्रीपुंसयोः । तत्र द्विपदजातिभेदो यथा । मानुषः पुमान् । मानुषी स्त्री । ब्राह्मणः ब्राह्मणी" । "शूद्रः शूद्रा अजादित्वाट्टाप्" । चतुष्पदभेदो यथा । मृगः मृगी । हयः हयी । षट्पदभेदो यथा । भृङ्गः भृङ्गी । उरगभेदो यथा । उरगः उरगी । नागः नागी । स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः पुन्नामानि स्त्रीपुंसयोः । यथा । इन्द्रः । इन्द्राणी । मातुर्भ्राता मातुलः । तस्य स्त्री मातुली । पुंसि वर्तमानो मातुलः । स्त्रीयोगात्स्त्रीत्वेऽपि वर्तते । शूद्रस्य स्त्री शूद्री । मल्लकादयश्च स्त्रीपुंसयोः । मल्लकः पुष्पवल्लीभेदः । स्त्रियां तु मल्लिका ॥ ३७ ॥ ऊर्मिस्तरङ्गः भ्रुनिरिति पाठः । "भ्रुनिर्यतीङ्गुदीबुद्धपिलायागस्तिकिंशुके" इति विश्वप्रकाशः । वराटकः कपर्दकः । स्त्रियां तु वराटिका । स्वातिर्नक्षत्रम् । "वर्णकश्चन्दनम् । विलेपने चन्दने च वर्णकं पुन्नपुंसकम्" इति रभसः । "वर्णकश्चारणे स्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नील्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च" इति मेदिनी । झाटलिः किंशुकवृक्षसदृशः मोखा इति प्रसिद्धः । मनुः स्वायम्भुवादिः मन्त्रो वा । मूषा तैजसावर्तनी । सृपाटी परिमाणभेदः । कर्कन्धूर्बदरी । यष्टिः लगुडः । काठीति महाराष्ट्रभाषायाम् । शाटी पटभेदः । कटी देहावयवः । कुटी गृहकोष्टकः । अत्र मूषा नाकारान्तः ॥३८॥ इति स्त्रीपुंससंग्रहवर्गः ॥ भावक्रिययोः भावे कर्मणि च वर्तमानः ष्यञ्प्रत्ययो वुञ्प्रत्ययश्च क्वचित्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तते । तत्र ष्यञ्प्रत्ययमुदाहरति । उचितस्य भावः औचित्यं औचिती च । मित्रस्य कर्म मैत्र्यं मैत्री वा । एवं सामग्र्यं सामग्री वा । आर्हन्त्यं

औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥
षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाछायाशालासुरानिशाः ॥
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥ ४० ॥
आबन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ॥
त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥
॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषः ॥
त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ॥
इति त्रिलिङ्गशेषसंग्रहः ॥

आर्हन्ती" । वुञ्प्रत्ययस्तु वैरमैथुनिकादिषु । इत्थं प्रागुदाहृतः । तथा मिथुनस्य भावः कर्म वा मैथुनिका मैथुनकं च । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् ॥ ३९ ॥ तत्पुरुषे षष्ठ्यन्तं षष्ठीविभक्त्यन्तं प्राक्पदं यासां ताः षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाद्याः स्त्रियां क्लीबे च स्युः । उदाहरति । नृणां सेना नृसेनम् । वेति विकल्पान्नृसेनापि । इतर इति । एवमन्यत्राप्युदाहर्तव्यमित्यर्थः । श्वश्रुरं श्वश्रुरा । कुड्यस्य छाया कुड्यच्छायं कुड्यच्छाया वा । षष्ठीबहुवचनान्तप्राक्पदा चेच्छाया क्लीब एवेति प्राग्दर्शितम् ॥ ४० ॥ आबन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुसमासः पुंसि न स्यात् । किंतु स्त्रीनपुंसकयोः । अन्नन्तोत्तरपदस्य योऽन्त्यनकारस्तस्य लुप् लोपश्च स्यात् । आबन्तान्त्यपदमुदाहरति । त्रिखट्वमिति । तिस्रः खट्वाः समाहृताः त्रिखट्वम् । त्रिखट्वी च । अन्नन्तोत्तरपदो यथा । त्रयस्तक्षाणः समाहृतास्त्रितक्षम् । त्रितक्षी च । तक्षन्शब्दस्यान्त्यनकारो लुप्तः ॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥ पात्रादयो दाडिमान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गाः । पात्रं पात्रः इत्यादि । पात्र्यमत्रे त्रिष्विति मेदिनी । "पात्रे तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि" इति हैमः । "वाटः पथि वृतौ वाटं वरण्डे गात्रभेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोद्यानकट्योः" इति हैमः । कुवलं बदरीफलम् । "कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले । कुड्मले मुकुरे पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे" इति मेदिनी ॥ इति त्रिलिङ्गशेषः ॥ द्वन्द्वैकत्वस्याव्ययीभावस्य च लिङ्गं प्रागुक्तम् । स्वप्रधाने उभयपदप्रधाने इतरेतराख्ये द्वन्द्वसमासे च तत्पुरुषे च यत्परमग्रिमपदस्थं लिङ्गं तदेव लिङ्गं स्यात् तत्र परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति पाणिनिसूत्रम् । तत्र द्वन्द्वे यथा ।

परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥
अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ॥
तद्धितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥
बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ॥
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ॥ ४४ ॥

कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषे यथा । धान्येनार्थो धान्यार्थः । सर्पाद्भीतिः सर्पभीतिः । सर्पभयम् । चाप्यश्वः ॥ ४२ ॥ उक्तस्य तत्पुरुषलिङ्गस्यापवादमाह । अर्थेति । अर्थान्तशब्दाः परोपगाः परगामिनः वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यमिति वार्तिकम् । प्रेति । प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः । "परं विशेष्यमुपगच्छन्तीत्यर्थः" । तत्र प्रादिपूर्वो यथा । अतिक्रान्तो मालामतिमालो हरः । अतिक्रान्ता मालामतिमालेयम् । अतिमालमिदम् । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । अलंपूर्वो यथा । अलंकुमार्यै इत्यलंकुमारिरयम् । अलंकुमारिरियम् अलंकुमारि इदम् । प्राप्तजीविको द्विजः । प्राप्तजीविका स्त्री । प्राप्तजीविकमिदम् । एवमापन्नजीविकः । तद्धितार्थो द्विगुर्वाच्यलिङ्गः । पञ्चकपालः पुरोडाशः । पञ्चकपालं हविः । संख्याशब्दाः सर्वनामसंज्ञकास्तदन्ताश्च परलिङ्गभाजः । संख्या यथा । एकः पुमान् । एकं कुलम् । द्वौ पुमांसौ । द्वे स्त्रियौ कुले च । "त्रयः पुरुषाः । तिस्रः स्त्रियः । त्रीणि कुलानि । एवं चत्वारः चतस्रः चत्वारि" । पञ्चप्रभृतिकान्वक्ष्यति । विंशत्यादीनां लिङ्गं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । शतादिकानां तु नपुंसकसंग्रहे । सर्वनाम यथा । सर्वो देशः । सर्वा नदी । सर्वं जलम् । एवं परः पुमान् । "संख्यान्तको यथा । ऊनत्रयः । ऊनतिस्रः । ऊनत्रीणि" । सर्वनामान्तको यथा । परमसर्वः । परमसर्वा । परमसर्वम् ॥ ४३ ॥ अदिङ्नाम्नां बहुव्रीहिर्वाच्यलिङ्ग इत्याह । तदुदाहरणं प्रथममेवम् । यथा । वृद्धा भार्या यस्य स वृद्धभार्यः । बहुधनः । बहुधना । "बहुधनमित्यादि" । अदिङ्नाम्नामिति किम् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालं दिक् दक्षिणपूर्वा । दिङ्नामान्यन्तराले इत्यनेनात्र बहुव्रीहिः । गुणयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च य उपाधिर्विशेषस्तेन धर्मेणेति प्रवृत्ताः धर्मिलिङ्गभाजः । गुणयोगेन यथा । गन्धवती पृथ्वी ।

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ॥
अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥
षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ॥
परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥
॥ इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥ ५ ॥

गन्धवानन्मा । गन्धवत्कुसुमम् । द्रव्ययोगेन यथा । दण्डिनी स्त्री । क्रियायोगेन यथा । पाचिका स्त्री । गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिन इति पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥ असंज्ञायां कर्तरि कृत्प्रत्ययाः परोपगाः । यथा । करोतीति कर्त्री । कर्ता पुमान् । कर्तृ कलत्रम् । असंज्ञायां किम् । प्रजा । हरिः । कर्तरि किम् । कृतिः । कर्मणि कर्तरि च वर्तमानाः कृत्यप्रत्ययाः परगामिनः । कर्मणि यथा । कर्तव्या भक्तिः । कर्तव्यो धर्मस्त्वया । कर्तरि यथा । वसतीति वास्तव्योऽयम् । वास्तव्या सा । वास्तव्यं तत् । कर्तरि कर्मणीति किम् । भावे तु एधितव्यं त्वया । तेन रक्तमित्याद्यर्थे अणादितद्धितप्रत्यान्ता नानार्थभेदका अनेकार्थविशेषणभूताः विशिष्टत्वाद्वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा कुसुम्भेन रक्ता शाटी कौसुम्भी । कौसुम्भः पटः । कौसुम्भं वासः । तेन रक्तं रागादित्यण् । रक्ताद्यर्थ इत्यादिशब्दान्मथुराया आगतो माथुरोऽयम् । इयं माथुरी । अणाद्यन्ता इत्यादिशब्दाद्ग्रामे भवा ग्राम्या स्त्री । ग्राम्यः पुमान् । अत्र यत्प्रत्ययः ॥ ४५ ॥ षट्संज्ञकाः षान्तनान्तसंख्या कतिशब्दश्च त्रिलिङ्ग्यां समाः सरूपा नित्यं बहुषु वर्तमाना अतो बहुवचनान्ताश्चेत्यर्थः । यथा । षडिमे । षडिमाः । षडिमानि । पञ्चभिरेताभिः । कति पुमांसः । कति स्त्रियः । कति कुलानि । युष्मदस्मच्छब्दः तिङन्तपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि लिङ्गकृतविशेषरहितानीत्यर्थः । युष्मच्छब्दो यथा । त्वं स्त्री । त्वं पुमान् । त्वं कलत्रम् । अस्मच्छब्दो यथा । आवां पुमांसौ । आवां स्त्रियौ । आवां कलत्रे । तिङ् यथा । स्थाली भवति । घटो भवति । पात्रं भवति । एवं दारा भवन्तीत्यादि । अव्ययं यथा । उच्चैः दाराः । उच्चैः स्त्री । उच्चैः कलत्रम् । उच्चैः प्रासाद इत्यादि । परमिति । विरोधे विप्रतिषेधे सति परं लिङ्गानुशासनं प्रवर्तते । यथा । मानुषशब्दस्य कषणभमरोपान्ता इति प्रागुक्तविधिना पुंस्त्वे एव प्राप्ते सति द्विचतुःषट्पदेरपनेनोत्तरश्लोकेन स्त्रीपुंसविधिर्निश्चेयः । यथा । मानुषीयम् । मानुषोऽयमिति । शेषमिति । शेषमत्रानुक्तम् अभिधा-

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥
सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

नादिकं शिष्टानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां प्रयोगतो ज्ञेयम् । यद्वा अनुक्तं शब्दलिङ्गं शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्योक्तेरित्यर्थः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिसूत्रप्रत्याख्यानावसरे भाष्यकारेणोक्तम् ॥ ४६ ॥ उक्तमुपसंहरति । इतीति । इत्येवंप्रकारेणामरसिंह कृतौ नामलिङ्गशास्त्रे सामान्यनामा तृतीयः काण्डः प्रस्तावो वर्गसमूहो वा अङ्गैः सहितः समर्थितो निरूपित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥ ॥ श्रीमदमरविवेके महेश्वरेण विरचित इत्थं सामान्यकाण्ड एषोऽन्तिमः समाप्तः ॥
॥ अमरकोशः समाप्तः ॥

अमरकोशतृतीयकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गाङ्काः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	विशेष्यनिघ्नवर्गः	११२॥	०	मूलश्लोकाः [illegible] ४८०
२	संकीर्णवर्गः	४३	०	७॥ ४८७॥
३	नानार्थवर्गः	२५५॥	७॥	
४	अव्ययवर्गः	२१	०	
५	लिङ्गादिसंग्रहवर्गः	४६	०	

सटीकामरकोशस्य

अकारादिवर्णानुक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका·

शब्दानुक्रमणिका.

ख

छ

ज

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	धनुर्गोप	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	धनुष्मत्	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	धनुस्	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	धन्व	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	द्विप	[illegible]	[illegible]	धाम	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]	धामन्	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः

क्षेपकश्लोकशब्दानुक्रमणिका.

---

१ इदमेवोदाहरणं [illegible], [illegible] ([illegible]) च [illegible] । [illegible] "[illegible]" "[illegible]"—इति [illegible] "[illegible]"—[illegible] । [illegible] "[illegible]"—[illegible]—([illegible]) ॥

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the Superintendence of Prof S R. Bhandarkar, M. A., and Prof K. B. Pathak, B. A.

	Original Price. Rs. a. p.	Reduced Price. Rs. a.
Āpastambiya Dharmasūtra, Part I., with Critical Notes and index and various Readings of the Hiranyakeshi-Dharma sûtra, by Dr G Buhler (B. S. S. No. 44) ...	2 12 0	1 6
——— Part II., containing extracts from Haradatta's Commentary called Ujjvala, by Dr. G Buhler (B. S S. No. 50)	2 4 0	1 2
Atharvana Upanishads and Commentaries, by Col. G A. Jacob. (B. S. S. No. 40)	2 8 0	1 4
Bhatti Kāvya, Vol. I with Mallinatha's Commentary, by Trivedi (B. S. S. No. 56) Mr K P .	9 0 0	
——— Vol. II., by Mr. K. P Trivedi (B. S. S. No. 57)	6 0 0	
Concordance to the Principal Upanishad and Bhagavadgitā, by Col. G A Jacob (B. S. S. No. 39)	8 0 0	4 0
Daśakumāracharita of Dandin, Part I with Critical Notes, &c. by Dr G Buhler (B. S. S. No 10) (*under revision.*)		
——— Part II., by Dr P. Peterson (B. S. S. No. 42)	0 14 0	0 8
Deshināma Mālā, Part I Text Critical Notes, by Professor Pischel and Dr G Buhler, (B. S. S. No 17).	3 4 0	1 0
Ekavali of Vidyâdhar with Commentary Tarala of Mallinātha, with Critical Notes, &c. by Mr K. P Trivedi B.A. (B. S. S. No. 63)	14 0 0	
Gaudavaho, by Vākpati Edited by Mr S. P. Pandit (B. S. S. No. 34)	5 8 0	3 0
Handbook to Rigveda Part I by Dr. P Peterson, (B. S. S. No. 41)	3 0 0	1 8
——— Part II., by Dr P Peterson (B. S. S. No. 43)	5 0 0	2 8
Hitopadeśa of Nārāyana, by Dr P Peterson (B. S. S. No. 33)	1 10 0	0 14
Hymns from the Rigveda, by Dr P Peterson (B. S. S. No. 36)	4 0 0	2 4
——— (Second Selection by Dr P. Peterson (B.S.S. No. 58)	4 0 0	

Bombay Sanskrit Series—*continued.*	Rs. a. p.	Rs. a.
Kâdambari, Vol. I (Text), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24)	2 0 0	
——— Vol. II. Introduction and Notes, by Dr. P. Peterson, (B. S. S. No. 24)	4 8 0	
Kirti-Kaumudi, by Mr. A. V. Kathavate. (B. S. S. No. 25). Out of print (*Copyright restored to the Author*).		
Kumârpâla Charita, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 60)	8 8 0	
Mrichchakatika, with two commentaries and various readings, by Mr. N. B. Godbole (B. S. S. No. 52)	3 8 0	
Mâlavikâgnimitra, by Mr S. P. Pandit (B. S. S. No. 6) ...	2 2 0	
Mâlati-Mâdhava, with Critical Notes, &c., by Dr. R. G. Bhandarkar (B S S. No. 15)	4 4 0	
Mahâbhâshya of Patanjali, Vo. I, Parts I, II., & III. (together by Dr. F. Kielhorn B. S. S. No. 18)	9 0 0	4 8
——— Part II., by do. (B. S. S. No 19)	2 0 0	1 0
——— Part III, by do. (B. S. S. No. 20)	2 0 0	1 0
Mahâbhâshya of Patanjali, Vol. II., Parts I., II, & III. (together) by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 21, 22, & 26)	9 0 0	
——— Vol. III., Part, I., by do. (B. S. S. No. 28)	In the Press.	
——— Part, II., by do. (B. S. S. No. 29)		
——— Part, III, by do. (B. S. S. No. 30)		
Mudrârâkshasa with the Commentary of Dhundiraja, by Mr. K. T. Telang (B. S. S No. 27) (*Copyright restored to the Author.*)		
Mahânârâyanopanishad, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 35)	0 11 0	0 7
Nîtî and Vairâgya S'atakas, with Notes and two Commentaries, by Mr. K. T. Telang (B S S. No. 11) (*Copyright restored to the Author*)		
Naishkarmya-siddhi, with the Chandrika of Jnânottama, by Col. G. A. Jacob (B S. S. No 38)	3 0 0	2 8
Nyâyakos'a, by Mahâmahopadhâya Bhimâchârya Zalkikar (B S .S. No 49)	12 0 0	6 0
Navas'âhasânkacharita, Part I, by Pandit, V. S Islampurkar (B. S. S No. 53)	3 4 0	1 10
Panchatantra, Book I, with Notes, by Dr. F. Kielhorn (B. S. S No 4) . .	0 6 0	0 0
——— Book II., and III, with Notes by Dr G. Bulher (B. S. S. No. 3)	0 6 0	0 4
——— Book IV. & V., with Notes by Dr. G Buhler (B.S.S. No. 1)	0 6 0	0 4

Bombay Sanskrit Series—*continued.*	Rs. a. p.	Ps. a.
Kâdambarî, Vol. I (Text), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24)	2 0 0	
——— Vol. II. Introduction and Notes, by Dr. P. Peterson, (B. S. S. No. 31)	1 8 0	
Kîrti-Kaumudî, by Mr. A. V. Kathavate (B. S. S. No. 25). Out of print (*Copyright restored to the Author*).		
Kumârapâla Charita, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 60)	8 8 0	
Mrichchhakatika, with two commentaries and various readings, by Mr. N. B. Godbole (B. S. S. No. 52)	3 8 0	
Mâlavikâgnimitra, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 6) . .	2 2 0	
Mâlatî Mâdhava, with Critical Notes, &c., by Dr. R. G. Bhandarkar (B. S. S. No. 15)	1 4 0	
Mahâbhâshya of Patanjali, Vol. I, Parts I, II, & III. (together by Dr. F. Kielhorn B. S. S. No. 18)	9 0 0	4 8
——— Part II, by do. (B. S. S. No. 19) . . .	2 0 0	1 0
——— Part III, by do. (B. S. S. No. 20)	2 0 0	1 0
Mahâbhâshya of Patanjali, Vol. II, Parts I., II, & III (together) by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 21, 22, & 26)	9 0 0	
——— Vol. III., Part, I., by do. (B. S. S. No. 28)	In the Press.	
——— Part, II., by do. (B. S. S. No. 29)	In the Press.	
——— Part, III., by do. (B. S. S. No. 30)	In the Press.	
Mudrârâkshasa with the Commentary of Dhundiraja, by Mr. K. T. Telang (B. S. S. No. 27) (*Copyright restored to the Author.*)		
Mahânârâyanopanishad, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 35)	0 11 0	0 7
Nîti and Vairâgya S'atakas, with Notes and two Commentaries, by Mr. K. T. Telang (B.S.S. No. 11) (*Copyright restored to the Author*)		
Naishkarmya-siddhi, with the Chandrika of Jnânottama, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 38)	3 0 0	2 8
Nyâyakos'a, by Mahâmahopadhâya Bhimâchârya Zalkikar (B. S. S. No. 49)	12 0 0	6 0
Navas'âhasânkacharita, Part I, by Pandit, V. S. Islampurkar (B. S. S. No. 53)	3 4 0	1 10
Panchatantra, Book I, with Notes, by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 4) . . .	0 6 0	0 0
——— Book II., and III., with Notes by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 3)	0 6 0	0 4
——— Book IV. & V., with Notes by Dr. G. Bühler (B.S.S. No. 1)	0 6 0	0 4

Bombay Sanskrit Series—*continued.* Rs. a. p. Rs. a

Vikramânkadevacharita, by Dr. G. Buhler (B. S. S. No. 14) (*Copyright restored to the Author*)

Vikramorvas'i, with Notes, by Mr. S. P. Pandit (B S S No. 16) 2 0 0

SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUDED IN THE BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Amarakosa, the Thesaurus of Sanskrit Words of Amara Sirha, with the Commentary of Mahes'vara. Edited by Mr. Raghunât Shastri Talekar, with Index ... 1 12 0 0 1

Atharvaveda Samhita, with the Commentary of Sâyaṇâchârya. Edited by Mr. S. P. Pandit, M A. Vols. I, II., III and IV., each at 10 0 0

Kâvyaprakâsa (2nd edition), by Pandit Vamanâchârya Zalkikar 5 1 0

Valmiki—Râmâyana (Balakanda). Edited with Notes by Dr. P. Peterson 0 14 0

Bombay Sanskrit Series.—*continued.*	Rs. a. p.	Rs. a.
Vikramânkadevacharita, by Dr G. Buhler (B S. S. No. 14) (*Copyright restored to the Author*)		
Vikramorvas'i, with Notes, by Mr. S P. Pandit (B S S No. 16)	2 0 0	

SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUDED IN THE BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Amarakos'a, the Thesaurus of Sanskrit Words of Amara Sinha, with the Commentary of Mahes'vara. Edited by Mr. Raghunât Shastri Talekar, with Index ...	1 12 0	0 13
Atharvaveda Samhita, with the Commentary of Sâyanâchârya. Edited by Mr. S. P. Pandit, M A. Vols. I, II, III, and IV., each at	10 0 0	
Kâvyaprakâs'a (2nd edition), by Pandit Vamanâchârya Zalkikar	5 4 0	
Vâlmiki—Râmâyana (Bâlakanda). Edited with Notes by Dr. P. Peterson	0 14 0	